

**Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги
К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети
Кыргыз тили кафедрасы**

Кол жазма укугунда
УДК: 809.434.1 (575.2) (043.3)

Анапияева Асел Абдысатаровна

**Кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки неологизмдер
(басма сөз материалдары боюнча)**

Адистиги: 10.02.01-кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: [Ф.и.д., проф. Ж.Мамытов]

Каракол-2013

Мазмуну

Киришүү	3
I бап. Изилдөөгө байланыштуу адабияттарга	
Мүнөздөмө	9
I бап боюнча корутунду	25
II бап. Неологизмдердин классификациясы, пайда болуу жолдору жана ыктары	
2.1. Неологизмдердин классификациясы	26
2.2. Неологизмдердин ички булактын эсебинен пайда болушу	42
2.3. Неологизмдердин сырткы булактын эсебинен пайда болушу	48
2.4. Неологизмдердин пайда болуу ыктары	57
II бап боюнча корутунду	101
III бап. 1980-жылдардан кийинки неологизмдердин колдонулушу	
3.1. Неологизмдердин активдүү сөздүк запаска өтүүсү жана эскирүүгө дуушар болуусу	104
3.2. Неологизм-метеорлор жана кайра тирилген неологизмдер	109
3.3. Индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер жана окказионализмдер	117
III бап боюнча корутунду	129
Жалпы корутунду	131
Пайдаланылган адабияттар	134
Шарттуу кыскартуулар	145
Тиркеме №1. Кыргыз тилинин кыскача неологизмдер сөздүгүнүн тиркемеси	146
Тиркеме №2. Кыскартылган сөздөрдүн тиркемеси	190

Киришүү

Изилдөөнүн актуалдуулугу.

Акыркы 30-40 жыл аралыгында коомдук түзүлүшүбүздө, турмуш-тиричилигибизде аябагандай зор өзгөрүүлөр болду: чет өлкөлөр менен болгон алакалар уламдан - улам күч алууда; ал гана эмес адамдардын психологиясы мурдагы советтик идеологиялык кысымдан бошоп, зор өзгөрүүлөргө багыт алды; руханий суроо-талаптар кеңейди; жалпы адамзаттык баалуулуктарга карай умтулуу күч алды. Мына ушундай шартта кыргыз тилинин лексикалык курамы турмуштун шары, талабы менен бирге бир топ эле жаңыланып, бүгүнкү күндө турмуш-тиричилигибизде мурда кезикпеген жаңы сөздөр, жаңы түшүнүктөр өтө активдүү колдонулууда. Бүгүнкү күндөгү жашоо - турмуш тилде пайда болгон жаңы сөздөрдүн лексикалык маанисин чечмелеп, тактап изилдөөнү талап кылары шексиз. Тилибизге келип кирген жаңы сөздөрдү изилдөө жана алардын тилде пайда болуу жолдорун, ыктарын талдоо, негизинен, тилдин азыркы сөздүк курамын аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Илимий адабияттарда азыркы мезгилге чейин неологизм термининин маанисин чечмелеген так аныктама жана бирдиктүү лексика - семантикалык классификация жок. Ошондой эле неологизация процесси тил илиминде комплекстүү изилденүүгө муктаж болуп турат.

Неологизмдер кыргыз лингвистикасында бир канча жолу атайын изилдөөнүн объектиси болуп келсе да, тилекке каршы, жеткиликтүү илик жүргүзүү боюнча башка тилдерге, маселен, көбүрөөк изилденген орус тилине салыштырмалуу биз өнүгүүнүн биринчи тепкичинде гана турарыбызды моюнга алышыбыз керек. Бүгүнкү күнгө чейин тилдин сөздүк курамында неологизмдердин орду, алардын лексикалык-грамматикалык табияты, келип кирүү, пайда болуу себебин жана ыктарын чечүү боюнча бирдиктүү пикирлер жокко эсе. Айрыкча гезит - журнал беттериндеги неологизмдерди

изилдөө жетишсиз болгондуктан, диссертациялык бул иш массалык маалымат каражаттарында жарык көргөн неологизмдерге арналганы бекеринен эмес.

Демек, неологизмдерди теориялык гана эмес, практикалык жактан да тереңдетүүнү турмуштун өзү талап кылып жатат. Жыйынтыктап айтканда, мына ушундай жагдай - шарттар изилдөөбүздүн актуалдуулугун ырастап турат.

Изилдөөнүн объектиси – азыркы кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки неологизмдер.

Изилдөөнүн предметин 1980-жылдардан кийинки гезит беттеринде жарыяланган неологизмдер түзөт.

Изилдөөнүн максаты – Изилдөөдө неологизмдердин илимий табиятын ачып берүү менен, 1980-жылдан кийин пайда болгон неологизмдерди тематикалык топторго бөлүштүрүп, семантикалык маанилерин жана колдонулуш чөйрөсүн аныктоо.

Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлат:

- илимий адабияттарга сереп салуу аркылуу неологизмдердин табият маңызын ачып берүү;
- неологизмдердин кыргыз лексикасында алган ордун, маанисин, ошондой эле алардын пайда болуу себептерин, ыктарын аныктоо;
- кыргыз басма сөз беттерине жарыяланган неологизмдерди бөлүштүрүү;
- неологизмдердин жана кыскартылган сөздөрдүн сөздүгүн түзүү;
- гезит беттериндеги неологизмдердин ар кандай түрлөрүнүн таралыш деңгээлин, чөйрөсүн көрсөтүү;
- калька жолу менен кирген сөздөрдү кыргыз төл сөздөрү менен алмаштыруу жагын караштыруу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык иште 1980-жылдан кийинки неологизмдер биринчи жолу атайын иликке алынып, буга байланыштуу неологизмдер боюнча орун алып келаткан айрым теориялык талаш-тартыш маселелерге тактоолор киргизилди; соңку неологизмдер лексика-семантикалык жана тематикалык топторго бөлүштүрүлүп, ар бир топтун бөтөнчөлүгү ачылып берилди, жаңы сөздөрдүн жасалуу ык-амалдары менен жолдору аныкталды, ошондой эле кийинки мезгилде гезит беттеринен орун алып жаткан көптөгөн кыскартылган сөздөргө да кеңири талдоо жүргүзүлүп, ал кыскартуулардын алгылыктуу жана орунсуз жактары көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн илимий - теориялык мааниси. Неологизмдердин табиятын, бүгүнкү күндө колдонулушун ачып берүүдө алардын орду жана мааниси белгиленип, аталган иликтөөнүн өзгөчөлүгү, мындай өңүттө илик жүргүзүүнүн багыттары боюнча теориялык жалпылоолор берилди. Фактылык материалдарга кеңири талдоо жүргүзүүнүн негизинде илимий-теориялык тыянактар чыгарылды; неологизмдерге лингвистикалык илик жүргүзүүнүн ык-амалдары сунуш кылынды.

Изилдөө процессинде неологизмдердин пайда болуу булактары жана ыктарына өзгөчө көңүл бурулуп, алардын колдонулушундагы өзгөчөлүктөр аныкталды. Ошону менен бирге семантикалык окказионализмдердин пайда болуу процессиндеги өзгөчөлүктөр чечмеленип берилди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иштин жыйынтыктарын, баарыдан мурда, орто мектептерде жана жогорку окуу жайларында кыргыз тили сабактарын өтүүдө кеңири пайдаланууга болот. Тактап айтканда, анын материалдары «Лексикология», «Кеп маданияты», «Стилистика» өндүү предметтер боюнча негизги жана адистик курстарды өтүүдө, ошондой эле аталган предметтердин табият-маңызын ачып берүүгө арналган окуу китептери менен окуу куралдарын түзүүдө зор көмөк

көрсөтөрү шексиз. Бул максатта атайын сөздүк иштелип, тиркеме катары сунушталды.

Коргоого сунуш кылынган жоболор:

1. Тилибизде неологизмдердин пайда болушу коомдук-саясий турмушубузда болуп жаткан өзгөрүүлөр менен тыгыз байланыштуу. Тилдин лексикасында пайда болгон түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн жаңы сөздөрдүн, жаңы сөз тизмектеринин жана жаңы сөз маанилеринин пайда болушу турмуштук зарылчылык катары каралышы абзел.

2. Неологизмдердин тилибизде колдонулушунун себеби алардын табият-маңызында, ошондой эле күндөлүк талапка жооп беришинде жатат. Жаңы маанилерге ээ болгон сөздөр мурдагы маанилерин сактоо менен өзүнүн семантикалык мазмунун кеңейтет.

3. Неологизмдер ойду толук, так жана көркөм, элестүү берүү зарылдыгынан да жаралат жана көркөм каражат катары колдонулат. Тилибизде неологизмдердин өзгөчө түрү катары индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер тилдик көркөм каражат катары акын-жазуучулардын чыгармаларында стилдик максатта кеңири пайдаланылат.

4. Ар бир тилдин сөз жасоо ыкмасында экинчи тилде кайталана бербей турган бөтөнчөлүктөр болот. Көпчүлүк учурда типологиялык (структуралык) жактан айырмаланган тилдердин ортосунда абсолюттук дал келүү мүмкүн эмес. Тигил же бул сөздүн калька аркылуу пайда болушун аныктоодо тилдердин ортосунда болгон тарыхый байланыш эске алынуусу керек.

Изилдөөнүн теориялык-методикалык негизи жана илимий булактары катары В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, А.Г.Горнфельд, А.И.Смирницкий, И.И.Срезневский О.А.Александрова, Н.Г.Бабенко, М.А.Бакина, О.А.Габинская, Е.А.Земская, В.П.Изотова, М.У.Калниязова, Н.З.Котелова, Л.П. Крысина, В.В.Лопатина, А.Г.Лыкова, Р.Ю.Намитоква, Н.А.Николина, И.С. Улуханова, Э.И.Ханпир, Н.М.Шанский, Н.А.Янко-Триницкий, Дармстетер, Гильберт, П.Жилбер, Дерой, М.Галкина – Федорук,

А.С.Бедняков, Матийченко, Ф.И.Буслаев, В.П.Гак, В.Г.Костомаров, М.М.Покровский, Е.Д.Поливанов, А.А. Потебня, Л.П.Якубинский, лексикологдор К.Карасаев, К.К.Юдахин, Б.Ө.Орузбаева, Т.К.Ахматов, С.Өмүралиева, Б.М.Юнусалиев, Э.Абдулдаев, Ж.Мукамбаев, Сапарбаев А. Ш.Жапаров, Б.Усубалиев, А.Джапанов, Ж.Мамытов, А.Шаршенбаев өндүү илимпоздордун эмгектери пайдаланылды.

Иштин фактылык материалдары катары 1980-жылдардан тартып, өзгөчө 90-жылдар ичиндеги мезгилдүү басма сөздөрдө («Заман Кыргызстан», «Кут билим», «Ысык-Көл кабарлары», «Кыргыз Туусу», «Асаба», «Билим шамы», «Кылмыш жана жаза», «Супер инфо», «Эркин-Тоо», «Кыргызстан Маданияты», «Агым», “Ленинчил жаш”, “Советтик Кыргызстан”, “Мугалимдер газетасы”, “Фрунзе шамы”) жарыяланган жаңы сөздөр колдонулду.

Иштин апробацияланышы. Темага байланыштуу маселелер боюнча жогорку окуу жайларда өткөрүлгөн республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды, ошондой эле 8 илимий макала жарык көрдү.

Мезгилдүү басма сөздөрдө колдонулуп жаткан жаңы сөздөрдү, жаңы сөз тизмектерин, жаңы маанилерди карточкага түшүрүп, неологизмдер боюнча кыскача сөздүктүн, ошондой эле кыскартылган сөздөр боюнча неологизмдер сөздүгүнүн электрондук базасы түзүлдү.

Изилдөөнүн методу. Изилдөөдө коюлган максат, милдеттерди жүзөгө ашыруу үчүн сыпаттама, анализ, мүнөздөмө, жалпылоо, статистикалык методдору пайдаланылды.

Изилдөөнүн жеке салымы. Диссертациялык иште неологизмдер, алардын пайда болуу булактары жана ыктары териштирилип, 1980-жылдардан кийинки неологизмдердин колдонулушуна лингвистикалык иликтөөнүн негизинде талдоо жүргүзүлүшүн жана алардын активдүү сөздүк запаска өтүүсүн, же болбосо эскирүүгө дуушар болушун, ошондой эле

неологизм-метеорлор, кайрадан колдонулган неологизмдер, индивидуалдык-стилистикалык неологизмдердин тилибизде колдонулуусун илимий негизде аныктап бериши диссертанттын кыргыз тил илимине кошкон салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Мындан тышкары, кыскача неологизмдер сөздүгүнүн, кыскартылган сөздөрдүн сөздүгүнүн тиркемелери берилди.

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн объект-предмети жана максат - милдеттери, изилдөө ык-амалдары, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, илимий - теориялык жана илимий-практикалык мааниси, иштин апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Диссертациялык иштин 1-бабы «Изилдөөгө байланыштуу адабияттарга баяндама» деп аталып, анда жалпы эле неологизм теориясынын өнүгүшүнө салым кошкон окумуштуулар, алардын неологизмдер тууралуу көз карашы, пикирлерине кеңири маалымат берилди. Тагыраак айтканда, жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде аталган проблеманын лингвистикалык жактан изилденишин талдоого алынды.

Иштин 2-бабы «Неологизмдердин классификациясы, пайда болуу булактары жана ыктары» деп аталып, неологизмдердин теориялык маселелери менен катар аларды колдонуш чөйрөсүнө карата тематикалык жактан туура классификациялоо зарыл экендиги көрсөтүлдү. Саясатка, экономикага, жалпы эле маданиятка байланыштуу неологизмдер фактылык материалдардын негизинде кеңири талдоого алынды.

Иштин 3-бабы «1980-жылдардан кийинки неологизмдердин колдонулушу» деп аталып, мында неологизмдердин активдүү сөздүк запаска өтүүсү, же болбосо, эскирүүгө дуушар болуусу талданып, неологизм-

метеорлор, окказионализмдер жетишерлик фактылардын негизинде иликтенди.

Корутундуда диссертациялык иште териштирилген маселелер боюнча илимий тыянактар, байкоолор берилди.

I бап

Изилдөөгө байланыштуу адабияттарга мүнөздөмө

Объективдүү чындыктын конкреттүү көрүнүшү катары тил тынымсыз өсүп-өнүгүүдө болот. Тилдин башка деңгээлдерине караганда адамдардын өндүрүштүк практикасы менен тикеден-тике катышта болгон сөздүк курам өзгөчө өзгөрмөлүү келет. Ал адамдардын өз ара катышуу талабын камсыз кылуу үчүн дайыма жаңы сөздөр менен толукталып турса, ошону менен бирге пикир алышууда зарыл болбой калган учурда пассивге айланышы - мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Кыргыз тилиндеги неологизмдер жөнүндө сөз кылуудан мурда неологизмдер жөнүндөгү түшүнүктү, анын элементтерин, чектерин жана адабий тилдин жалпы лексикасынын ичинен алган ордун тактап алуубуз керек.

Жогорку жана педагогикалык орто окуу жайлары үчүн арналган бир нече окуу китептеринен, окуу куралдарынан, атайын диссертациялык эмгектерден жана сөздүктөрдөн неологизмдерге берилген аныктамаларды, алардын элементтери жана чектери жөнүндө түшүндүрмөлөрдү жолуктурабыз. Бирок бул аныктамаларда, түшүндүрмөлөрдө неологизмдер тилде пайда болгон жаңы сөздөр, жаңы маанилер, жаңы сөз тизмектери деген жалпылыгы болгон менен, алардын элементтери, сөздүк составда алган орду, башкача айтканда, активдүүлүк жана пассивдүүлүк даражасы жана

хронологиялык чектери жөнүндө ар түрдүү пикирлер бар. Бул аныктамаларды, түшүндүрмөлөрдү бири-бирине салыштырып, алардагы жалпылыктар жана айырмачылыктарга көз жүгүртүп көрөлү.

Неологизм түшүнүгү салыштырмалуу гана болгондуктан, бүгүнкү күнгө чейин бирдиктүү, так аныктама жок. Ошондой болсо да орус илимий адабияттарында биринчи жолу 1804-жылы «неология» деген терминдин кезиккенин байкайбыз. Чет тилдер сөздүгүнүн автору Н.М.Яновский «неология» түшүнүгүн жаңы сөздөрдү түзүүнүн окуусу же илими деп белгилөө менен төмөнкү оюн билдирген. Бул берилген ойдун мазмунуна кедергисин тийгизбеш үчүн котормосуз бердик: «Вводить новые в языке слова должно не иначе, как с великою умеренностью и осторожностью и то в таком только случае, когда необходимость того требует и не частному человеку, но обществу ученых» [Яновский.1846.797]. «Неологизм» түшүнүгү Н.М.Яновскийдин сөздүгүндө кездешпейт. Бирок сөздүктө «неолог» деген терминди сүйлөшүүдө жана жазууда жаңы сөздөрдү айтуу үчүн колдонгон. 1846-жылы Н.Кириллов тарабынан чыгарылган «Чет тилдер сөздүгүндөгү» М.В.Петрашевскийдин макаласында неологизм деген сөз биринчи жолу кездешет. «Неология» деген макаласында Н.М.Петрашевский коомдук неологияны прогресстин түзүүчүсү катары эсептеген. Чындыгында, Н.М.Петрашевскийдин макаласы 1-коомдук лингвистикалык көз караштагы макала болуп саналат. Ал макаласында төмөнкүдөй пикирлер айтылган: «Кайсы гана элдер болбосун, алар башка элдер менен пикир алмашат. Пикир алмашууда, сөзсүз, тилибизге жаңы сөздөр кириши зарыл. Алар этимологиялык жол менен, же башка тилден түз кириши мүмкүн» [Карманный словарь иностранных слов, 1846.234].

Биздин пикирибизче, Н.М.Петрашевскийдин бул пикирине көңүл бурууга арзыйт. Анткени калк арасында көбүнчө жер-суу аттарынын, же дагы башка сөздөрдүн келип чыгышын, алардын маанисин чечмелеп түшүндүрүү максатын көздөгөн, же ушундай маселеге кызыккан адамдар

жок эмес. Булардын айрымдары четтен кирген түшүнүксүз сөздөрдүн төркүнүн өз эне тилиндеги уйкаш сөздөргө байланыштырып, булар ошонун негизинде жаралган болуш керек деп жоромолдошот, же болбосо, айтылышын ошого окшоштуруп колдонушат. Мындай көрүнүштөр тил илиминде элдик этимология деп аталат [Абдулдаев, 1998.183-185].

1865-жылы чет тилдер түшүндүрмө сөздүгүндө И.Ф.Бурдана жана А.Ф.Михельсана: «Неологизм» грек тилиндеги нео- жаңы, logos-сүйлөймүн дегенди түшүндүрөт – деген түшүнүктү сунушташкан [Бурдан,1865.271].

1917-жылга чейин неологизмдерди изилдөөгө арналган атайын эмгектер болбогондуктан, лингвисттердин талаш маселеси болуп кала берген. Брокгауз менен Ефрондун энциклопедиялык сөздүктөгү макалаларында неологизмдерди кайсы бир жазуучунун гана кайрылуусу атүгүл аны стилистикалык максатта колдонуу зыян экендигин белгилеп кетишкен [Брокгауз, т.40].

Октябрь революциясынан кийин жаңы сөздөргө өзгөчө мамиле пайда болду, анткени жаңы саясий жана коомдук көрүнүштөрдү атоодо көптөгөн жаңы сөздөр келип кирди. Биринчи «Чоң Совет Энциклопедиясында» [1939] неологизм тилде жаңы сөз атоочу лингвистикалык термин катары талдоого алынган [БСЭ, 1939.т. 41. 878]. Макалада неологизмдин өсүшү идеологиянын алмашылышына, кайра куруу саясатына жана коомдук мамилелерге карата мүнөздөлгөн. Орус тил илиминде неологизмдер жөнүндө маселе Петр Иден башталып илимий негизде изилденип келе жатат.

50-60-жылдары окумуштуулар илим менен техниканын өнүгүп, өзгөрүшүнө байланыштуу жаңы түшүнүктөрдү, атоолорду неологизмдер деп эсептешкен. Ошол эле учурда айрым адистер неологизмдерди жокко чыгаруучу касиет деп белгилешкен. О.С.Ахманова да Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө: «Новое слово или выражение, не получившее прав гражданства в общенародном языке и потому воспринимающееся как принадлежащее к особому, нередко сниженному стилю речи» деп берген

[О.С.Ахманова «Словарь лингвистических терминов», 1960]. Айрым лингвисттер неологизмдерди тилдин түпкүрүнө эч качан сиңип кете албаган сөз катары баалашкан. Бул баалоо XIXк. М.В.Петрашевскийдин айткан сын пикирине кайтып баруу болуп эсептелет.

1970-жылы Г.И.Миськевич жана Л.К.Чельцова неологизмдер тууралуу тарап кеткен мындай пикирлерге карап бул түшүнүккө төмөнкүдөй жалпы мүнөздөмө берген:

1. Сөздүн пайда болуш мезгили;
2. Сөздүн жаңылыгын сезүү же сезбөө;
3. Тилге кириши же кирбей калышы [Миськевич, Чельцова. 1970, 244].

Ал эми 70-80-жылдардагы неологизмдин аныктамаларында **неологизмдер** тилге чоочун эмес, тескерисинче, алар жаңычылдык жана өзгөчөлөнгөн касиетке ээ деп берилет.

Бул пикирден улам, чынында эле, неологизмдер жаңы сөздөр эле эмес, жаңы туруктуу сөз айкашы, атүгүл жаргон иретинде да болорун япон тил илими тастыктагандыгын көрө алабыз. Японияда «Странные слова» деген сөздүк 1973-жылы жарык көргөн [Странные слова, 1973]. Ал сөздүктө жаңы сөздөр алфавит тартиби менен жайгаштырылган. Сөздүк 1200 сөз же сөз айкашынан турган. Атүгүл анда студенттердин, саясий ишмерлердин, музыканттардын, кылмышкерлердин ж.б. жаргондору да камтылгандыгын байкоого болот. Бирок бул сөздүктөгү жаңы сөздөр тилде өздөштүрүлгөн эмес.

Француз лингвисти П.Жильбердин «Жаңы сөздөрдүн сөздүгү» деген 1971-жылы чыккан эмгегинде ал басма сөздөрдүн материалынын негизинде пайда болгон жаңы сөздөрдү сөз жасоочу активдүү ыкма катары тааныган. Жалпы окумуштуулар тарабынан бул сөздүк колдоого алынгандыктан, ал кайрадан 1980-жылы жаңы сөздүк түзүп, басмага сунуштаган. Сөздүк 739 беттен, 5000ге жакын жаңы сөздөн турат. Бирок П.Жильбердин бул

сөздүгүнө жалаң гана жаңы сөздөр, жаңы айкаштар гана кирбестен, мурда эле белгилүү болгон, атүгүл активдүү сөздүк составга өтүп кеткен сөздөрдү да жолуктурууга болот. Ал сөздүккө кирип кеткен айрым сөздөрдү **функционалдык неологизмдер** деп атоону чечкен.

Чындыгында эле, неологизмдер сөздүгүн катасыз түзүү мүмкүн эместей. Анткени тилде бир жылт этип көрүнүп, кайра учкун сыяктуу жоголуп кеткен неологизм - метеорлор да кездешет: *Демзаман-демократиялуу заман. Эгемендүүлүк заманы: Бирок, демзамандын бийлик ээлери «Кызыл Дөбө» мектебинин мурдагы деректири Гүлзина Сатарованы дайындап салды.* [«КМ», 18.08.1993].

Мына ушундай мүчүлүштүктөрдүн кетип жаткандыгына байланыштуу П.Жильбер кайрадан ошол эле жылы «Словарь лингвистических слов» деген сөздүгүн жарыялаган. Ал сөздүккө 8000 ге жакын жаңы сөз камтылган.

1975-жылы чыккан сөздүктө **неологизмдер** тилге адамдын практикалык өнүгүшүнүн натыйжасында, илимий билимдин жана жаңы түшүнүктүн пайда болушунда аларды атоодо пайда болгон жаңы сөз, жаңы маани катары мүнөздөлгөн.

Буга төмөнкү аныктама далил боло алат: «Жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү, нерселерди туюнтуу үчүн пайда болгон жаңы сөз, же жаңы сөз тизмектери **неологизм деп аталат**». [Русский язык, 1978].

1979-жылы чыккан «**Русский язык**» деген энциклопедиясында жаңы мааниге ээ болгон эски сөз да неологизмдин милдетин аткара берет деп таасын белгилеген [Русский язык, 1979].

Бул пикирге биз да толугу менен кошулабыз. Анткени неологизмдин милдетин жеке эле жаңы пайда болгон сөз же сөз тизмеги аткарбастан, айрым учурларда тилде эскирүүгө дуушар болгон эскирген сөздөр да, кайрадан жанданып, неологизмдин милдетин аткарып калган учурлар кездешет. Мисалы: «**Ажсо**» деген сөздү талдап көрөлү. 1. Байыркы замандан бери келе жаткан сөз. Түрк элдеринде түрдүүчө мааниге ээ: *эже, эне, ата,*

абышка сыяктуу. Монгол тилинде «*ажсаа*» - «*ата*», «*чоң ата*». Кыргыздарда «*Ай дээр ажа (ажо) жок, кой дээр кожо жок*» же «*ай, деп кое турган Ажо жок*» сыяктуу. Анткени, 9-кылымда кыргыз элин башкарып турган, алардын башын бириктирип турган **Ажо** деген баатыры болгон. Бул адам 815-жылы уйгурларды талкалап, борборун тартып алат. Ажо өлгөндөн кийин кыргыздардын биримдиги кетип, алсырап, бытыранды болот. Бытыранды эл ошол Ажонун заманын көксөп, жогорку накыл кеп чыгарышы да ажап эмес:... *О илгери, жер заманда бир каардуу ажо күндүн чыккан жеринен, күндүн баткан жерине жортуул кыламын. Жолго будоо болот, алтымыштан ашкан кары калбасын, бүт кырылып ташталсын!*» деп буйрук кылган экен [Х.К.Карасаев Камус наама (Карасай сөздүк), - Б.: «Шам», 1996, 31-б.].

2. Тескеп, башкарып туруучу жолу улук адам. Ай дээр **ажа** жок, кой дээр **кожо жок** [макал]. Бүгүнкү күндө бул сөз кайрадан жанданып **мамлекет башчысы** деген мааниде колдонулууда. **Ажо (президент)**: Кечээ эле акылман атаган **ажого**, биринчи ледиге, ачуу оппозицияга өттү [«Кылмыш жана жаза», 2005].

1982-жылкы чыккан орус тилинин сөздүгүндө «**неологизм**» деп, тилде кайрадан пайда болгон сөз же сөз айкашын атайт. Ал эч кандай жаңы түшүнүктү атоо менен байланышпайт. Ал эми «**Русский язык**» энциклопедиясынын 2-басылмасында неологизмдер жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди туюнтууда жана тилди алып жүргөндөр тарабынан кадимкидей эместиги сезилип калганда пайда болгон жаңы маани же сөз.

Белгилүү окумуштуу В.В.Лопатин өзүнүн адилеттүү аныктамасын сунуштаган: «Неологизмы воспринимаются как новые до тех пор, пока обозначаемые ими предметы, явления действительно сохраняют черты ошутимой новизны» [Лопатин.1973,20.].

А.Г.Лыков неологизм түшүнүгүнүн салыштырмалуу жана тарыхый жагын баса белгилеп, неологизмдерди тилдин тарыхы менен тыгыз байланышта карайт.

Бул жагынан алып карасак, А.Г.Лыковдун берген аныктамасы турмуш чындыгына жакындайт. Ушул эле ойду проф. Ж.Мамытов да баса белгилеп кеткендигин көрө алабыз. Анын аныктамасында тарыхый окуялар менен чектелген деген ойлор бар. Чындыгында, неологизмдерди тилдин тарыхы менен байланышта кароо - мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бир учурда неологизм болгон сөздөр, неологизм болбой, эскирүүгө дуушар болушу ыктымал. Демек, бул пикирлерди салыштырып отуруп, неологизмдерди тарыхый кубулуш деп эсептесек жаңылышпаган болобуз.

А.С.Бедняков жана Матийченколор түзүшкөн орус тили боюнча орус эмес педагогикалык окуу жайлары үчүн арналган окуу куралында: «Жаңы турмуштун түшүнүктөрүн көрсөткөн жаңы сөздөр неологизмдер»деп аталат деп аныктама берилген.

Мындай аныктамалар жана түшүндүрмөлөр кыргыз жана казак тилдери боюнча окуу китептеринде да бар [Жакыпов Ы., Турусбаев С., Майрыков Д., -Ф., 1955, 15-б.] Ушул эле мазмундагы аныктамалар орус тили боюнча жазылган бир нече окуу китептеринде, окуу куралдарында жана «Советтик чоң энциклопедияда», «Кыргыз совет энциклопедиясында», «Лингвистикалык терминдердин түшүндүрмө сөздүктөрүндө» да берилет. Кийинки изилдөөлөрдөгү айырмачылык неологизмдерге жалпы элдик жаңы түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр менен катар стилистикалык максаттарда эски эле түшүнүктөрдү атоо үчүн айрым жеке жазуучулар тарабынан же элдик сүйлөө кепте мурдатан эле болуп, адабий тилге кайрадан активдешкен жаңы кирген сөздөр да таандык экендигин түшүндүрмөлөрдө туура берилген.

«Неологизмдер, - деп баса көрсөтөт, бул пикирди профессор Е.М.Галкина - Федорук да, - тилде ар кандай себептер менен жана ар түрдүү максаттар үчүн пайда болот: алардын бир даары зат менен, же көрүнүш

менен бирге пикир алмашууда аларды белгилөө үчүн пайда болот, башкалары, эреже катары, сөз чеберлери тарабынан стилистикалык максаттарда жасалат» [Галкина, 1954]. Неологизмдердин бул элементтерин чогуу ичине камтый алган кеңири аныктаманы Т.А.Соловьева «XX кылымдагы америкалык саясий лексикадагы айрым неологизмдер [В.Фостердин эмгектери боюнча]» деген темада жазган кандидаттык диссертациясында берүүгө аракет кылган. Анын берген аныктамасы боюнча «Неологизм – элдин коллективдүү чыгармачылыгынын натыйжасы болуп эсептелген, жасалышы тарыхый жактан шартталган жана белгилүү убакыт менен чектелген жана жаңы түшүнүктү дагы элестүүрөөк кылып көрсөтүү, же ага эмоционалдуу стилистикалык түр берүү максатын көздөгөн жалпы адабий тилдин бирдиги» [Мамытов, 1966,4-8].

Ал эми педагогикалык институттар үчүн арналган [авторлору Е.М.Галкина – Федорук, К.В.Горошкова, Н.М.Шанский] «Азыркы орус тили» деген окуу куралында Н.М.Шанский (неологизмдер жөнүндөгү параграф ага таандык) неологизмдерди аныктоочу башкы белги катары анын пассивдүү лексиканын катарына жата тургандыгын көрсөткөн. Анда: «Неологизмдер – бул тилдин активдүү сөздүк запасына али кире элек же эч качан кирбеген же кирбей турган сөздөр» деп аныктама берет да, андан ары бул же тигил сөз тилдик факт катары жакында эле чыкса да жалпы колдонулуп, тилдин активдүү сөздүк запасына кирген болсо, ал неологизм болбой кала тургандыгын айтат. Демек, бул көз караш боюнча алганда, орус тилиндеги совет доорунда пайда болгон бардык сөздөрдү бүт бойдон эле неологизмдерге кошууга болбойт деп көрсөтөт жана мындай сөздөргө мисал катары **заочно, колхоз, трактор, спецовка, Улуу Ата Мекендик Согуш мезгилиндеги истребитель, дзот, фашист, космосту өздөштүрүү мезгилинин неологизми болгон космонавт, космостук корабль, учкуч-космонавт, ракета алып жүрүүчү, ракета кыймылдаткыч, 90-жылдардын неологизми болгон рынок экономикасы, коммерция, фермер, президент, чартер** деген

сөздөр бүгүнкү күн үчүн эч кандай жаңы катары сезилбейт. Анын тескерисинче, XIX кылымда Пушкиндин, Салтыков-Шедриндин, Белинскийдин, Чеховдун жана башкалардын индивидуалдык – стилистикалык максаттарда жасаган сөздөрү бүгүнкү күн үчүн да неологизм болуп кала берет дейт. Кыскасын айтканда, неологизмдер үчүн анын жакынкы эле убакта пайда болушу шарт эмес, аны убакыт менен чектөөгө болбойт экен. Неологизмдер үчүн биринчи кезекте анын жаңылыгы, адаттан тышкарылыгы, бөтөнчөлүгү сезилип туруш керек. Бул пикирге, негизинен, башка авторлор да кошулат. Мисалы, Е.М.Галкина – Федорук да: «Неологизмдер өздөрүнүн жаңылыгы (свежесть и новизна) сезилип турганга чейин гана неологизм болуп кала алышат» [Галкина-Федорук, 1954,129] деп көрсөтөт, бирок ал **колхоз**, **комсомол**, **тракторист** деген сөздөрдү жаңы катары сезет, ошондуктан аларды жалпы тилдик неологизмдерге мисал кылып келтирет. Мындан «неологизм» деген түшүнүктү белгилүү убакыттык чектен тышкары алганда, анын объективдүү мүнөзү жоголуп, ар кимдин сезимине жараша болгон субъективдүү түшүнүккө айланып калып жаткандыгын байкоого болот [Мамытов, 1966,4-8].

О.С.Ахманова «Лингвистикалык терминдердин сөздүгү» деген эмгегинде неологизмдерге төмөнкүдөй аныктама берет: «Жаңы мурда белгисиз затты же жаңы түшүнүктү атаган сөз же түрмөк неологизм деп аталат [Ахманова,1969]. Ал эми БСЭде неологизмдер тууралуу төмөнкүдөй пикирлер кездешет: «Илимдин, техниканын жана коомдук мамилелердин өзгөчөлүктөрүнүн же өнүгүшүнүн натыйжасында тилибизге кирген жаңы сөздөр же жаңы фразеологиялык айкалыштар неологизмдер деп аталат» [БСЭ, 1954, т. 29. 428].

Н.М.Шанский да неологизмдерге төмөндөгүчө аныктамасын берет: «Жалпы элдик тилдин колдонууга кире элек, тилди алып жүрүүчүлөр тарабынан жаңылыгы сезилген, жаңы нерселерди, кубулуштарды атоо үчүн коомдук муктаждыктан келип чыккан жаңы лексикалык түзүлүш».

Албетте, жаңы сөздөр, жаңы сөз айкаштары, түрмөктөр пайда болору менен эле басма сөз беттерине жарыяланат. Мына ушуну баамдаган А.В.Страмной 2007-жылы «Газеттик текст - неологизмдин булагы катары» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. Негизинен, иште ал орус жана француз прессасынын негизинде пайда болгон неологизмдерге талдоо жүргүзгөн. Ошону менен бирге жаңы сөздөр, сөз айкаштары, түрмөктөрдүн пайда болушун изилдөө узак илимий-теориялык изилдөөнү талап кыларын тактап өткөн. Диссертациясында ал «Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктү» [ЛСЭ, 2002] база кылып алган. Ал неология чөйрөсүнө өзүнүн эмгектери менен салым кошкон Ф.И.Буслаевдин, В.П.Гактын, В.Г.Костомаровдун, М.М.Покровскийдин, Е.Д.Поливановдун, А.А.Потебнянын, Л.П. Якубинскийдин ж.б. ысымдарын атабай кетүүгө мүмкүн эместигине токтолуу менен, бүгүнкү күнгө чейин неология түшүнүгүнө окумуштуулар тарабынан бирдиктүү пикир жок экендигин эскерте кеткен. Неологияны гезиттик текстте талдоого алуу менен, аларга кеңири анализ жүргүзүү менен төмөнкүдөй белгилерин санап өткөн:

1. Неологизмдер – сөздү кабыл алганда анын жаңылыгы сезилип турган стилистикалык фигура. Бирок көпчүлүк учурда жаңы сөздөр сүйлөөчүлөр тарабынан бат эле өздөштүрүлүп кетет да, бат эле анын жаңылыгы сезилбей калат.

2. Неологизмдер бул - жаңы түшүнүктүн жаңыча аталышы. Ал тилде мурда барбы, жокпу айырмасы жок. Эң негизгиси сөздүн жаңылыгы сезилсе болду.

3. Неологизмдер – сөздүккө али кире элек сөздөр.

Мына ушундай белгилерин саноо менен, алардын кемчиликтерин айтып, ал неологизмдерге төмөнкүдөй аныктама берүүнү туура көргөн: “Неологизм – берилип жаткан лексикага жаңылыгы көз каранды болгон лексикалык бирдик же жаңы сөз, сөз тизмеги болуп саналат” [Страмной, 2007]. Профессор Ж.Мамытов туура белгилегендей, неологизмдер тилдин

эеси болгон элдин коомдук - саясий турмушундагы белгилүү тарыхый мезгилден ажыратылып каралууга тийиш эмес [Мамытов, 1966.7]. «... тилдин тарыхчысы, - деп жазган бул жөнүндө Р.А.Будагов, - тарыхый перспективаны жоготуп коюуга тийиш эмес. Ал мындай көрүнүштөрдү текшергенде, бул же тигил тилдин сөздүк составындагы өзгөчөлүккө так, белгилүү доорду эске алуу менен мамиле кылууга милдеттүү» [Будагов, 1958.81]. Ошондой эле «**неологизм**» деген сөз Ф.Голдун да сөздүгүндө кездешет. Ал Н.М.Петрашевскийге карама-каршы болгон. Н.М.Петрашевский неологизмдерди адамдын жашоо ишмердигиндеги негизги элементтердин бири деп эсептесе, Ф.Голь болсо, неологизмдерди пайдасыз деп мүнөздөгөн.

Биздин пикирибизче, тилибизге жаңы терминдердин, жаңы сөздөрдүн, сөз айкаштарынын кириши - мыйзам ченемдүү көрүнүш. Анткени тилибиздин сөздүк корунун толукталышына да жаңы сөздөрдүн ролу чоң.

Профессор Р.А.Будаговдун тилде неологизмдер, бир жагынан туруктуу, кыймылсыз, экинчи жагынан туруксуз, кыймылдуу, өзгөрмөлүү деген пикирине кошулууга болот [Будагов, 1958.81]. Неологизмдер, чындыгында, тилибизде туруктуу, кыймылсыз болуп көрүнгөн менен, коомдук турмуштун, илим менен техниканын, маданияттын, тилдин, шоу-бизнесдин өнүгүшү менен өзгөрмөлүүлүккө дуушар болуп ар дайым кыймылда болуп тургандыгын төмөнкү мисалдар аркылуу далилдөөгө болот:

Пикетчи - революционер: *Жинденген пикетчилер дарбазаны талкалап салышкан* [«КЖ», 2005, №48];

Пресс релиз - прессага берилүүчү кабар: *Сын фактылар боюнча изилдеп, жыйынтык чыгаруунун ордуна, аны ар кимдин тилине кирип, ушак айтып жатат деген мааниде **пресс - релиз** таркаткан* [«КР», 25.10.2005];

Пиар. Коомдук ойлорду калыптандырган багыт. Коом менен болгон байланыш: *Казакстандык айрым бир топтор бизче кара **пиар** жүргүзүп жатат* [«Жаңы кылым», 13.06.2006, 6-бет].

Н.В.Котелова неологизмдердин төмөнкүдөй белгилерин бөлүп көрсөткөн:

1) Неологизмдер – сөздү кабыл алганда жаңылыгы сезилген стилистикалык категория;

2) Илим, техника ж.б. өнүгүшүнүн натыйжасында аларды атоо үчүн пайда болгон жаңы сөз же маани неологизмдер болуп эсептелет;

3) Неологизмдер болуп, сөздүктөрдө белгиленбеген капыстан өтүп кеткен же автор тарабынан жалпы сөздүккө белгисиз себептерден атайын эле өткөрүп жиберген сөздөр, жаңы сөз катары эсептелген экзотизмдер эсептелет.

4) Неологизмдер – тилде кайрадан жаралган жаңы сөздөр же сөз айкаштары.

Демек, Н.З.Котелованын пикири боюнча, неологизмдер жеке эле жаңы сөз же маани эмес, ошону менен катар ички жана тышкы булак аркылуу тилдердин жаңы сөздөрдүн кириши эсептелет. Албетте, бул пикир Ж.Мамытовдун пикиринде да айтылып келген. Бул ойду жыйынтыктап жатып, биз дагы Н.З.Котелованын, Ж.Мамытовдун ойлоруна кошулабыз, анткени бүгүнкү ааламдашуу мезгилинде башка тилдерден көптөгөн жаңы сөздөр, сөз тизмектери агылып кирип, неологизмдин катарын толуктап жаткандыгын көрө алабыз:

Брифинг - кыска мөөнөттүк жыйналыш: *Баңгизаттарын контролдоо боюнча агентиктин директору Курманбек Кубатбеков катышкан брифинг өттү* [«КТ», 2.04.2004];

Брокер [англ. broker орус тили аркылуу кирген сөз] - **клиенттердин тапшырмасы боюнча биржадагы ишти бекитүү ортончусу, маклер:** *Кол салуу убагында көптөгөн финансы жана брокердик фирмалар менен биржалар болуп өткөн окуя жөнүндө маалыматы болбогондуктан, ишти кадимки режимде баштаган элек* [«ЭТ», 14.09.2001].

Евро - Европанын акча бирдиги: *Е.Баккердин абалына түшүнгөн өлкөбүздүн президенти К.Бакиев ага жаны велосипед сатып ал деп 7000 евро бөлүп берди* [«ЗК», 9.05.2007].

Казак тил илиминин белгилүү өкүлү, окумуштуу Исаев Сейилбек Мухамеджанович **«Казак адабий тилинин совет доорундагы өнүгүшү»** [1973, Алма-Ата] деген эмгегинде: «Казак адабий тилин калыптандырып, андан ары өнүктүрүүдө совет өкмөтүнүн алгачкы жылдарын 1920-жылдардагы басма сөздүн маанисин айрыкча атап өтүү керек, анткени жаңы коомдун келүүсүнө байланыштуу жаңы сөздөр менен терминдер турмушубузда өз ордун таап, кенири колдонулуп келди», - деп баса белгилеген. Бул пикирди казак илимпоздорунан С.К.Кеңесбаев, Е.Мусабаев, М.Балакаев, А.Хасенова, Т.Кордобаев жана Х.Махмутов ж.б., колдоп, орус тилинен кирген сөздөрдүн негизинде казак лексикасынын байыгандыгын айтышкан. Алар билим берүүнүн, маданият жана экономиканын өнүгүшүндө орус элинин ролу кандай болсо, казак тилинин лексикасынын кеңейишинде да орус тилинин таасиринин, айрыкча неологизмдер салаасынын байышында орус тилинин мааниси зор деп эсептешкен. Чындыгында эле, бул көрүнүш бардык түрк тилдүү элдердин тилине мүнөздүү болгон.

Кыргыз тилинин лексикалык жагынан байышы башка тилдердин эсебинен канчалык даражада толукталып турса да, анын байышынын эң негизги жолу – ички мүмкүнчүлүктөр болорун Ж.Мукамбаев 1976-жылы жарык көргөн “Азыркы кыргыз тили” деген китебинде баса белгилеген: «Совет мезгилинин учурунда сөз айкаштары, татаал сөздөр менен жаңы түшүнүктөрдү берүү аябагандай кеңиди: *жанаша жашоо, эмгек резерви, элдик демократиялык өлкө, социалисттик мелдеш* ж.б.»

Неологизмдердин айрымдары бир учурда активдүү айтылып жүрүп эле экстралингвистикалык же тилдик кандайдыр бир себептен улам колдонулуудан чыгып, эскирген сөздөргө айланып кетери Т.Акматов,

Ж.Мукамбаевдер тарабынан жарык көргөн “Азыркы кыргыз тили” [1978] деген эмгегинде берилген. Бул көз карашты С.Өмүралиева да колдогон.

Академик Б.Ө.Орузбаева: «Кыргыз - орус тилдеринин өз ара карым-катнашы өзгөчө анын революциядан кийинки өсүш этабына тиешелүү болгондуктан, бул көрүнүш кыргыз тилинин лексикасынан өзгөчө байкалат:

1. Кыргыз тили кылымдар бою оозеки формада өнүгүп келген болсо, революциядан кийин анын кол жазмасы түзүлүп, калыптана баштады.
2. Кыргыз тилинин катнаш куралы катары колдонулуу чөйрөсү кеңеет.
3. Кыргыз тилинде илимий терминология калыптанды.
4. Кыргыз тилинин лексикасы байыды (болгондо да, ички мүмкүнчүлүктөрдүн жана өздөштүрүүлөрдүн эсебинен)», - деп жөндүү пикирин билдирген [Кыргыз тил илими. Макалалар жыйнагы. II том 2004].

Чындыгында эле, орус тили башка тилдер үчүн интернационалдык лексиканы ооштурган «көпүрө» болуп калды. Бул жагынан кыргыз тили башка тектеш тилдерге салыштырганда да өздөштүрүүлөрдүн алгачкы формасын сактоо боюнча бир кыйла өзгөчө орунду ээлейт. Мындай кырдаал жалпы эле адабий тилдин нормаларынын калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизип, эки тилдин арасындагы айырмачылык чегин жакындатат.

Белгилүү кыргыз тилчиси А.Сапарбаев: “Неологизмдер - адамдардын коомдук - саясий турмушундагы тарыхый маанилүү окуяларды, жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн колдонулган жана мурдагы эле түшүнүктү дагы элестүү кылып көрсөтүү же ага эмоционалдуу-стилистикалык түр берүү максатын көздөгөн лексикалык топту айтабыз” - деген пикирин айтат [Сапарбаев,1997.126].

Ал эми илимпоз Э.Абдулдаев неологизмдерге мындайча баасын берет: “Коомдук турмуштун ар кандай жаңы кубулуштарын, жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн пайда болгон сөздөр, сөз айкаштары, же сөздүн жаңы маанилерин неологизмдер деп аталат. Мындай жаңы сөздөрдүн же жаңы

маанилердин пайда болушу коомдук турмуштун өзүндөгү жаңылыктарга тикеден-тике байланыштуу” [Абдулдаев, 1998.220].

“Кыргыз тили” аттуу энциклопедиялык окуу куралында (коллектив жазган): “Жаңы сөздөр, түшүнүктөр тилдин лексикасын, семантикасын, грамматикасын бүтүндөй кыймылга келтирип, лексиканын жана семантиканын байышына өбөлгө түзөт. Бул баюу ички, тышкы мүмкүнчүлүктөрдүн негизинде ишке ашат”, - деп таасын берген. Мындан сырткары, АКШ, Франция, Япония сыяктуу өлкөлөрдө неологизмдерди, кеп маданияты маселелерин, тилди стандартташтыруу, информациялык маалымдоо кызматын көрсөтүүчү илим изилдөө борборлору иштегендигин белгилешет [Кыргыз тили Энциклопедиялык окуу куралы, 2004. 277].

Доцент А.Шаршенбаев неологизмдерди кабыл алынган сөздөрдүн бири катары карайт, сөздүк составга активдүү лексика катары аралышып кетет да, мезгилдин өтүшү менен неологизмдик касиетин жоготот деген пикирин билдирет [Шаршенбаев, 2005.16-17].

Бүгүнкү күндө кыргыз лингвисттеринин ичинен неология чөйрөсүнө салымын кошкон окумуштуу катары Ж.Мамытовду да эсептөөгө болот. 60-жылдарга чейин кыргыз тилиндеги неологизмдер атайын изилдөөнүн объектиси болгон эмес. Бул маселени чечүүгө бел байлап, Ж.Мамытов «Совет доорундагы кыргыз тилинин неологизмдери: лексика-семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы» деген темадагы кандидаттык диссертациясын жазып, 1967-жылы ийгиликтүү коргогон. Диссертациянын аталышы айтып тургандай, Ж.Мамытовдун эмгеги кыргыз тилинде совет доорунда пайда болгон неологизмдерди талдоого алган. Бул диссертация кыргыз тил илиминдеги неологизмдер жөнүндөгү эң алгачкы иш болуп эсептелет.

Октябрь революциясынын жеңиши менен кыргыз элинин турмушунда зор өзгөрүштөр болду. Социалдык жаңы түзүлүш орноду. Бүткүл совет өлкөсү индустриялаштырылды. Айыл чарба коллективдин энчисине

айланды. Маданий революция жүзөгө ашты. Илим - техникада албан-албан ийгиликтер жаралды. Мурдагы туташ сабатсыз эмгекчилери илим-билимге ээ болду, аң - сезими, ой - пикири өстү. Эң акырында, жалпы элдик кыргыз адабий тилинин функциясы абдан кеңейди, турмуштук жана фольклордук тилден көркөм адабияттын, мезгилдүү басма сөздүн, мектепте окутуунун, официалдуу документтердин, котормонун саясий пропаганданын, театр менен кинонун, радио менен телевидениенин жана башкалардын тилине айланды. Мына ушул гиганттык өзгөрүштөр тилдин фактысында айкын чагылып, анын лексикасынын болуп көрбөгөндөй ылдам темпте өсүүсүнө шарт түздү. Тактап айтканда, кыргыз тилинде коомдук түзүлүштү чагылдырган эң көп неологизмдер пайда болду деген көз карашы колдоого аларлык.

Ж.Мамытов азыркы кыргыз адабий тилиндеги неологизмдер жөнүндө сөз кылганда, совет доорунда пайда болгон жаңы сөздөр, жаңы сөз тизмектери, жаңы маанилерди эске алган. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүндө да совет доорунда пайда болгон сөздөргө «жаңы» деген белги коюлган, анткени октябрь революциясы менен чектелген совет доорунун лексикасынын тилдин жалпы лексикасына караганда жаңы экендиги талашсыз. Ырас, советтик коомдун өнүгүшүнүн конкреттүү этаптарына конкреттүү неологизмдер тиешелүү.

Неологизмдер көптөн бери эле окумуштуулардын көңүлүн өзүнө буруп келгендиги жалпыбызга маалым. Ошондой болсо да, кыргыз тилинин неологизмдери башкаларга салыштырмалуу кечирээк изилдене баштады.

Биздин пикирибизче, коомдун тынымсыз өнүгүшү менен бирге тилдин лексикасында жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн жаңы сөздөрдүн, жаңы сөз тизмектеринин жана жаңы маанилердин пайда болушу талап кылынат. Тилдин лексикалык өнүгүшүнүн мына бул процесси неологизмдердин тарыхый өсүш шарттарына, анын пайда болуу ыктарына жана чыккан булактарына көз жүгүрткөнүбүздө даана байкалат.

Неологизмдер тилди жараткан жана анын ээси болгон элдин коомдук-саясий турмушундагы маанилүү тарыхый окуялар менен чектелген белгилүү бир мезгилинде пайда болгон адабий тилдеги жаңы сөздөр, жаңы туруктуу сөз тизмектери жана жаңы маанилер болуп саналат.

I бап боюнча корутунду

Тилдин башка деңгээлдерине караганда адамдардын өндүрүштүк практикасы менен тикеден-тике катышта болгон сөздүк курам өзгөчө өзгөрмөлүү келет жана ал адамдардын өз ара катышуу талабын камсыз кылуу

үчүн дайыма жаңы сөздөр менен толукталып, ошону менен бирге катнаш үчүн зарыл болбой калган сөздөрдөн бошонуп турат.

Неологизм терминине берилген аныктамалар, түшүндүрмөлөр бири - бирине салыштырылып, алардагы жалпылыктар жана айырмачылыктар талдоого алынды.

Тилдин байышынын тышкы булагы болуп эсептелген неологизмдер кыргыз лингвистикасында изилденип келсе да, башка тилдерге, көбүрөөк изилденген орус тилине салыштырмалуу биз өнүгүүнүн биринчи тепкичинде гана турабыз. Ошондуктан неологизация процесси, тилдин сөздүк курамындагы неологизмдердин орду – тил казынабыздын ченемсиз байлыгы катары иликтенүүгө тийиш.

Неологизм сөздөрдү изилдөөгө кыргыз жана түрк тил илиминде, жалпы эле түркологияда жетишерлик деңгээлде көңүл бурулбай келет. Айрыкча гезит тилиндеги неологизмдерге терең илик жүргүзүп, неологизация процессин тил илиминде изилдөөгө көмөк көрсөтүү кечиктирилгис милдет болуп саналат.

II бап

Неологизмдердин классификациясы, пайда болуу булактары жана ыктары

2.1. Неологизмдердин классификациясы

Тил – татаал коомдук феномен. Ал адамзаттын пикир алышуусун камсыз кылуучу негизги каражаты болуу менен бирге дайыма кыймылда болуп турат. Элдин маданияты лексикада чагылдырылары жалпыга маалым. Бул, биринчи кезекте, илимий-техниканын революциясынын өнүгүшүнө, эл аралык байланыштардын кеңейишине, саясий жана коомдук өзгөчөлүктөргө жана массалык-маалымат каражаттарынын өнүгүшүнө байланыштуу десек жаңылышпайбыз. Ар бир доор өзүнүн лексикалык бирдиктери менен тилди байытат. Мындай жагдай – шарттарга байланыштуу неологизмдерди ич ара бир нече топко бөлүп кароо зарылчылыгы туулат. Биз да, диссертациялык ишибизде неологизм сөздөрдү колдонулуш чөйрөсүнө карай төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүп карадык:

Компьютер жана анын түзүлүшүн туюндурган неологизмдер

21-кылым – жогорку технологиялардын кылымы экени белгилүү. Буга далил катары компьютерди алсак болот. Көптөгөн жаңы лексикалык бирдиктер компьютердик техниканын өнүгүшүнө байланыштуу пайда боло баштады. Азыркы кездеги маалымат технологиясы компьютердик техника жана байланыш каражаттары жаатындагы жетишкендиктерге таянат. Бул тармакка байланыштуу төмөнкүдөй жаңы атоолорду келтирсек болот: *компьютер, персоналдык компьютер, супер компьютер, монитор, системдик блок, мышка, принтер, сканер, тергич, клавиатура, вирус, агент, WEB камера, USB кабель, сайт, файл, интернет (дүйнөлүк тармак), интернет – дүкөн, дискеттер, дисктер, факс, драйвер, процессор, флеш, скайп, агент, википедия, гаджет, нетбук ж.б.*

Эми ушул неологизмдердин айрымдарынын маанисин чечмелеп көрөлү:

Диск [гр. diskos орус тили аркылуу кирген сөз] - **тегерек жалпак пластинка:** *Акыркы 25 жылда С.Брайтмандын дүйнө боюнча 26 млн. альбому жана 2 млн. DVD дисктери сатылган* [«ЗК», 4.07.2008, 1-бет].

Ксерокс [лат. xeros-cserocs орус тили аркылуу кирген сөз] - **ксерография аркылуу алынган бир нерсенин көчүрмөсү:** *АКШ Кыргызстандагы элчилигинин коомчулук менен байланыш бөлүмүнүн жетекчилигинин орун басары Рейчел Кун биздин ксерокс [көчүрмө] «Ксерокс-5845» аппаратын сатып алышыбызга көмөктөштү* [«КБ», 20.08.2004].

Принтер [англ. printer орус тили аркылуу кирген сөз] - **компьютерден документти кагазга басып чыгаруучу түзүлүш:** *Принтер, сканерлери менен кошо эсептегенде ал компьютерлердин жалпы баасы 147600 сомду түзөт* [«КЖ», 2005, №43].

Монитор [англ. monitor орус тили аркылуу кирген сөз] – **экран деп аталган чагылдыруучу беттен жана радио деталдар жайгашкан пластмасса же металл кутудан турган компьютер бөлүгү:** *Кореянын ири компаниялары суюк кристалдуу типтеги мониторлору менен ачылыштарды жаратмакчы* [«ЗК», 7.04.2006].

Ноутбук [англ. notebook орус тили аркылуу кирген сөз]: **Блокноттук персоналдык компьютер:** *Көбүнчө ноутбуктарды жеке текшерүү жана паспорттук контролдон өтүп жаткан учурда жоготушат* [«ЗК», 3.03.2006].

Гаджет [франц. gadget – илмек, каамыт орус тили аркылуу кирген сөз] – **бирдемени бекитүү үчүн колдонула турган шакек сыяктуу нерсе:** *Гаджеттер чектелген гана бир функцияны аткарып, өз алдынча иштей албайт* [«Супер инфо», март, 2013-жыл, 29-бет].

Нетбук – *Кээде түн ичинде ойлор пайда болуп калат, андайда*

нетбукту алып чыгып, аны жазып бүтмөйүнчө уктамай жок [“Супер инфо”, 2013-жыл, апрель].

Клавиатура [лат. clavis – ачкыч, орус тили аркылуу кирген сөз] - **кай бир механизмдердеги клавишалардын жыйындысы.** Мында **клавиатура** орнотулган кап да бар. Мындай салмакты көтөрүп жүрүү ыңгайсыз [“Супер инфо”, сентябрь, 2012].

Компьютер [англ. computer< лат. computere орус тили аркылуу кирген сөз] - өзүнүн эсинде сактаган буйруктарды башкаруусу менен иштеп, маалыматтарды кабыл алып, берилиш үстүнөн арифметикалык жана логикалык амалдарды аткаруу менен жыйынтык алып, кийин колдонуу үчүн сактаган электрондук түзүлүш: Кызыгы, анда учуп жаткан куштун канаттары **компьютердин** жардамы менен жасалбастан, чындап эле ушундай сапырып салышкан дейсиң [“Супер инфо”, 2009]; Азыр **компьютерсиз** жумуш бүтпөйт дейсиң [“ЫК”, 16.11.2012].

Драйвер [англ. draiver орус тили аркылуу кирген сөз - айдоочу] – системалык программаларды жана перифериялык түзүлүштөрдү, компьютерди башкаруучу: *Windows XP 17 орнотобуз, драйверлер, программалар Бишкек шаары боюнча бекер [“Супер инфо”, 25.02.2012].*

Процессор [англ. processor орус тили аркылуу кирген сөз] - **ар кандай маалыматтарды иштеп жана эсептөө процессин башкарып туруучу электрондук эсептөө машинанын эң негизги уюштуруу борбору: Процессор** канчалык күчтүү болсо, компьютердин иш аткаруу мүмкүнчүлүгү жогору болот [“Супер инфо”, сентябрь, 2012].

Компьютерге байланыштуу неологизмдер илим менен техниканын өнүгүшү менен тыгыз байланыштуу. Учурда бул тармакка тиешелүү сөздөрдүн саны эле отузга жакындап барды. Мындай неологизмдердин кыргыз тилибизде так котормосу болбогондон кийин орус тилиндегидей эле айтып жана жазып жатабыз. Бүгүнкү массалык маалымат каражаттарында

абдан кеңири колдонулуп жатат. Анткени азыркы коомду компьютерсиз элестетүү мүмкүн эмес.

Видео - техниканы, сүрөт - графикалык түшүнүктөрдү туюндурган неологизмдер

Кино, телевидение жана видеотехника чөйрөсүндө да көптөгөн техникалык каражаттар пайда болгон. Аны менен катар көп сандаган неологизмдер жаралууда: *видеокамера, видеофильм, диск, dvd, сотка, уюлдук телефон, тасма, сөлөкөт фильм (мультфильм), видео-слайд, учак, ролик, полифониялуу телефон, фотосессия (сүрөттөрдүн топтому), фотомодель, фотограф, фотомонтаж, фотокөргөзмө, фоторепортер, фотохроника, фотоколлаждар, сүрөткана (фотосалон), сүрөт китеп (альбом), дизайн, фитодизайн ж.б.*

Видео баян [лат. video - орус тили аркылуу кирген сөз] - **көрмө баян:** *Кеченин башталышында «Себат» билим берүү мекемесине караштуу кыргыз-түрк лицейлеринин, окуу борборлорунун, «Ата Түрк –Ала-Тоо» университетинин окуучуларга, студенттерге билим берүүсү жөнүндө видео-баян көрсөтүлдү* [«КТ», 10.11.2006].

Видеоролик [лат. video+гр.rolik орус тили аркылуу кирген сөз] - **тасмага жазылган чоң эмес сюжет же музыкалык чыгарма:** *Сейсмология институту жер титирөөлөрдөн сактануу боюнча китептерди видеороликтерди да чыгарган* [«ЗК», 17.10.2008].

Уюлдук телефон - электрдик зым линиясынын жардамысыз, спутниктик жол аркылуу кандайдыр бир аралыктагы байланыштарды байланыштырууга ылайыкталып жасалган, техникалык жабдык, **аппарат:** *Учурда, Кыргызстан 18 пайыздан ашууну уюлдук телефону менен колдонушат* [«ЗК», 3.03.2006]; *Жаңы уюлдук телефонунун баасы 30 доллардан 1 миң долларга чейин* [«КТ», 11.09.2007].

Фотосессия [гр. photos + session орус тили аркылуу кирген сөз] - сүрөттөрдүн топтому: *Бардык жеңүүчүлөрдүн коллекцияларына адистештирилген сүрөтчүлөр акысыз фотосессия уюштурушат* [«Агым», 12.11.2010].

Букмекер [англ. book-maker орус тили аркылуу кирген сөз] – оюндардагы акчаларды ставкасы менен алуучу тотализатор: *Букмекерлер кумар жай болуп саналабы* [“Кабарлар”, 10.01.2013; Мамлекет башчысы А.Атамбаев букмекерлер кеңселери жана тотализатор бюросу кумар оюндарына кирет деп эсептейт [“Супер инфо”, 1.02.2013].

Мобилдик [фр. mobile < mobilis орус тили аркылуу кирген сөз] - ийкемдүүлүк, кыймылдуулук, тез кыймылга, тез аракетке жөндөмдүүлүк: *Биздин мобилдик байланыш март айында эле иштелген* [«КТ», 30.03.2000].

Коомдук өзгөрүүгө, саясатка байланыштуу неологизмдер

Коомдук-саясий өзгөрүүлөрдүн натыйжасында да көптөгөн неологизмдер пайда болгон: *пиар, тандем, оппозиция, инаугурация, импичмент, фракция, тандемия, хипик, ыңкылап, фермер, талапкер, карьерист, хаос, рейтинг, трайбализм, коалиция, гендер, гендердик саясат, кайра куруу, жанылануу, КДК ж.б.:*

Импичмент [англ. impeachment орус тили аркылуу кирген сөз] - парламенттин президентке, премьер-министрге ишенбестик билдириши: *Элдин эркин бузуп, отставкага кетиргенге же айрым ажыкыздар билдиргендей импичмент жарыялоого эч кимдин укугу жок* [«КТ», 2005].

Инаугурация [англ. inauguration орус тили аркылуу кирген сөз] - Мамлекеттик бийликтин салтанаттуу түрдө кызматка киришүү процедурасы: *Ошентип, инаугурацияга чейин мыйзамдуу президент болгон эмес* [«КР», 28.01.2005].

Кайра куруу- жаңыча түзүү, кайтадан жаңыча куруу: *Кайра курууга активдүү катышалы* [«Кыргызстан маданияты», 5.02.1987].

КДК – Кыргызстан демократиялуу партиясы: *КДКнын программасын колдойбуз* [«Фрунзе шамы», 9.10.1990].

Коалиция [лат. *coalitio* орус тили аркылуу кирген сөз] - мамлекеттердин, саясий партиялардын жана башка уюмдардын жалпы саясий, согуштук, экономикалык максаттарга жетишүү үчүн түзгөн бирикмеси, союзу, бүтүмү: *Аталган үч партия коалиция түзө башташат* [«КТ», 7.12.2010].

Пиар [англ. *piar* орус тили аркылуу кирген сөз] - кимдир бирөө, бир нерсе жөнүндө коомдук пикир [оң же терс] жаратууга багытталган маалымат кызматынын бир түрү: *Казакстандык айрым бир топтор бизче кара пиар жүргүзүп жатат* [«Жаңы кылым», 13.06.2006, 6-бет].

Делимитация [фр. *delimitation* орус тили аркылуу кирген сөз] - чектеш мамлекеттердин ортосундагы чек ара сызыгынын жер бетиндеги ордун так аныктоо: Борбор калаабыздын инфраструктурасы өзгөрүлгөнү менен жерибиз чекесинен чет жакка аукционго сатылып, чек арабыз делимитация болоруна дагы эле күмөн бар [«КБ», 20.01.2006].

Демаркация [фр. *demarcation* орус тили аркылуу кирген сөз] – мамлекеттик чек араны орнотуу жайы: *Эл делимитация, демаркация иштерин органдар ошол жерлерге келип чечишин чыдамсыздык менен күтүшүүдө* [«Алиби», 6.02.2013].

Республикада болуп жаткан коомдук өзгөрүүлөр, дүйнөдөгү илим менен техниканын өнүгүшүндөгү процесстер белгилүү бир деңгээлде жергебизде чыгып жаткан массалык маалымат каражаттарында сөзсүз чагылдырылат. Неологизмдердин башка топторуна салыштырмалуу бул топтогулар кадыресе тилде жаңылык катары сезилет. Мисалга алсак, 2005-жылдагы революциядан кийин *тандем, хипик*, андан кийин *фракция, коалиция* өндүү сөздөр коомдо жаңылык катары кабыл алынды.

Базар экономикасына байланыштуу неологизмдер

Базар экономикасына байланыштуу неологизмдер тилибизде: *бартердик, инвестор, маркетинг, менеджер, менеджмент, микрокредит, насыя (кредит), предприниматель (ишкер), приватизация (менчиктештирүү), приватташтыруу (менчиктештирүү), рынок экономикасы, базар экономикасы, евро, ваучер, аудит, акция, банкрот, бизнес-план, чартер, супермаркет, гипермаркет, сервисттик кооператив, самопал, рефинансылоо, кыргызпатент, мерчендайзер, акциздик салык ж.б. көптөгөн жаңы сөздөр пайда болгондугу белгилүү.*

Приватизация. Менчиктештирүү. Бир нерсени өзүнө таандык кылып алуу, өзүмдүк кылып алуу, ээлеп алуу, менчиги деп эсептөө. Мисалы, - *Эй сен эмне жатасың? Тиякта баарын приватизациялап талап кетишти, -деп* [«КМ», 7.07.1993].

Бартер [англ. barter орус тили аркылуу кирген сөз] - затты, товарды же малды акчасыз алмаштыруу: *Азырынча негизинен бартердик жол менен маалымат алышуу аркылуу иштешүүдөбүз* [«ЭТ», 26.03.1999].

Акциздик салык [фр. accise <лат. accidere орус тили аркылуу кирген сөз] - кээ бир керектелүүчү товарларга, көрсөтүлгөн кызмат түрүнө салуучу запастагы салык: *Бул жылы акциздик салыктын орундалышы 47 пайызды түздү* [«ЫК», 30.04.2002, 3-бет].

Антикризис [гр. anti + criziz орус тили аркылуу кирген сөз] - кризиске каршы багыт: *Өкмөт жана борбордук банктар антикризисттик чараларды көрүшүүдө* [«ЗК», 7.11.2008].

Антимонополия [гр. anti орус тили аркылуу кирген сөз] - монополияга каршы: *Антимонополия башкаруу агенттигинин билдирүүсү боюнча чаралар көрүлдү* [«ЭТ», 20.08.2010].

Аудит [лат. audit орус тили аркылуу кирген сөз] - каражаттардын сарпталышына байкоо жүргүзүүчү кызмат адамы: *Аудиттин*

жыйынтыгы боюнча арыз ээси Тобокелди Акматовго маалымдама берилди [«КТ», 7.10.2008].

Аукцион [лат. auction- auctionis орус тили аркылуу кирген сөз] – эл топтолгон атайын жайларда соодалашып кээ бир товар жана мүлк түрлөрүн сатуу: *Анда Орусиянын популярдуу жылдыздары өз буюмдарын аукционго коюшкан* [«Супер инфо», 2010, июнь, №397].

Евро [англ. euro орус тили аркылуу кирген сөз] - **Европа бирлигине мүчө болгон өлкөлөр тарабынан кабыл алынган бирдиктүү европалык акча бирдиги:** *Жалпы эсеп боюнча пластина түрүндөгү жарандык паспорттун баасы төрт евро, жалпы жарандык паспорттун баасы жыйырма төрт евро болмокчу* [«ЗК», 12.12.2007].

Инвестор [англ. investor орус тили аркылуу кирген сөз] - **баалуу кагаздарды өзүнүн атынан жана эсебинен алууга укуктуу жеке жана юридикалык жак, инвестицияларды ишке ашыруучу жак, уюм же мамлекет:** Туруктуулук инвестордун келишине шарт түзөт [«КТ», 2.11.2010].

Менеджер [англ. manager – башкарат орус тили аркылуу кирген сөз] - **административдик чарбачылык өз алдынчалыкка ээ өндүрүштү сатуу, сатып алуу, тейлөө кызматтарын уюштуруучу жана көзөмөлдөөчү адис:** Ошентип кыска мезгилдин ичинде өзүнүн агенствосу, менеджери пайда болот [«ЗК», 19.01.2007].

Микрокредит [гр. micros + credit орус тили аркылуу кирген сөз] - **аз суммада берилүүчү кредит:** Микрокредит ситемасын өнүктүрүп, элге мүмкүнчүлүктөрдү берүү өз натыйжасын берүүгө тийиш [«ЭТ», 17.08.2001].

Насыя [араб тилинен алынып, насыя, асыя деген сөздөрдөн өзгөргөн] - **кийин кайра кайрып бере турган же баасын бере турган шарт менен алынган карыз, кредит:** Эч кимден карыз, насыя албай курабыз деген идеяны ошондо айткан кимдир бирөө болсо сөзсүз шылдың

болмок [«КТ», 9.12.2008]; **Насыя** алса болот, бирок пайызы өтө эле көп [«ЭТ», 11.07.07].

Супермаркет [англ. supermarket орус тили аркылуу кирген сөз] - **кеңири керектелүүчү товарларды сатууга ылайыкталган, өзүн-өзү тейлөөчү ири дүр-дүйнө дүкөнү**: Биз улуу кыргыз эли ушундай мыкаачылыкка бардык, жулуп-тоноп, эң сонун **супермаркеттерди**, ошол жерде иштеген карапайым Эл тонолду [«КР», 01.04.2005]; ЦУМ, «Плаза» сыяктуу **супермаркеттерге** коюу керек [«ЗК», 12.09.2003].

Бул топко тиешелүү болгон неологизмдер гезит беттеринде өтө активдүү колдонуларын байкадык. Мунун себеби бүгүнкү күндөгү коомубузду базар экономикасыз элестетүү мүмкүн эместигинде жатат. Басымдуу көпчүлүк неологизмдердин кыргыз тилинде котормосу жок болгондуктан, орус тилиндеги үлгүсүндөй бердик.

Прессага жана шоу бизнеске байланыштуу неологизмдерге: шоу бизнес, шоу концерт, шоумендик, сахна, реалити-шоу, продюсер-шоумэн, поп музыка, ролик, подиум, мюзикл, клип, аранжировка, кастинг (тандоо), саркеч, тамашоу, чайкоочу, гламур, аранжировка, гран-при, гонорар, акипресс, брифинг, жарнама (реклама), жүгүрмө сап, пресс-кызмат, пресс- конференция, пресс- релиз, ток-шоу, реалити-шоу, көрнөк, жарнак ж.б. сөздөрдү кошууга болот.

Жарнама [реклама]. Сатуу жана кардар табуу максатында товарлардын саны, сапаты, сатуу жол-жобосу тууралуу жарыялануучу маалымат: *Кызылды жарнама жаатындагы ишкерлер көп колдонушат* [«ЗК», 11.04.2008, 8-бет].

Жарыя [реклама]. Кулактандыруу, билдирүү, көпчүлүккө угуза айтылуучу же окулуучу кабар: *Квартира берилет деген жарыя* каалгаларда көп күн илинип турду [«ЭТ», 6.02.09].

Пресс - конференция. Расмий мамлекеттик, коомдук уюмдардын, илимпоздордун ж.б. кеңири коомчулукту кызыктырган маселелер боюнча басма сөз, радио, теле көрсөтүү, телеграфтык-маалыматтык органдарынын өкүлдөрү менен жолугушуусу, аңгемелешүүсү: *27-октябрда Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын түзүлгөндүгүнүн эки жылдыгына карата пресс - конференция болуп өттү* [«КТ», 2.11.2004].

Аранжировка [фр. arranger – тартипке келтирет, орус тили аркылуу кирген сөз] - **бир аспап үчүн жазылган музыкалык чыгарма экинчи бир аспапка, аспаптык топко, үнгө ылайыктап көчүрүү, иштеп чыгуу:** **Аранжировкасы** менен обону жаралары менен жаккан [«Супер инфо», 21.05.2010].

Гламур [фр. glamour орус тили аркылуу кирген сөз] – бир коомдук айлананын ошол убактагы жүрүм эрежеси, кийим формасы, чач жасоосу, үй жасалгасы, жалпы үрп адаттары [модалуу]: *Акыркы күндөрү гламур кийинген студенттердин саны көбөйүүдө* [«КТ», 9.10.2008].

Гонорар [лат. honorarium - сый акы орус тили аркылуу кирген сөз] - иштеген эмгеги үчүн келишим аркылуу адабиятчылардын, художниктердин, жазуучулардын, адвокаттардын ж.б. ала турган акчасы, калем акы: *Гонорардын өлчөмдөрү көрсөтүлүүгө тийиш* [«ЭТ», 27.08.2010].

Гран-при [лат. granum - жогорку сыйлык орус тили аркылуу кирген сөз] **Башкы наам. Кароолордо, фестивалдарда, конкурстардагы жогорку наам, баш байге:** *Гүлзинат «Шантелл» группасынын солисти, Астанада жакында болуп өткөн фестивалда гран-прини утуп алган* [«ЗК», 15.08.2008].

Клип [англ. clip орус тили аркылуу кирген сөз] - **кыска музыкалык номер; фильмдерден, гезиттерден үзүндү кесип жасоо:** *Г.Суранчиева жаңы клип тартуу менен алектенүүдө* [«Супер инфо», 2009]; *Клиптердин учурдагы рейтингги сынга алынууда* [«Супер инфо», 2008].

Хит - белгилүү бир мезгил аралыгында абдан популярдуу болгон музыкалык чыгарма: Жылдын эң мыкты хити жарыяланды [«Супер инфо», 12.11.2008].

Шоу бизнес [англ. show + buissines орус тили аркылуу кирген сөз] - атагы чыккан ырчы, актерлордун концерттик программаларынан киреше табуу: Алардын тизмесинде америкалык жана дүйнөлүк шоу бизнестин менмендеген жылдыздары Барбара Страйзед, Мадонна, Женифер Лопес бар [«ЗК», 2006, №4]; **Шоу бизнес** дүйнөдө өз ордун тапкан ырчы кыз [«Супер инфо», 21.11.2008].

Шоу концерт [англ. show + consert орус тили аркылуу кирген сөз] – эл алдында музыкалык чыгарманы же обонду угузуу: Аны чоң ишканага айландырыш керек жана аны заманбап техникасы менен камсыз кылыш керек бул шоу концерт май айында өтөт [«КБ», 10.11.2005].

Шоумендик [орус тили аркылуу кирген сөз] - конкурс, концерт, музыкалык программалардын активдүү катышуучусу же алып баруучусу: Алар өздөрүнүн жетинчи кабаттагы теорияларын, шоумендик таланттарын серьезный иште сынап көрүшсө ашыкча болмок эмес [«КР», 25.03.2005, 3-бет].

1990-жылдардан кийин Кыргызстанда гезит-журналдардын көбү менчиктин түрүнө өттү. Неологиздерди да элге тез жана бат таратуучу да гезиттер болуп саналат. Советтер Союзундагы гезиттердин формасы менен мазмунуна салыштырмалуу азыркы гезиттерде маалыматтарды таратуунун жолдору асман менен жердей. Азыркы гезит беттеринен көрнөк, жарнак, шоу бизнестин рекламаларын сөзсүз түрдө жолуктурууга болот.

Билим берүү тармагына байланыштуу неологизмдер

Коомдук турмуштун эң маанилүүү аспекти катары билим берүү чөйрөсү эсептелет. Кыргызстандын илгертен эле элдик педагогика салттары, калыптанган таалим-тарбия системасы болуп келген. Акыркы 40 жыл

аралыгында билим берүү чөйрөсү да өзгөрүүгө учураган. Демек, ушул өзгөрүүлөр тилибизде жаңы аталыштардын пайда болушун шарттаган: *лицей, мектеп-лицей, мектеп-гимназия, колледж, магистратура, конкурс, акселс, бакалавр, боллон, дарска [сабак], дарскана [аудитория], депозит, назарий [теориялык], сынак борбор, тайна [группа], тастыккат [сертификат], профилдик [кесиптик]* ж.б.

Профилдик [фр. profil орус тили аркылуу кирген сөз, «кесиптик» деген мааниде] - **бир өнөрдү, кесипти үйрөнүү үчүн билимдин жана машыгуулардын көлөмү:** *Студенттерди тартуу үчүн профилдик эмес адистиктер боюнча окутуу киргизилди* [«КТ», 2.11.2005].

Дарс [араб тилинен алынган] - **окуу, сабак, лекция:** *Саякат дарска чыгабыз* [«КБ», 30.09.2005]; *Тескерисинче, мен дарс окуп, түрк тилин үйрөтөм* [«КБ», 13.06.2006].

Дарыскана [иран тилинен алынган] - **дарс окула турган имарат, жай:** *Дарыскана көп улуттуу баштооч топ болгондуктан, грамматикалык темалар ар бир сабакты коштойт* [«КБ», 13.10.2006].

Бакалавр [лат. baccalaureus орус тили аркылуу кирген сөз] - **университет жана башка да жогорку окуу жайын бүтүргөндөргө берилген алгачкы илимий даража:** *Университет адистерди көп баскычтуу даярдоо жолуна түшүп, бакалаврына даярдоо иштери жүргүзүлүүдө* [«ЭТ», 30.05.2007].

Боллон системасы [англ. bollons орус тили аркылуу кирген сөз] - **Европанын окуу жайлары жалпы Боллон системасына өткөн** [«ЭТ», 30.05.2006].

Зыялы - **илим-билимдүү адам:** *Тилди тил кыла турган улуттук зыялылар [интеллигенция] биздин өлкөдө негизинен орус тилинин таасиринде калыптанып, билим, илим алып, ошол тилдин мыйзамдарына ылайыктап ой жүгүртүшөт* [«ЗК», 5.05.2000].
аяктады [«ЭТ», 2006].

Билим берүү тармагына да көптөгөн неологизмдер тиешелүү. Сырттан кабыл алынуудан да сырткары, өзүбүздүн ички мүмкүнчүлүктөрдүн негизинде да жаңы сөздөр пайда болгондугун байкадык. Учурда **боллон, магистратура, бакалавр, колледж, лицей** өңдүү жаңы сөздөр активдүү колдонулууда.

Административдик-мамлекеттик башкарууга жана адамдардын кесибин, кызматын билдирген неологизмдерге: бармен, боевик, волонтер, визажист, гастарбайтерлер, ди-джей, диллер, жан сакчы, кесипкөй, омбудсмен, олигарх, имиджмейкер, ажо (президент), баш бакан (премьер-министр), бейөкмөт, апелляция, берене, дубан, журт башы (президент), жумурият (республика), зыялы (интеллигенция), оппозиционер, департамент, серепчи, виза, спикер ж.б. сөздөрдү кошууга болот.

Департамент [фр. department орус тили аркылуу кирген сөз] - **административдик-территориялык башкаруу мекемеси: Мамлекеттик департаменттин демилгеси менен уюштурулду** [«БІК», 30.10.2009].

Оппозиционер [орус тили аркылуу кирген сөз]. **Бийликке каршы чыккан адам: Казак Президентине ат салышып жаткан оппозиционер Жармахан Ташкент шаарынын өкүлү** [«КТ», 18.11.2005].

Имиджмейкер [фр. imigmaiker орус тили аркылуу кирген сөз] - **образ жасоо. Стил берүүчү, түзүүчү: Стилист же имиджмейкер болсом бир жөн** [«Супер Инфо», апрель, 2009].

Визажист [фр. visagist орус тили аркылуу кирген сөз] - **бетти күтүүдө же ага ылайыктап чачты жасоо, бет боөгун тандоо жана боөөнун адиси: Визажист болгум келет** [«Обон», 15.06.2010].

Волонтер [фр.volontaire<лат voluntaries< англ. volunteer орус тили аркылуу кирген сөз] - **Экономикасы төмөн же согуш азабын, ачарчылык чегип жаткан элдерге өз эрки менен билим берүү, ден соолук, диний ж.б.**

боюнча гуманитардык жардам көрсөтүүчү адам, адис: *Волонтерлорго эч кандай эмгек акы төлөнбөйт* [«А», 5.12.1998].

Тандем [англ. tandem, орус тили аркылуу кирген сөз] - **бир өзөккө бирдей кызматтагы тетиктери биринин артынан бири жайгашкан агрегат, машина:** Убактылуу курч кырдаал талап кылган **тандемибиз** вазийпасын өтөп бүттү [«КЖ», 2005]; **Тандемдин** кай бир катышуучусу балдар сыяктуу от менен ойноп жатышат [«КЖ», 2005].

Тандемия [англ. tandem орус тили аркылуу кирген сөз] - уюмдун адистерин тарабынан чочко тумоосу, **тандемиялык** деңгээлдин 3-баскычынын 4-тепкичине көтөрүлдү [«ЗК», 1.05.2009].

Фракция [фр. fraction < лат. fractio орус тили аркылуу кирген сөз] - **бир партиянын парламенттеги коомдук уюмдагы мүчөлөрүнүн тобу же партиянын ичинен өзүнчө бөлүнүп чыккан топ:** Үч **фракциянын** бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып калуусуна түрткү болгон эмне? [«Супер инфо», 2010, декабрь, №422]; КСДП **фракциясынын** лидери А.Атамбаев [«КТ», 7.12.2010].

Хаос [гр. chaos орус тили аркылуу кирген сөз] - **баш аламандык, ызы-чууга түшүү:** Ансыз демократиябыз анархияга айланып, жашообуз **хаоско** өтүп кетет [«КТ», 11.11.2006, №86].

Бармен, гастарбайтер, ди-джей, омбудсмен, олигарх, дубан өңдүү жаңы сөздөр тилибиздин сөздүк корунан орун алып отурат. Учурунда айрымдарынын семантикалык маанисин терең түшүнбөсөк, азыр жалпы коомчулукка бул сөздөрдүн мааниси бардыгы үчүн бирдей түшүнүктүү.

Буюмдарга, тамак - ашка, өнөр жай жана транспортко байланыштуу неологизмдердин катарына: үналгы, сыналгы, видеокамера, сыра, слинг, пластик, папка, мунайзат, кондиционер, жылнаама, буклет, бутерброд, джакузи, кафель, спрайт, кока-кола, фанта, гамбургер, чисбургер, шаурма, гриль, агробизнес, агропром, аба

базасы, автокербен, автоцистерна, аэробекет, бусик, сотых, технопарктар, типтроник тосмолор, транзит ж.б. киргизүүгө болот.

Кафель [нем kachel орус тили аркылуу кирген сөз] - **бети ар түрдүү боёк менен жалтыратылып боёлгон төрт бурчтуу жука карапа:** *Турциядан сапаттуу кафелдер чыгарылууда* [“КТ”, 18.11.2005].

Жыл наама - **тарыхый окуяларды жылма жыл хронологиялык тартип менен баяндаган жазуу, китеп, календарь:** *Ал эми алдыда келаткан жылдын ар бир күн, ай тартибин тактап, тарыхый даталарга туш келген күндөрүн белгилеп калкка керектүү жыл наама чыгаруучулардын саны да соңку жылдарын аралыгында кескин көбөйдү* [«ЗК», 12.12.2007].

Текила [кактус түрү] – **көгүлтүр агаванын ширесинен алынуучу ичимдик:** *Текила болсо Мексикадан Америкага жана Европага 1876-жылдан баштап ташыла баштаган*[“Супер инфо”, март, 2013, 31-бет].

Текилоро – **текила боюнча адис:** *Текилоро Мексиканын тарыхын да кошо билиши шарт.*

Банкомат [англ. banspot орус тили аркылуу кирген сөз] - **накталай валютаны насыя карточкаларда, негизинен интернешнл визасы аркылуу автоматтуу түрдө берүүгө, алууга арналган техникалык курал, банктык автомат:** *Азыркы кезде “Элкарт” жана “Алайкард” карталары менен банкоматтан бардык коммуналдык кызматтарды төлөөгө болот* [“ЭТ”, 5.03.13].

Джакузи [фр. Dgakusi, орус тили аркылуу кирген сөз]: **Отелде атайын кардарлар үчүн бассейн, джакузи ж.б. ыңгайлуу шарттары менен сиздин жакшы эс алууңузга өбөлгө түзөт** [«Тамчы», 10.08.10].

Котеждер [англ. cottage орус тили аркылуу кирген сөз] - **шаар четине убактылуу турганга ылайыкталып салынган чакан үй:** *Аларга кошумча жеке менчик котеждер дагы жайнап кетти* [«ЫК», 4.07.2008].

Ролик [нем. Rolle орус тили аркылуу кирген сөз] – **кичинекей дөңгөлөктөрү тегеренген нерсе**: Социалдык **роликтир** сунушталса, тартылууга даярмын [«Агым», 21.11.2008, 7-бет].

Сауна [фин. sauna орус тили аркылуу кирген сөз] - **мончонун бир түрү**. Температурасы **100 % ашкан кургак пары бар фин мончосу**: Мейманканада административдик бөлмөсү, ашканасы, **саунасы** жана чоң залы бар [«ЗК», 12.09.2003].

Айрыкча бул жылдарда үй - тиричилик буюмдарына жана тамак - ашка байланыштуу неологизмдер өзгөчө орунду ээледі. **Үналгы, сыналгы** деген сөздөр өз учурунда коомчулукту бир далай кызуу талкууга салды. Азыр болсо орус тилиндеги аталышы активдүү колдонулууда. Тамак - ашка тиешелүү **гамбургер, шаурма, чисбургер, хот дог** өңдүү жаңы сөздөр азыр дагы өзүнүн популярдуулугун жогото элек.

Спортко байланыштуу кирген неологизмдер

Спорт англис тилиндеги **disport** «оюн», «көңүл ачуу» деген сөзүнөн алынган. Ар кандай дене тарбиялык көнүгүүлөр боюнча окуу машыгууну жана мелдештерди уюштуруу жана өткөрүү системасы. Спорт тармагына байланыштуу келип чыккан неологизмдер: **кикбоксинг, фитнес, сноуборд, сүрөмө, маара [финиш], гантель, гол, рекордсмен ж.б.**

Кикбоксинг [англ. sicboksings орус тили аркылуу кирген сөз] - **спорттун бир түрү**: *Кожомкул атындагы спорт ордосунда кикбоксинг боюнча турнир өтмөкчү* [«КТ», 11.04.2007].

Суперфутболго ойлонбой туруп ойноону чечтим [“Супер инфо”, апрель, 2013-ж.].

Илимий - техникалык прогресстин ар тараптуу багытта дүркүрөп өсүшү, чет өлкөлөр менен саясий, социалдык, экономикалык, маданий, илимий байланыштардын тереңдеши менен катар тилибизде көптөгөн жаңы сөздөрдүн келип чыгышы - мыйзам ченемдүү көрүнүш. Тематикалык жактан мындай жаңы сөздөрдү дагы да кеңитип, узарта берүүгө болот. Ошондой

болсо да, биз бул иште күнүмдүк турмушубузда өтө кеңири колдонулгандарын гана атайын бөлүштүрүүгө аракеттендик. Биз бул бөлүштүрүүдө бардыгынын маанисин чечмелеп отурбастан, айрымдарын гана берүүнү туура көрдүк. Калгандары тиркемеде факт-материалдары менен камтылган.

2.2. Неологизмдердин ички булактын эсебинен пайда болушу

Кандай гана тилдин өнүгүшү болбосун, ал элдин тарыхы менен тыгыз байланышта болот. Башкача айтканда, тил коомдук көрүнүш катары коом менен бирге өнүгүп, өзгөрөт. Бул жагынан алганда, Октябрь социалисттик революциясынын жеңип чыгышы кыргыз элинин турмушуна чоң өзгөрүүлөрдү алып келди. Кыргыз эли өз алдынча улут болуп түзүлүп, улуттук жазма адабий тили пайда болду, жазуу-сызуу, илим менен техника, маданият жана искусствонун түрлөрү өнүктү. Мындай коомдук тарыхый факторлор кыргыз тилинин жана анын адабий нормаларынын өнүгүшүн шарттады.

Тилибиз жаңы сөздөр жана сөз тизмектери, жаңы маанилер менен байыды, ошондой эле мурдагы колдонулуп жүргөн көптөгөн сөздөр жаңы маанилерге ээ болду.

Кыргыз тилиндеги неологизмдердин пайда болуу булактары жөнүндө сөз кылганда, кайра куруудан кийин жаңы пайда болгон түшүнүктөрдү туюнтууда, биринчи кезекте, эне тилибиздин ички байлыгы кеңири пайдалангандыгын байкоого болот. Бирок кыргыз элинин коомдук-саясий, чарбалык жана маданий турмушундагы пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү туюнтууда, өзүнүн ички мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалануу менен бирге, биринчи кезекте, орус тилинен кабыл алынган сөздөр да кеңири колдонулууда.

Революцияга чейин кабыл алуунун бирден-бир жолу болуп оозеки кабыл алуу гана эсептелсе, совет бийлигинин мезгилинде орустар менен кыргыздар бирге эмгектенүүлөрүнүн натыйжасында, сөздөрдү оозеки кабыл алуу менен катар, жазуу аркылуу кабыл алуу бүгүнкү күн үчүн негизги жол болуп калды. Кыргыз тилинин лексикасы азыр орус тилинин эсебинен эбегейсиз байып, ошонун натыйжасында өзүнүн жөндөмдүүлүгүн чексиз арттырууда.

Совет бийлигинин мезгилиндегидей эле, азыр да кыргыз тилиндеги неологизмдер эки булактын негизинде пайда болуп жатат:

1. Неологизмдердин ички булактын эсебинен пайда болушу.

Ички булактын эсебинен пайда болгон неологизмдер кыргыз тилинде мурдатан колдонулуп келе жаткан тилдик каражаттарды пайдалануунун негизинде жасалат да, алар өз ичинен дагы экиге бөлүнөт:

1. Жалпы тилдик булак;
2. Диалектилик булак.

Булардын ар бирине кыскача токтоло кетсек.

а) Жалпы тилдик булактын негизинде пайда болгон неологизмдер: айыл өкмөтү, дыйкан чарба, дарыгер, дарыкана, бажыкана, берене, заманбап, ишкер, ишкерлик, менчиктештирүү, мыйзам, машыктыргыч, заманбап, сом, жаран, жансакчы, кароо-сынак, күркө, күркөчү, балмуздак, жөлөк пул, доогер, күрөөкана, көрнөк, кеште, илимий айлампа, коюлма, багыттама-программа, бедел-рейтинг, бейнел-модуль,

окум-окуу китеби, окума-окуу китеби, сактам-архив, супа-кафедра, сурам-анкета, бозгунчу ж.б.

Анда төмөнкү сөздөрдүн маанисин чечмелеп көрөлү.

1. **«Күркө»** деген сөз мурун: 1. **Кепе алачык, кепе үй:** *Караңгы быкшыган тамдарды, күркөлөрдү бузуп, көк тиреген бийик үйлөр салабыз [М.Элебаев];* 2. **Жаш төлдү, бакма канаттууларды кийирип коюу үчүн ылайыкталып жасалган кепече:** Ал күркөдөн күркөгө кирип, тооктун кыгын жыйып жүрдү [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. 2-том, - Бишкек, 2011, 146-бет] деген маанилерди берип келсе, бүгүнкү күндө маанисин кеңитип, **«майда соода сатык жүргүзүлүүчү дүкөнчө, киоск»** деген мааниге ээ болду: *Эсибизде, бир-эки жыл мурда шашкеге жетпей, күркөлөрдө гезит калбай, жайдак калчу [«КТ», 19.04.1991].*

2. **Жөлөк пул - пособие. Көп балалууларга, кары-картаң, майып ж.б. мамлекеттин колдоосуна муктаж адамдарга айына же мезгил-мезгили менен мамлекет тарабынан берилүүчү акча, жардам:** *Эмгек акылардын жана калктын аялуу катмарларына бериле турган жөлөк пулдардын мезгил-мезгили менен жогорулатуу жагдайды андай деле жакшы жагына өзгөртө алган жок [«ЗК», 15.12.2006]; Ар айдагы социалдык жөлөк пулдарга үстөк акыларды белгилөө жөнүндө [«ЫК», 11.10.2007, 7-бет].*

3. **Жер төлө - подвал. Жерди казып салынган, үстүнкү бөлүгү жер бетинен чыгып турган башпана:** *Борбор шаардагы ар бир экинчи үйдүн жер төлөсүндө күнү-түнү кийим тигүүчү машиналардын тынымсыз иштеп жатканы жашыруун эмес [«ЗК», 20.01.2006, 1-бет].*

4. **Заманбап.** *Оз мезгилине ылайык, заманга туура келүүчү, учурдун талабына жооп берүүчү: Ишкана заманбап техника менен жабдылган [«ЗК», 2006].*

5. **Бедел – рейтинг.** *Мурда кадыр-барк, аброй, урмат маанисинде колдонулса, бүгүнкү күндө маанисин кеңитип, рейтинг маанисинде*

колдонулуп жатат: Аялдардын коомдук иштерге активдүү катышышы, алардын коомдогу беделин көтөрдү [«ЗК», 20.01.2006].

б. Бозгунчу – иммигрант. Бозуп тентиреп жүргөн киши, качкын:
Күндөн-күнгө бозгунчулардын саны арбууда [«ЗК», 20.01.2009].

Демек, **аким, күркө, жөлөк пул, жер төлө** деген сөздөр тилде мурда эле жашаган, бүгүнкү күндө алардын мааниси гана кеңип, жаңы мааниге ээ болду десек жаңылышпайбыз.

б) Диалектилик булактын эсебинен пайда болгон неологизмдер

Кыргыз тили азыркы өнүгүш этабында эки түрдүү формада жашап келе жатат. Тактап айтканда, анын ар түрдүү адабияттар, окуу китептери жана окуу куралдары, гезит - журналдар басылып, радио жана телеберүүлөр уктурулуп, сабак окутуу жана ар кандай коомдук иштер жүргүзүлүп жаткан жогорку адабий тил формасы жана белгилүү территорияда жашаган жергиликтүү адамдардын күнүмдүк турмуш - тиричилигинде пикир алышуу, карым - катыш жасоо куралы катары кызмат кылып жаткан диалект, говор сыяктуу формасы бар.

Кыргыз адабий тили, аны менен бирге лексикалык байлыгы жергиликтүү диалектилер жана говорлор менен ар дайым карым-катышта болуп келген жана боло берет. Ошол себептен адабий тилдин лексикасын байытууда да жергиликтүү диалектилер менен говордук лексиканын ролу чоң болот. Улуттук тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрүнөн болуп саналган диалектилик лексика, негизинен, оозеки речте колдонула тургандыгы белгилүү [Жапаров Ш., Сыдыкова Т. –Б., 2010, 51-б.].

Кыргыз адабий тили жаш адабий тилдердин катарына кирет жана азыр да көбүнчө лексикалык жактан жаңылануу процессин башынан өткөрүп жатат. Ошол себептен адабий норма катары калып алган сөздөр менен бирге али диалектилик тагы кете элек аралык көрүнүштөгү сөздөр да бар. Мына

ушул сыяктуу сөздөр тилибизде неологизмдерди жаратуунун бир булагы болуп эсептелет. Кээ бир лексикалык диалектизмдер адабий тилдеги сөздөргө абсолюттуу синоним болушат, башкача айтканда, адабий тилдеги сөз менен диалектидеги сөз бир эле түшүнүктү берет. Мисалы, *идара (мекеме), дымкана (тамеки сактоочу жай), парман (жарлык), ийнелик (төөнөгүч), калит (кулпунун ачкычы), говная (бооланган чөп), төрвөлжүн (шырдак), тузбаал (божомол), бостек (көлдөлөң), бортоной, айна (күзгү), жубалдыз (темене), астана (босого), барик (жалбырак) ж.б.* [Мамытов,1966].

Аталган неологизмдердин айрымдарынын маанисин чечмелеп көрөлү.

Астыга салынып отуруу үчүн саңсаң көрпөдөн же башка териден жасалган үй буюмун адабий тилде **көлдөлөң** деп колдонобуз. Ал эми түштүк диалектиде **бостек** сөзү менен алмаштырылгандыгын байкоого болот: *Жайдар меймандарга кеңитип кийиз салып, үстүнө бостек төшөдү* [«КМ», 5.11.1991].

Жаш балдардын эки кат, жеңи чолок жеңил кийими *адабий тилде чыптама* деп колдонулса, кыргыз диалектилеринде, говорлорунда *бортоной* сөзү менен алмаштырылды: *Бортонойду керегенин башына илип койду* [«ЭТ», 11.07.07].

Адабий тилдеги сулуу эмес, өңү серт, көрксүз сөздөрү кыргыз диалектилеринде, говорлорунда куник деген сөз менен берилип жатат: Алардын бул көрүнүшү көзүмө алда кандай **куник** учурады; *Аз да болсо көптөй көрүп, куник болсо да түзүк деп ушуну канжыгага байлана кетиңиз* [“Фрунзе шамы”, 02.06.1987].

4. Адабий тилде белинен жип менен таңылган чөптү **бооланган чөп** деп колдонсо, түштүк диалектиде **говная** сөзү колдонулат: *Жазгы бувдай говная, мен амалың болоюн* [“Фрунзе шамы”, 02.06.1987].

5. **Жубалдыз** иран тилинен өздөштүрүлүп «жуба» - «мешок», ал эми

«духтан» - «шить» [**кап тиккич**]; булар жердигинде татаал болсо, кыргыз тилинде жөнөкөй. Бул сөздү түндүк диалектиси колдонбой, түштүк диалектиси колдонот: *Жубалдыз менен тигүү* [“ЭТ”, 23.09.2007].

6. Астана [босого]. Адабий тилдеги **босого** деген сөз кыргыз диалектилеринде, айрыкча түштүк диалектилерде, кээде Талас говорунда **астана** деген сөз менен берилет: *Он эки кыз I-класстын астанасын кошо аттап, үчөөбүз калдык* [“КМ”, 02.01.1989].

Адабий тилде ичке майда бутактар менен бирге тургандагы **бүчүрлөр “жалбырак”** маанисинде колдонулса, түштүк диалектисинде барик деген сөз колдонулат: *Сыдырым желдин эпкинине бадалдардын бариктери да жандана түшкөнсүйт* [Ала-Тоо журналы, 1983]; *Биз тыттын бариктерин улам-улам жаңылап салып багуу менен курттардын тез чоңоюшуна жетиштик* [“КМ”, 02.03.1987].

Гүвалак. *Калыпка куйбастан, сүйрүрөөк формада кол менен ылайдан тоголоктолуп жасалган кыш. Адабий тилде кирпич сөзү колдонулса, айрым жазуучулар чыгармаларында бул сөздү гүвалак сөзү менен алмаштырып колдонушту: Коргондору булчуңдуу колдору менен куюлган гүвалактардан тургузулган* [“КМ”, 1989].

Чындыгында, кыргыз адабий тилинин жалпы нормаларына бардык белгилери толук бойдон өткөн бир дагы жергиликтүү диалект же говор жок. Ошондой эле диалектилик белгилеринин бир да бирөө адабий норма катарында кирбей, бардыгы тең нукура диалектилик көрүнүш бойдон кала берген кыргыз говорлорун кездештирбедик. Мунун өзү кыргыз адабий тилинин диалектилик базасы жөнүндө сөз кылганда, буга жергиликтүү диалектилердин бардыгынын катышы бар.

Адабий тилди, айрыкча анын лексикасын байытууда, калыпка салып, андан ары өнүктүрүүдө жазуучулар менен журналисттердин, үн алгы, сын алгы жана чыгармачыл басма сөз кызматкерлеринин аракети бөтөнчө орунда турат [Жапаров Ш., Сыдыкова Т. –Б., 2010, 51-б.].

Демек, акын - жазуучуларыбыз белгилүү территорияда жашаган адамдардын турмуш-тиричилигинин, чарбачылыгынын өзгөчөлүктөрүн сүрөттөөдө диалектизмдерге көп кайрылгандыгына күбө болдук. Азыркы мезгилде коомубузда жүрүп жаткан демократиялаштыруу процесси өзүнүн таасирин жазма адабий тилибизге да тийгизип, мурда диалект, говорлордо гана колдонулуп келген кээ бир сөздөр адабий тилдин энчисине айланып, жаңы сөз, тактап айтканда, неологизм катары колдонулуп жатат.

2.3. Неологизмдердин сырткы булактын эсебинен пайда болушу

Адабий тилдин өнүгүшүнүн сырткы фактору катары, негизинен, орус тилинен жана башка элдердин тилдеринен кирген кабыл алууларды көрсөтүүгө болот. Анткени бир эл менен экинчи бир элдердин ортосунда экономикалык-саясий жана маданий байланыштар канчалык тыгыз болсо, ошончолук даражада тилдердин жакындашуулары, тилдик кабыл алуулар кеңири болот.

Бул тилдин тарыхый - коомдук кубулуш экендиги менен түшүндүрүлөт. Тигил же бул элдин коомдук түзүлүшүнүн ар бир мезгили, ар бир доору анын тилинде кеңири чагылдырылат. Элдин тарыхый тагдыры менен байланышкан ар кандай өзгөрүүлөр тилдин сөздүк составында ачык көрүнөт. Андыктан 1980-жылдардан бери карай кыргыз тилине орус жана башка элдердин тилдеринен жаңы пайда болгон түшүнүктөргө байланыштуу көптөгөн сөздөрдүн кирип жатышы мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп эсептелет.

Сырткы булактын негизинде пайда болгон неологизмдер

1) орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер.

2) тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер.

1) Орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер

Азыркы кыргыз адабий тилинин сөздүк составындагы илимий техникалык терминология бүт дээрлик, социалдык-экономикалык терминдердин көпчүлүгү жана мамлекеттик мекемелердин татаал сөздөрдүн жана сөз тизмектеринен турган аттары орус тили аркылуу кирген интернационалдык терминдерден, же орус тилине таандык сөздөрдөн турат.

Кыргыз тилинин неологизмдеринин пайда болушунда, мурдагы Совет бийлигинин мезгилиндей эле, азыркы учурда да орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр басымдуулук кылууда.

Алсак, бүгүнкү күндөгү кыргыз лексикасынын составында орус тилинен жана ал аркылуу дүйнөдөгү башка тилдерден кабыл алынган сөздөр саны жагынан да кеңири учурайт. Ошону менен бирге алар коомдук турмушубуздун бардык тармактарына: саясатка, техникага, бизнеске, илимге, маданиятка, экономикага ж.б., чөйрөлөргө таралууда.

Совет бийлигинин алгачкы мезгилдеринде неологизм болуп эсептелген *колхоз, совхоз, бригада, звено, коммунист, комсомол* сыяктуу сөздөр эскирүүгө дуушар болуп, бүгүнкү күндө *дыйкан чарба, менеджер, брокер, коммерсант, рынок, маркетинг, инвестиция, инвестор* деген жаңы сөздөр, башкача айтканда, неологизмдер менен алмаштырылды. Анткени социалисттик коом кыйрап, кыргыз коому башка КМШ өлкөлөрү менен бирге саясий, экономикалык жана маданий жактан жаңылануу, базар экономикасына өтүү жолунда тургандыгы белгилүү.

Атайын ишкердик боюнча терминдер жана түшүнүктөр жалаң экономика, бизнес нугунда гана эмес, ошону менен бирге саясий, социалдык адабият майданында, жарандардын күндөлүк турмуш тиричилигинде, массалык-маалымат каражаттарында барган сайын көп кездешүүдө. Чарбакерчиликтин көп түрдүү формаларынын шартында улам жаңылары пайда болуп, өзгөрүлүп турат жана адатка айланган ишкердик түшүнүктөр башкача мазмун менен кайрадан толукталып турат. Ошондуктан жетекчи, адис, ишкер, бизнесмен, же катардагы эле адам ишкердик терминдер менен көп кездешүүгө жана ар кандай экономикалык түшүнүктөрдү туюнткан процесстердин жана кубулуштардын маңызын түшүнүп, үйрөнүүгө туура келет. Жаңы коомдук, саясий, илимий-техникалык, экономикалык факторлор кыргыз адабий тилинин лексикасына жаңы сөздөрдүн өзүнчө катмарын алып келди. Мисалы, **бизнес, бизнесмен, менеджмент, маркетинг, рынок, банкрот, коммерсант, акционер, акция, купон, брокер, шоу-концерт, шоу-бизнес, боевик, мафия, бартер, бартердик, бизнесчи, бизнестик, вице-премьер-министр, брокердик, ваучер, инвестор, авангардист, агробизнес, агропром, акредация, акциздик салык, антиглобалист, аристон, антикризистик, аскерий, аудитор, аудит, аура, байкот, бакалавриат, баланс, боллон, бартер, бартердик, бармен, бител, биржа, брифинг, бусик, видеороликтер, гипроземдин, глобализация, гран-при, грант, grosстук, делмитация, депмандат, депозиттик база,**

диверсификация, ди-джей, дисктер, диссидент, дисплей, евро, имидж, импичмент, инаугурация, интернет, интерфакс, интерглас, кастинг, картирдж, квота, кикбоксинг, клип, клон, кредиттик союздар, ксерокс, теракт, тренинг, тренинг-семинар, трайбализм, вице-премьер министр, саммит, акция, триллер, сериал, кикбоксинг, пикет, спикер, тест, фермер, ваучер, инвестор, колледж, лицей, лицензия, магистр, рэкет, кафе, экс-президент, мунапыс (амнистия) ж.б.

Орус тилинен сөздөрдү кабыл алуу жалпы лексикалык фондунун өнүгүшүнө жагымдуу таасирин тийгизет. Бул фонд жалаң гана орус тилиндеги сөздөрдүн эсебинен түзүлбөйт. Башка тилдер да аздыр-көптүр өз үлүшүн кошуу мүмкүндүгүнө ээ. Бирок кийинкилер эне тилибизге мүнөздүү түрдө орус тили аркылуу таралып жатат. Бул жагынан орус тили интернационалдык лексиканы гана башка тилдердин өздөштүрүшү үчүн көпүрө болбостон, жалпы лексикалык фондудагы сөздөрдүн кабыл алынышына да эң сонун көпүрө болуп бергендигин өзгөчө белгилөө керек [Давлетов С. 2011, 205-б.].

Оюбузду тагыраак берүү максатында, биз айрым сөздөрдүн семантикалык маанисин чечмелеп көрсөтүүнү туура көрдүк.

Бартер - экономикалык термин. Англис тилиндеги *barter* деген сөзүнөн алынып, кыргызча **товар алмашуу** деген мааниде колдонулат. Бул сөз англис тилинде кандай окулса, орус тилине да эч өзгөрүүсүз ошол калыбында кирген. Эми маанисин чечмелеп көрөлү. **Бартер** – товарды акчасыз алмашуу, башма-баш алмашуу. Бартердик алмашуунун негизги себеби (чет өлкөлүк валюталардын жетишпестиги, ата мекендик валюталардын туруксуздугу ж.б.у.с.) валютага байланыштуу айрым маселелерден келип чыгат. Чындыгында, кыргыз эли үчүн бул термин жаңы болгон менен, ушуга маанилеш «**башма-баш алмашуу**» деген сөз менен тааныш болучу, анткени кыргыз эли соода-сатык иштери менен эбактан бери эле аралашып келишкен. Демек, бул сөз да биз үчүн таптакыр тааныш эмес,

чоочун деп айтуу чекилик болор. Ошондой болсо да, бүгүнкү күндө *бартер* сөзү тилибизде активдүү колдонулуп, интеллигенттерден тартып карапайым эл үчүн да мааниси бирдей түшүнүктүү болуп калгандыгын төмөнкү мисалдан улам байкоого болот: *Азырынча, негизинен, бартердик жол менен маалымат алышуу аркылуу иштешүүдөбүз* [«ЭТ», 26.03.1999].

Инвестор экономикалык термин. **Инвестор** англис тилиндеги *investor* деген сөзүнөн алынган. **Акча салуучу** дегенди түшүндүрөт. Маанисин чечмелеп көрөлү. **Инвестор** баалуу кагаздарды өзүнүн атынан жана эсебинен алууга укуктуу жеке жана юридикалык жак, уюм же мамлекет. Менчик формасына карабастан, инвесторлордун баарысы инвестициялардын багыттарын, алардын көлөмдөрүн жана натыйжалуулугун аныктоодо тең укуктуу жана өз алдынчалыкты алуусу олуттуу болуп эсептелет: *Туруктуулук инвестордун келишине шарт түзөт* [«КТ» 2.11.2010].

Импорт - экономикалык термин. Бул термин англис тилиндеги **import** деген сөзүнөн алынып, кыргызча «**тартып киргизүү, четтен келтирүү**» дегенди түшүндүрөт. Маанисине кененирээк токтолуп көрөлү. Импорт өлкөнүн ички базарында сатуу үчүн товарларды, тейлөөлөрдү, баалуу кагаздарды ж.б. материалдык баалуулуктарды чет өлкөлөрдөн ташып келүү; ошол өлкөнүн товарларды тейлөөлөрдү алуу боюнча башка өлкөлөрдө жүргүзүлгөн жеке жана юридикалык жактардын чыгымдары. Анын структурасы ар кандай өлкөлөрдүн табигат шарттарынын өзгөчөлүктөрүнө экономикасынын өнүгүшү жана эмгектин ролу менен аныкталат:

Ди-джей. Бул сөз «диск-жокей» деген сөздүн кыскартуусунун натыйжасында келип чыккан. [ан. пластинка+комментатор дегенди түшүндүрөт] Бизче которсок, радио, телеберүүлөрдү жана дискотеканы алып баруучу дегенди түшүндүрөт [Новые слова и словари новых слов. Ленинград, 1983, 126-бет]. Бүгүнкү күндө музыкалык программаны алып баруучу жана жарыялоочу киши деген жаңы мааниде колдонулууда: *Кыргызстан обондорунда ди-джейлер саналуу эле, азыр алардын саны арбыды*

[«Шоокум», 2007, №5]; *Жылдын эң мыкты ди-джейи* тандалды [«Супер инфо», 2008].

Утилизациялоо [лат. utilis орус тили аркылуу кирген сөз] - иштен чыккан нерсени, таштандыны кайра иштетүү, керекке жаратуу: Париждеги утилизациялоо борборунун адистери жаңы ыкманы ойлоп табышты [«ZK», 15.02.2006].

Тренинг [лат. trening орус тили аркылуу кирген сөз] - ар топтогу инсандар аралык мамилелердин өнүгүүсүнө, окуу материалынын интенсивдүү өзгөрүлүшүнө жана катышуучулардын активдүүлүгүнүн жогорулашына көмөктөшүүчү методдор колдонулуучу окутуу формасы: Кечки тренинг-семинардын жыйынтыгында катышуучуларга салтанаттуу түрдө атайын сертификаттар тапшырылды [«ЭТ», 19.09.2010].

Семинар-тренинг [лат. seminarium + trening орус тили аркылуу кирген сөз] - ар топтогу инсандар аралык мамилелердин өнүгүүсүнө окуу материалынын интенсивдүү өзгөрүлүшүнө жана катышуучулардын активдүүлүгүн жогорулашына көмөктөшүүчү методдор колдонулуучу окутуу формасы: Ишмердикти баштоонун жол - жоболорун үйрөтүү максатында бир катар семинар-тренингдерди өткөрүп турат [«ZK», 4.04.2000].

Авангардист [фр. avant-gardisme орус тили аркылуу кирген сөз] - кандайдыр бир коомдо, чөйрөдө алдыда бараткан адам, жетекчи: Авангардист сүрөтчү Казамир Малевичтин 1916-жылы тартылган сүрөтү 60млн. долларга сатылды [«КТ», 7.11.2007].

Агент [лат. agens, agentis орус тили аркылуу кирген сөз] - кимдир бирөөнүн кызыкчылыгы, таламы үчүн аракет кылган, ошону жактаган адам: Анткени алардын өздөрүнүн агенти бар [«Супер инфо», октябрь, 2010].

Банкет [фр. banquet орус тили аркылуу кирген сөз] - кандайдыр бир белгилүү окуяга же бирөөгө байланыштуу салтанаттуу чакырылган

тамак: *“Арал” кафесинде банкет болуп жатканда тамак-аштан адамдар ууланды [“Де Факто”, 9.10.11].*

Банкир [нем. Bankier < фр. banquier орус тили аркылуу кирген сөз] - банктын ээси, кожоюну, банктын башкаруучусу, банкты башкаруунун

мүчөсү: *Банкирлер үстөк пайыздын ылдыйлабай жатышын объективдүү себептер менен түшүндүрүшөт [“Саясат”, 21.06.12].*

Интеллект [лат. intelektus орус тили аркылуу кирген сөз] - **кишинин ойлоо жөндөмдүүлүгү, акыл-эс, акыл-эсинин өнүгүү деңгээли:** Бул сөздүн көпчүлүккө тараган каймана мааниси аң сезими чектелүү, **интеллект** жактан тайкы адам [«Супер инфо», 2010, июнь, №397].

Конфиденциалдуу [лат. confidentia орус тили аркылуу кирген сөз] - **ачыкка чыгарууга, жарыялоого жатпай турган, жашыруун:** Ошону менен бирге, алар компьютерлерге өздөрүнүн компанияларынын иштери тууралуу **конфиденциалдуу** маалымат бар экендигин билдиришкен [«ZK», 4.07.2008].

Модернизациялоо [фр. modernizer –азыркы орус тили аркылуу кирген сөз] - **учурдун талаптарына жана шарттарына ылайыктап өзгөртүү:** «Окуу материалдардын жана баалоонун системасын **модернизациялоо**» деген темада 19-марттан 3-апрелге чейин Чолпон-Ата шаарындагы «Кыргыз деңизи» санаторийинде семинар өткөрүүдө [«КБ», 26.03.2010, №11].

Парадокстук [гр. paradoxos орус тили аркылуу кирген сөз] - **кабыл алынган түшүнүккө ылайык келбеген, адаттан тыш көрүнүш:** **Парадокстук** нерсе дүжүр насаатын айтты [«Жаңы кылым», 2006]; Сиз кандай ойлойсуз билбейм, бирок менин жекече көз карашымча улуттук адабиятыбызда **парадокстук** көрүнүш пайда болду ... [«КТ», 12.05.09].

Персоналдык [лат. personalis орус тили аркылуу кирген сөз]- **бирөөнүн керт башына арналган, айрым бир кишиге тиешелүү жеке**

белгиленген: Персоналдык пенсия алган жарандар, экиден-үчтөн үйлөрү, машинелери, токолдору барлар. Миңдеген кой, уй, жылкылуулар, элдин убалынан акча ... ["Агым", 11.02.11 ,15-бет].

Персонификация [лат. persona+facere орус тили аркылуу кирген сөз] - **табияттык көрүнүштөрдү, же жансыз буюмдарды жандууларга салыштыруу, жандандыруу:** КР нын милдеттүү мамлекеттик социалдык камсыздандыруу максатында жарандардын **персонификациялык [жекече]** эсеби жөнүндө мыйзамында каралат [«КТ», 29.01.2007].

Плагиат [лат. plagiatus орус тили аркылуу кирген сөз] - **уурдап же көчүрүп алуу. Жазма уурулук, бирөөнүн чыгармасын же анын бир бөлүгүн өзүнүкү катары сунуштоо, бирөөнүн авторлугун өзүнө жалган менчиктөө:** Кеңеште көбүнчө студенттерди терс жолго сала турган **плагиат** каралат [«КБ», 19.02.2010].

Профорентация [орус тили аркылуу кирген сөз] - **үгүт иштери:** Ал айылдык жаштарга **профорентация** иштерин жүргүзүү максатында 2008-жылы спонсор таап, сегиз студент менен биргеликте Ош-Өзгөн-Кара-Кулжа-Алай-Ош багыты боюнча велокросс уюштурган [«КБ», 12.03.2010, №9].

Жогорудагы орус тилинен жана орус тили аркылуу кирген айрым сөздөр тилибиздеги таптакыр жаңы көрүнүш деле эмес. Бул сөздөр мезгилдүү басма сөздөрдө, айрым котормо сөздүктөрдө жана энциклопедиялык сөздүктөрдө коомдук саясий түзүлүшү, экономикалык, социалдык структурасы башка болгон өлкөлөрдүн, мамлекеттердин турмушуна тиешелүү түшүнүктөрдү туюнтуп, ошол өлкөлөр, мамлекеттер жөнүндө кеп болгон учурда пайдаланып келген: АКШнын **президенти**, Англиянын **премьер-министри**, капиталисттик өлкөлөрдөгү **акционердик коомдор** ж.б. жөнүндө көп эле айтыла турган. Бирок биздин турмушубуздун чындыгы катары коомдук-саясий түзүлүшүбүздөгү, экономикабыздагы, маданиятыбыздагы ж.б. өзгөрүүлөргө байланыштуу тилибизде 90-жылдардан

бери гана колдонула баштады. Мына ушуга байланыштуу биз мындай сөздөрдү неологизмдердин катарына кошуп талдоого алдык.

б) Тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер

Кыргыз элинин көз карандысыз эркин мамлекетинин түзүлүшү, улуттук өз алдынчалыгынын өөрчүшү түрк тилдүү элдер менен тике катнаш, байланыш жасоосуна толук шарт түздү. Ошонун негизинде кыргыз тилине кийинки эле жылдары тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден (көбүнчө иран, араб тилдеринен) бир кыйла жаңы сөздөр келип кирди.

Коңшу түрк элдери аркылуу кыргыз тилине кирген араб, тажик, иран сөздөрүнүн тыбыштык жагы кыргыз тилинин айтылышына баш ийдирилген же жакындаштырылган. Арабча **хаким**, **китаб** кыргызча **аким**, **китеп** болуп айтылып, кыргыз тилинин үндөшүүсүнө жараша өзгөргөн.

Араб, иран сөздөрү кыргыз тилинде бир кыйла арбын. Алар төл сөзгө айланып, атүгүл сөз менен бирге кирген сөз жасоочу мүчөлөр да кыргыздын төл сөздөрүнө да жалганып, кесипти билдирүүчү – **чы** мүчөсүнүн ордуна да колдонулган. Мисалы, **ашпоз+чы=ашпозчу**, **бозгун+чы=бозгунчу** ж.б.

Сырттан кирген сөздөрдүн айрымдары төл сөздөрдү сүрүп таштап, төргө өткөн. Айтсак, казак тилинен *ардагер (ветеран)*, *аялдама (остановка)*, *эгемендик (суверинитет)*, *эгемен (суверен)*, *мунай, мунайзат*, түрк тилинен *башбакан (премьер-министр)*, *токсондук (квартал)*, *азем (церемония)*, *учак (самолет)*, *пайыз (процент)* ж.б.

1. Ардагер [ветеран]. «Ардагер» деген сөз мурда **1. Майданда болгон жоокер, согушка катышкан урматтуу адам; 2. Эл-журтка кадырлуу урматтуу, сыйлуу адам** деген маанилерди берип келсе, бүгүнкү күндө маанисин кеңитип жаңы мааниде **кандайдыр бир ишке көп эмгек сиңирген, тажрыйбалуу эски кызматкер, ишмер** деген мааниде

колдонулууда: Бишкек шаарында **ардагерлер** кеңеши түзүлдү [«Супер инфо» 2007, №45]; Аксакалдар **ардагерлер** паркында [«ЗК», 7.11.2004].

2. Баш бакан [түрк тилинен алынган] - өкмөт башчысы, министрлер советинин же министрлер кабинетинин башчысы: Ишемби күнү КРнын баш баканы И.Чудинов расмий түрдө «Кабар» агенттигинен суроолорго жооп берди [«Супер инфо», 2007].

3. Эгемендик - мамлекеттин өз ички жана тышкы саясатын жүргүзүүдөгү эркиндиги, көз карансыздык: Кыргызстан эгемендикке 1991-жылы 31-августта жетишти [«Супер инфо», 2007, 10-бет].

4. Эгемендүүлүк - мамлекеттин өзүнүн ички иштеринде жана тышкы саясатында башка мамлекеттик бийликке көз каранды эместиги: Аскар Акаев жапон лидерине Кыргызстан тууралуу маалымат берип, өлкөнүн эгемендүүлүк мезгилиндеги абалына жана жетишкендиктерине алдыда турган стратегиялык артыкчылыктуу багыттарына токтолду [«ЗК», 2004].

5. Учак - кыймылдаткычтын жардамы аркылуу абада учуучу аппарат, учак: Бул учак 2005-жылы жүргүнчүлөрдү ташый баштайт [«ЗК», 14.05.2004]; Адистердин айтымында, биздеги **учактар** паркынын техникалык абалы начар [«ЗК», 22.09.2006].

6. Пайыз - бир бүтүн катарында алынган сандын жүздөн бир бөлүгү, бир бүтүндүн жүздөн бир бөлүгү [% белгиси менен белгиленет]: Кошумча кызматтар боюнча киреше 21 **пайызга** көбөйгөн [«ЗК», 20.02.2011].

Тил да ар кандай коомдук-экономикалык формацияда ар кандай өнүгүүгө туш болоору анык. Тилдеги өнүгүүнүн көп жагдайынын бири – башка элдердин тилдеринин карым-катышы аркылуу өнүгүүсү. Кыргыз тили ушул багыт менен да өнүгүп ушундай багыты сакталып каларында шек жок. Арабдын, ирандын, казактын, түрктүн сөздөрү өз ара жуурулушуп кетсе, ал ошол элдердин жалпы тил байлыгы болуп калары анык. Оозеки

сүйлөшүүбүздө болсун, араб, иран, түрк сөздөрү жайнап жүрөт. Толгон бай синоним сөздөр жасалган, тилибиз байыган.

2.4. Неологизмдердин пайда болуу ыктары

1980-жылдан кийинки неологизмдер да кыргыз тилинин негизги сөз жасоо жолдору боюнча жасалууда. Алардын ар бирине жекече токтолобуз.

А) Неологизмдердин лексика-семантикалык жол менен пайда болушу.

Өзгөрүлгөн тарыхый шартка жараша элдин сүйлөө кебинде мурдатан эле жашап келе жаткан сөздөрдүн маанилеринде да өзгөрүүлөр болот. Сөздүн маанилеринин өзгөрүшүнүн негизи болуп, анын көп мааниге ээ болуу жөндөмдүүлүгү, башкача айтканда, сөз катары аракеттенген бир эле тыбыштык комплекстин бир нече түшүнүк үчүн материалдык оболочка болуу мүмкүнчүлүгү эсептелет. Сөздүн көп маанилүүлүгү – тилдин ажырагыс касиеттеринин бири. Мына ушул касиет гана тилдеги жаңы сапатты эволюциялык түрдө акырындык менен сүрүлүп чыгышын жана ошонун натыйжасында тилдин адамдар ортосундагы катнаш каражаты катары узакка жашашын жана үзгүлтүксүз аракеттенүүсүн камсыз кылат. Эгерде жаңыдан пайда болгон ар бир түшүнүк өзүнчө айрым-айрым тыбыштык комплекстен турган жаңы сөздү талап кыла берсе, анда тилдин лексикалык составы тилдик коллективдин мүчөлөрү үчүн өздөштүрүүгө күч жеткис зор өлчөмдө болор эле жана тилдеги абдан тез өсүү, сөзсүз, коомдук турмушта пикир алышууда кыйынчылык туудурмак [Дегтерова Т.А. Формы проявления семасиологических законов// Закон семантического развития в языке. – М., 1961,3-4-беттер].

Сөздөрдүн семантикалык өнүгүү процесси адамдардын ойлоосунан келип чыккан түшүнүктү сөз аркылуу туюнтуунун негизги амалдарынын бири болуп эсептелет.

Жаңы маанилерге ээ болгон сөздөр мурдагы маанилерин да кошо сактоо менен өзүнүн семантикалык көлөмүн кеңейтет. Жаңы пайда болгон маани менен бирге мурдагы маанилердин катар жашашы сөздүн негизги маанисинин туруктуулугуна жараша болот. Сөздүн маанилеринин туруктуулугу өз кезегинде туюнткан түшүнүгүнүн туруктуулугу менен шартталат.

Тилде мурдатан жашап келе жаткан сөздүн жаңы мааниге өтүшү ошол сөз аркылуу туюнтулган эски түшүнүктүн жаңы пайда болгон түшүнүк менен окшоштук жана жакындык ассоциациясынын жана ордун басуучулук байланыштын негизинде келип чыгат. Эски түшүнүк менен жаңы пайда болгон түшүнүктүн ортосундагы байланыштар боюнча семантикалык неологизмдерди төмөндөгүдөй топторго бөлөбүз. [Мамытов, 1966].

**а) Окшоштук байланыштын негизинде келип чыккан
неологизмдер**

Окшоштук ассоциациясынын негизинде аттары бири-бирине өтүшкөн түшүнүктөрдү өз ара үчкө бөлүүгө болот:

**1) Заттык жана буюмдук түшүнүктөрдүн сырткы белгисинин
окшоштугу боюнча**

Кыргыз элинин коомдук-саясий, чарбалык жана маданий турмушундагы жаңы пайда болгон жаңы түшүнүктөр ошол түшүнүк менен кандайдыр бир сырткы белгиси боюнча окшош эски түшүнүктү атаган сөздөр аркылуу туюнтулду. «Сөздүн лексикалык мааниси, - деп жазат бул жөнүндө проф. Е.М.Галкина- Федорук, - көп учурда нерсе менен ошол нерсенин кандайдыр бир маанилүү өзгөчөлүгү аркылуу байланышат. Нерселер өз ара бири-бирине окшош болгондуктан, нерсени атоо үчүн көп убакта мурда эле болгон сөз колдонулат». **Мисалы:**

1. Сапар деген сөз мурда «саякат», «алыска жол» маанисинде болсо, азыр «визит», «командировка» маанисинде да колдонула турган болду: *Сиз*

жакында эле Америкада **сапарда** жүрүп келдиңиз. Эми ошол **сапарыңыздын** акыбети кайттыбы, ушул жөнүндө кеп оролун жазсаңыз [«КБ», 1993.12.2001].

2. Жамаат мурда коом, чөйрө маанисиндеги эскирген сөз болсо, [Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – М.: Советская энциклопедия. 1965, 224-бет жамаат ар.уст. община; общество] азыр **«коллектив»** деген мааниге өтүп кетти: *Кызыл-Кыядагы «Шахта-курулуш» башкармасынын жамааты жумушчуларды иш менен камсыз кылууну биринчи милдет кылып алган* [«ЗК», 27.04.1997, 2-бет].

3. Азем [церемония] деген сөз **«кооз жасалга», «келишкен көрүнүш»** деген маанисинен кандайдыр бир нерсеге, чоң окуяга, расмий мааракелик ж.б. кырдаалдарга байланыштуу кабылдануучу, белгилүү тартипте өткөрүлүүчү салтанаттуу каада, жөрөлгө, салт, **церемония** маанисине өттү: *12-октябрда борборубуздун Кожомкул спорт сарайында «Бишкек 95» көргөзмө-жарманкесинин ачылыш аземи болуп өттү* [«ЗК», 15.04.1995]; *Анын ачылыш аземин белгилей турган күн да улам жакындап келатканы сезиле баштады* [«ЗК»].

4. «Дубан» деген сөз [кытай тилиндеги «дуань» деген сөзүнөн] мурун **«аймак»** деген маанини билдирсе, азыр **«область»**, башкача айтканда, акимдик-аймактык бөлүк катары колдонулуп жатат: *Анын Нарын дубанынын чарбасын көтөрүүгө зор салым кошкону белгилүү* [«КТ», 3.05.1997, 1-бет];

Токчулукка бөлөнгөн өрөөндөрү,

Ош дубаны асыл жер көрөңгөлүү [КМ, 1989]

5. «Секи» деген сөз мурда тоо этегиндеги анчалык чоң эмес урчук маанисинде колдонулса, бүгүнкү күндө «секи» деген сөз театрдагы оюн көрсөтүүчү ордун, **«сахна»** маанисинде колдонулуп калды: *Кийинки кездерде театр өнөр секисинде бабабыз Манас турмушунан алынган чыгармалар ийгилик менен коюлуп келе жатат* [«КР», 17.03.1997].

6. «**Достор**» агайын туугандар маанисиндеги сейрек колдонулган **жаран, жарандар** деген маанидеги сөз азыр бир мамлекетке караштуу эл, адам, букара, «гражданин» маанисинде да колдонулуп жүрөт: *Мыйзамга ылайык чет өлкөнүн жарандары же фирмалары үчүн чектөө коюлган* [«ЗК», 31.01.1993]; *Биз дагы Эркин Кыргызстандын жарандары, президентти түшүнүшкө аракет жасайлы* [«КР», 12.09.1992].

7. «**Ысытма**» деген сөз мурда «кызыл» деген ооруунун атын билдирсе, бүгүнкү күндө ооругандыктын белгиси катары дене табынын жогорулагандыгы, башкача айтканда, температура маанисинде колдонуп жатат: *Инфляция жанагы оору адамдын ысытмасындай, адам сыркоологондо температурасы, көтөрүлүп кетет эмеспи* [«А», 14.10.1993].

8. «**Жарыя**» деген сөздүн түпкү мааниси түштүк диалектисинде бийкеч, кыз, күң кыз дегенди түшүндүрсө, жаңы маанисинде «реклама» «жарнама» катары колдонулууда: *Жарыя жана жарнама* [«БШ», 16.09.1991].

2) Кыймыл-аракет процессинин окшоштуктары боюнча

Жаңыдан пайда болгон, же жаңы түр алган объектиге карата кыймыл-аракеттин мүнөзү да өзгөрөт, бирок жаңы кыймыл-аракет процесси тилдин ээсинин элестөөсүндөгү мурдагы кыймыл-аракеттердин процессине окшош болуулары ыктымал. Мына ошол окшоштуктардын натыйжасында тилдеги кыймыл-аракетти туюнткан эски тыбыштык форма жаңы кыймыл-аракетти туюнтуу үчүн да колдонулат. Мисалы «*коргон*» деген этиш сөз мурда «*башка бирөөгө тийгизбөө, кайтаруу, сактоо*» дегенди билдирсе, жаңы маанисинде «*жактоо*», же болбосо, талкууга сунуш кылынган иштин, жобонун (диссертация, проект, дипломдук иш) атайын отурумда кабыл алынышына **жетишүү, аларды коргоо** деген этиштик маанини берип калгандыгын төмөнкү мисал аркылуу байкоого болот: *Эгерде долбоор*

*окуучулардын тобу иштеп чыккан болсо, анда алар конкурста **коргоп** чыгуу үчүн бир өкүлдү шайлайт [«КБ», 4.02.2005].*

Айрым бир сөздөрдүн колдонулуш чеги кеңип, мурунку маанисинен сырткары жаңы мааниге ээ болот. Мисалы, **талкуулоо** – мурунку мааниси **чылгый терини ийлөө** болсо, кийин колдонулуш чеги кеңейип, маселени талкуулоо, **илимий иштерди талкуулоо** деген сыяктуу жаңы мааниге ээ болгон.

Ошондой эле **кара** – мурда көр маанисинде колдонулса, кийин маселени **кароо, сотто ишин кароо** деген сыяктуу жаңы маани менен толукталды: Айрым бир сөздөрдүн колдонулуш чеги кеңип, мурунку маанисинен сырткары жаңы мааниге ээ болот.

3) Адамдын аткарган кызматындагы окшоштуктар боюнча

Коомдук турмуштагы өзгөрүүлөр адамдардын кылган ишинде, аткарган кызматында, иштеген кесиптеринде жаңылыктарды жаратат. Жаңыдан пайда болгон иштердин, кызматтардын, кесиптердин кыйласы тилде мурдатан жашап келе жаткан сөздөр аркылуу туюнтулат. Мында адамдардын мурда белгилүү болгон кыймыл-аракеттери жаңы объектиге карата жумшалат, же жаңы кыймыл-аракеттин мүнөзү белгилүү кыймыл-аракетке окшош келет, ушунун натыйжасында бул кыймыл-аракетке байланыштуу кызматтын, кесиптин аттары жаңы пайда болгон кызматка, кесипке да өтөт [Мамытов, 1966].

Алсак, *мүдүр, губернатор, аким, ажсо, аманатчы, баш бакан, демөөрчү, жан сакчы, журт башы, нөөмөтчү [дежурный], серепчи, сүрөткер [художник], тартип сакчылары [милиционер] ж.б.*

«Мүдүр» деген сөз араб тилинен алынып, башчы, башкаруучу, жетекчи деген маанини берип, 1920-жылдары колдонулса, бүгүнкү күндө кайрадан жанданып, «директор» деген мааниде колдонулат: *Илгери мен мектептин мүдүрү болуп иштедим [«КМ», 12.11.1998].*

«Аким» - бул сөз да араб тилинен кирген. Маанилерин чечмелеп көрөлү: 1. Калыс. Акимдин негизги милдети тартышка түшкөндөрдүн доо иштерин адилдик менен карап, калыс чечип, эки тарапты элдештирүү болгон. 2. Орто кылымдагы мамлекеттик административдик турмушта анча чоң эмес шаардын же кыштактын шайлануу жолу менен бийликке келген башкаруучусу. Азыркы учурда: өкмөт тарабынан кандайдыр бир аймакты башкарууга дайындалган адам. Районду башкаруучу. *Анжиянда Алооке, аким болгон жепжесе [«Манас»]; - Райондук акимдерге каттуу эскертүү берилди [«ЗК», 14.11.1999].*

Нөөмөтчү [дежурный]. Бул сөз араб тилиндеги «нөөмөт» деген уңгуга –чы мүчөсүн жалгоо аркылуу пайда болгон. Бүгүнкү күндө кезек менен кайтарган адам деген мааниге ээ: *Ошол эле учурда өкмөт кирүү пропускасынын кыргызча бланкасы туптуура которулуп, болгону «дежурный» деген сөз «нөөмөтчү» болуп кыргызчаланган [«КТ», 17.11.2008].*

Жан сакчы - душмандын кол салуусунан сактаган, коргогон сакчы: Жогоруда куралсыз кирген деген сөзгө депутат Акматбаевдин эки **жансакчысынын** аракеттери толук далил [«КР», 25.10.2005].

Журт башы [президент]. Мамлекетти башкарган жетекчи, башчы: Андыктан биз азыр Өзбекстанда кандай режим, анын келечектеги журт башы ким болот, саясий элитанын И.Каримовго болгон көз карашына карабай, өзбек-кыргыз достугун чыңдап, салкындай түшкөн мамиленин мурунку акыбалга алып келишибиз абзел [«КБ», 1994.02.11.].

Ижарачы (иран тилинен алынган) - **негизги фондду жана мүлктү ижаралоочу адам:** 2008-жылдын 1-августуна карата мөөнөтү 5 жылдан 83 **ижарачылар** менен жайыттарды пайдаланууга келишимдер түзүлгөн [«КР», 20.04.2004].

Демөөрчү – кандайдыр бир ишти уюштурууга жардам берүүчү, демилгечи, каражат бөлүүчү, акча кайрылуучу инсан, мекеме, уюм: Бул

үчүн демөөрчүлөрдү кеңири тартуу менен элдик ашарга чакырабыз [«КБ», 29.01.1993]; Себеби булардын баарына демөөрчүлөр шарт түзүп берип жаткандан кийин биз алардын талаптарын аткарабыз [«КБ», 15.09.2006].

б) Ордун басуучулук байланыштын негизинде келип чыккан семантикалык неологизмдер

Жаңы мазмунга, жаңы түргө ээ болгон нерселердин, түшүнүктөрдүн, ордун басуучулук байланыштын негизинде, мурдагы эле аты менен аталышына төмөнкү мисалдарды келтирүүгө болот:

1. 1993-жылдын 10-майына чейин **«сом»** жана **«тыйын»** деген сөздөр орусча **«рубль»** жана **«копейка»** деген акча бирдигинин жана майда акчанын кыргызча эквиваленти катары колдонулуп келсе, Кыргыз Республикасынын улуттук валютасынын киргизилиши менен, алар жаңы мааниде, б.а., Кыргыз Республикасынын улуттук валютасы катары колдонулуп калды. Мисалы: Азыркы кыргыз **сому** – региондогу гана эмес, КМШ өлкөлөрүнүн ичиндеги эң туруктуу валюта [«ЗК», 03.11.1995]. **«Сом»** жана **«тыйын»** деген сөздөрдү акча бирдиги катары кыргыздар байыртадан бери эле колдонуп келгендигин тарыхый маалыматтар ырастайт [Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология . –Бишкек: ЖЭКА, 1999, 190-бет].

2. Кыргыз элинин көз карандысыз эркин мамлекетинин түзүлүшүнө чейин колдонулуп келген **«бандит»**, **«зулум»** деген сөздөр бүгүнкү күндө **«рэккет»** деген жаңы сөз менен алмаштырылды: *Көчөдө бейадеп жүргөн рэккеттерди мына ушул өкмөттүк моночулар ашып түшчү болду [«А», 1995, №47].*

3. **«Суракчы»** мурда сурай турган адам, тергөөчү, сот деген мааниде колдонулуп келген болсо, жаңы маанисинде **«судья»**, б.а., спорттук оюнду, мелдешти башкарып туруучу киши катары колдонуп калды: *Дал ошол учурда үчүнчү коргоочу Ромариону чалып жыгып, суракчы 11 метрдик чекитти көрсөттү [«ОЖ», 25.06.1994].*

5. «**Тушоо кесүү**» Алгачкы мааниси «**бат бассын**» деген ырым менен жаңы баскан баланын бутуна байланып кесилүүчү жип болсо, бүгүнкү күндө «**тушоо кесүү**» маанисин кеңитип, «**презентация**» [кандайдыр бир жаңы эмгекти, чыгарманы [китепти, сүрөттү ж.б.] көпчүлүккө жеткирүү максатында өткөрүлгөн салтанат, жыйын] маанисинде колдонулууда: ... «*Ош жаңырыгы*» гезитинин тармактык редактору *Жыпар Акунованын жаңы поэтикалык китебинин **тушоо кесүүсү** Ош кыргыз драма театрында өтөт* [*«ОЖ»*, 23.06.1994].

6. «**Дүр-дүйнө**» деген сөз мурунку маанисинде асыл, буюм, кымбат мүлк, ар түркүн буюм катары колдонулса, [Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф., 1986, 23-бет.] жаңы маанисинде «**универмаг**» деген мааниге ээ болду: *Борбордук **дүр-дүйнө** дүкөнүнүн алдындагы аянтта Буркан Зулкайнаров ... ачкачылык жарыялашкандыгына себеп болгон талаптарды бадырайта жазып тагынып, өйдө-төмөн өткөндөрдүн көңүлүн бурууда* [*«А»*, 10.04.1992].

8. «**Берене**» деген сөз мурун музыкалык аспапта: күүнү, обонду мукамга келтире турган муунактар катары колдонулуп келсе, [Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф., 1986, 68-бет.] бүгүнкү күндө маанисин кеңитип, «**статья**» маанисинде колдонулуп калды: *Натыйжада, конституциянын жалпы эле тексттеринде, **беренелеринде** кездешүүчү сүйлөмдөрдө одоно каталарга жол берилип, бир кыйла мүчүлүштөр орун алгандыгын көрөбүз* [*«КР»*, 17.02.1993].

9. «**Тасма**» деген сөз мурда ийленген кайыштан тилинген көк, сызма маанисинде колдонулса, бүгүнкү күндө «**фильм**» маанисинде колдонулат: *Бул **тасмада** 16 жашар Лилия аттуу орус кызынын ачуу тагдыры баяндалат* [*«ЗК»*, 15.12.2006]; *Тасмада дүйнөнүн ар кайсы тарабынан келген үч мигранттын тарыхы баяндалат* [*«ЗК»*, 15.12.2006].

б) Неологизмдердин морфологиялык жол менен пайда болушу

Жаңы сөздөрдү жасоонун бирден-бир негизги жолу – морфологиялык ыкма. Ушул ыкманын жардамы менен коом турмушунда пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн көптөгөн жаңы сөздөр жасалган. Совет бийлигинин жылдарында адамдардын коомдук, чарбалык, мамлекеттик процесстерге катышышы түп-тамырынан бери өзгөрдү. Мына ушул өзгөрүүгө байланыштуу кыргыз тилинде кесипти, кызматты, жөндөмдүүлүктү ж.б. толгон-толгон коомдук процесстерди билдирүүчү көптөгөн жаңы сөздөр – неологизмдер – жаралды. Мындай мааниде жаңы сөздөрдүн жасалышында сөз жасоочу мүчөлөр кыргыз тилинде зор роль ойноду.

Морфологиялык жол – сөз жасоонун негизги ыктарынын бири. Ал аркылуу жаңы пайда болгон нерселерди, түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн тилде мүмкүнчүлүк түзүлөт да, анын адамдар ортосундагы негизги пикир алмашуу каражаты катары дайыма тынымсыз аракеттенип туруусун камсыз кылат. Ошону менен бирге жаңыны туюнтуу үчүн тилде эзелтен бери жашап келе жаткан сөз жасоо элементтерин (уңгу жана сөз жасоочу аффикстерди) калыптанган закон ченемдүүлүктүн негизинде жаңыча кошуу аркылуу тилдик традиция менен тилде жаңы пайда болгондорду байланыштырат.

Жаңы сөздөрдү жасоодо бардык сөз жасоочу аффикстер бирдей өнүмдүүлүктө катыша бербейт. Кээ бир аффикстер жаңы сөз жасоого катышуу мүмкүнчүлүгүн такыр жоготуп, өлүү формага айланса, экинчи бирөөлөрүнүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгү чектелген. Ал эми сөз жасоочу аффикстердин көпчүлүгү абалтадан берки өзүнүн өнүмдүүлүгүн бекем сактап келе жатат, ал гана эмес айрым аффикстердин сөз жасоо жарамдуулугу кыйла кеңейүүдө. Бул, биринчи иретте, тилдин грамматикасынын туруктуулугу менен түшүндүрүлөт.

Биздин максат - тилдин сөздүк составында жаңы пайда болгон сөздөрдү текшерүү болгондуктан, азыркы адабий тилибиздеги неологизмдерди жасоого катышкан өнүмдүү аффикстер жөнүндө гана сөз

кылабыз.

Азыркы учурга байланыштуу адамдардын коомдук, экономикалык, мамлекеттик, чарбалык, техникалык иштерге катышуусу түп-тамырынан бери жаңы мазмунга ээ болду. Мына ушул жаңылыктарга байланыштуу кыргыз тилинде адамдардын кесибин көрсөтүүчү эң көп жаңы сөздөр – неологизмдер жасалды. Кесипти көрсөтүүчү жаңы сөздөрдүн жасалышында негизги роль – **чы** мүчөсүнө таандык. Жалпы түрк тилдеринде, ошонун ичинде кыргыз тилинде –**чы** сөз жасоочу мүчөсүнүн негизги функциясы адамдын кесибин көрсөткөн сөздөрдү жасоо болуп эсептелет.

Бул мүчө, негизинен, зат атоочтук негизге жана кыймыл атоочторго жалганат да, өзү жалганган затка же кыймыл-аракетке байланыштуу кесипти көрсөтөт: *демөөрчү (спонсор), ижарачы (арендатор), бажыканачы (таможня кызматкери), баяндамачы//баянчы (серепчи), бедизчи (скульптор), билимканачы (билимканада окуган окуучу), буйрутмачы (заказчы, заказчик), лаппайчыларга (өз көз карашы жок, бирөөнүн гана айтканын аткарган адам), мөмөрчү (архитектор), негизчи, укалоочу (массажист), усулчу (методист), үйрөтмөчү (репетитор), үнөмчү (экономист), ыңкылапчы (революционер)* деген сыяктуу кесипти билдирүүчү неологизмдер жасалууда: *Эл-журттун көйгөйүнө кайдыгер кала албаган демөөрчүлөр да кыргыз арасынан чыгып калабы дейт* [«ЗК», 1995, №29]. *«Асаба жумалыгынын редакциялык эмгек жамааты Манас ата коомунун сыйлыгына адабияттан гезитибиздин баяндамачысы, жазуучу Кубатбек Жусубалиевди ... көрсөтөт жана калыстар тобунун адилеттигине ишенет* [«А», 11.02.1993]. *Чоюн Өмүраалы уулу, баянчы* [«А», 17.09.1992]. *Андан кийинки агаларым - Малик менен Акбар – искусство адамдары. Бири – бедизчи, бири - сүрөтчү* [«ОЖ», 31.08.1992]. *Сабакта билимканачылар билимге, билгичтикке, өздүк интеллектуалын өстүрүүгө ээ болушат* [«КБ», 23.03.1994]. *Ошондо акимчилик Бишкекте жаңы салынып жаткан 22-конуштагы өкмөт бүткөрүүгө тийиш курулуштардын [бакча,*

мектеп, жол ж.б.] **буйрутмачысы** катары чыгат [«КТ», 19.11.1991]. Биздин билим берүү системабыз, чынында эле, ... партиялык таптык догматтарга сокурлук менен берилген **лаппайчыларга** ... тарбиялоого ылайыкталып түзүлгөндүгү ырас болчу [С.Б.]. **Мөмөрчүлөрдүн** ойкоруму боюнча кыргыз мөмөрү кыргыздын мейкиндик түшүнүгүнөн, конушту жана үйдү, анын очогун дүйнө борбору катары кабыл алуусунан ... жана башка нерселерден жаралган [«КТ», 19.09.1991]. Кимде-кимдин денеси курушкан болсо, **Ош** шаарынын **Навои** көчөсүндө жайгашкан облкоопсоюздун поликлиникасынын **укалоочусу** **Гуля Исмаиловага** кайрылсын [«ОЖ» 26.08.1993]. **Мугалимдердин** сабагына көзөмөлдөө максатында катышкан айрым инспекторлор, **усулчу**, директор, завучтар көбүнчө мугалимге сабагында тарбиялык момент болбоду деген доомат коюшат [Б.А.]. Башкалардан жардам алышпайт, **үйрөтмөчү [репетитор]** жалдоого мыйзам аркылуу тыюу салынган [«КТ», 18.11.1993]. **Үнөмчүнүн** айтканы чын болсо, миңдеген үй-бүлөлөрдүн ансыз деле жарыбаган бюджетти эңшерилип, кембагалды төөнүн үстүнөн ит капкандай эле болот го [«КР» 27.01.1993]. **Ыңкылапчылардан** запкы көргөн жалгыз гана **Шахтын** эстелиги экен [«КР», 24.02.1993]. 2008-жылдын 1-августуна карата мөөнөтү 5 жылдан 83 **ижарачылар** менен жайыттарды пайдаланууга келишимдер түзүлгөн.

-лык аффикси жалганып жасалган неологизмдер

-лык:, негизинен, атооч сөздөргө жалганып, зат жана сын атоочторду жасай турган өнүмдүү аффикс болуп эсептелет.

Кыргыз тилине араб, иран жана тектеш тилдерден кирген сөздөргө -лык аффикси жалганып да бир топ жаңы сөздөр жасалгандыгын көрөбүз: **ажо-ажолук, айкел-айкелдик, аймак-аймактык, аким-акимдик, акылгөй-акылгөйлүк, амалият-амалияттык, атаандаш-атаандаштык, атуул-атуулдук, аялзаада-аялзаадалык, бажыкана-бажыканалык, бирлик-**

бирликтик, демөөрчү-демөөрчүлүк, дубан-дубандык, жамаат-жамааттык, жамият-жамияттык, жаран-жарандык, жаратман-жаратмандык, жарнаама-жарнаамалык, жекемен-жекемендик, жумурият-жумурияттык, жыл-жылдык, инсан-инсандык, ишкердүү-ишкердүүлүк, казиятчы-казиятчылык, кайрымдуу-кайрымдуулук, кең-кеңдик, китепкөй-китепкөйлүк, көп түрдүү-көп түрдүүлүк, күнкор-күнкорлук, күнкорсуз-күнкорсуздук, мамилекөй-мамилекөйлүк, мөмөрчү-мөмөрчүлүк, мыйзамсыз-мыйзамсыздык, окуу-окуулук, оодан-оодандык, ортомчу-ортомчулук, өкүмзор-өкүмзордук, паракор-паракорлук, рух-рухтук, талапкер-талапкерлик, токсон-токсондук, теңтөрага-теңтөрагалык, убада-убадакөйлүк, убазир-убазирлик, устагер-устагерлик, усул-усулдук, шайкеш-шайкештик, шакирт-шакирттик, шерийтеш-шериктештик, ыңкылап-ыңкылаптык, эгемен-эгемендик, эгемендүү-эгемендүүлүк ж.б.: Шериктештик республикалар бириккиле! [«КБ», 1993]. Мыйзамдуулук бардык иштин башаты [«БК», 1994, 1-бет]; Аңсолук орунга ат салышып жаткан алты кандидат тең марага кое берилди [«А», 1995, №48]; Ал кайдадыр телефон шыңгыратып, анан каяка которулуш керек, кайда бурулуш керек, кантип өтүш керек жана кантип жетиш керек экендигин акылгөйлүк менен түшүндүрмөлөдү [«А», 08.10.1992]; Билим берүүдө мамлекеттик монополия жоюлду, ар кандай менчик формасында атаандаштык негизинде билим берүүгө жол коюлду [«КБ», 12.01.1993]; Көлөмү бир чарчы метрден ашкан килемдерди экспорттоого бажыканалык жыйымдар алып чыккан күндө алардын дүкөндөгү бааларынын 50 пайызы өлчөмүндө белгиленет [«ОЖ», 11.01.1996]; Анда бирликтик келишимдин долбоорунун жаңы шарттары каралат [«БШ», 05.09.1991]; Ош дубандык жаратылышты коргоо комитетинде жыйын болуп өттү [«ОЖ», 06.02.1993]; Демек, анын жашоо жолу, жаратмандык иштери жөнүндө калыс сөз айтканга мүмкүнчүлүк ачылды [«КМ», 23.06.1993];... керектөөгө келгенде ар кимибизде жекемендик [эгоизм] бар экендиги айныгыс чындык

[«А», 09.04.1992]; Кыргыз Туусу **жумурияттык** – коомдук гезит [«КТ», 1991]. Себеп дегенде күйөө тараптагылар бирөөнүн инсанын **инсандык** «автономиясын» асыл нарк катары кадырлоо маданиятына али үйрөнө элек [«КБ», 21.12.1994]; Менчиктин формасына жараша ал мамлекеттик, коллективдүү жана жекече **ишкердүүлүк** болуп бөлүнөт. [«А», 18.03.1993];... соопчулук, **кайрымдуулук** жөнүндө саймедиреп айтып жатты [«ОЖ», 3.16.1996]; **Китепкөйлүгү** жанда жок эле. Кимдин үйүнө барса, китеп издейт [«ОЖ», 05.19.1994];... финансылык, материалдык жагынан гана көз каранды болбосо, башка жагдайда эч кандай **күнкорлугу** жок [«МГ», 01.08.1992]; Өлкөбүздө **далдалчылык, ортомчулукту** кесип кылгандардын саны жылдан жылга өсүүдө [«ЫК», 6.04.1998]; Конкурстун жеңүүчүлөрү мамлекеттик **эгемендүүлүк** күнүнө карата тандалат [«ЗК», 16.05.1999]; ... бир топ мугалимдерибиз **оодандык** ЭБББнин башчысы Якубов жана **оодандык** усулчу мугалимдердин катышуусунда... **дубандык** кароо сынакка катышууга мүмкүнчүлүк алышты [«ОЖ», 09.02.1993]; Ошондогу айрым атка минерлердин козу-койлор өлгөнчө, бала-бакыраң менен кошо өзүң өл деп кордогон **өкүмзордугу** элдин эсинен эмгиче чыга элек [«ОЖ», 26.11.1994]; Дагы эле болсо баягы улутчул деген **партократтык** критерий Ошто өз өмүрүн өтөп жатат көрүнөт [«А», 09.04.1992]; **Теңтөрагалык** да Топчукемди жүдөтүп жүрөт болуш керек [«КТ», 22.11.1991]; **Усулдук** сунушта жогорудагы жөнөкөй өңдөнгөн, бирок татаал суроолорго белгилүү деңгээлде жооп алуу мүмкүн [М.К.]; 1985-жылдын апрели алып келген **ыңкылаптык** өзгөрүүлөр коомдук турмушубуздун бардык жагына өзүнүн жагымдуу таасирин тийгизип... зор өзгөрүүлөрдүн болушун шарттады [«КМ», 28.03.1991]; Бул жол аларга толук эгемендүүлүктү... камсыз кылат [«КТ», 11.12.1991]; Анын **паракорлукту** жоюуга катуу киришкенине Кыргыз улуттук университетинин ректоруна байланыштуу чыр-чатактар мисал болчудай [«Супер инфо», 1.11.2008].

-лык аффикси кыргыз тилине орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилден кирген сөздөргө жалганып да, бир топ жаңы сөздөрдү жасагандыгын көрөбүз: *анимация-анимациялык, бартер-бартердик, бизнес-бизнесстик, брокер-брокердик, бронотехника-бронтехникалык, инвестиция-инвестициялык, консулчу-консулчулук, купон-купондук, мамагент-мамагенттик, маркетинг-маркетингдик, менеджмент-менеджменттик, партократ-партократтык, пилот-пилоттук, пропорцианал-пропорционалдык, омбудсмен-омбудсмендикке, рух-рухтук, рынок-рыноктук, сейсмология-сейсмологиялык, стабилдүү-стабилдүүлүккө, тоталитар-тоталитардык, шоомен-шоомендик ж.б.:* *Анимациялык* долбоордун премьерасы 2011-жылга белгиленген [«ЗК», 19.09.2008, 7-бет]; Азырынча негизинен *бартердик* жол менен маалымат алышуу аркылуу иштешүүдөбүз [«ЭТ», 26.03.1999]; *Бронотехникалык* түшкөн жана көптөгөн катарларга тизилген түрк аскерлери Силоп районунун негизги шоссеси менен өз жайларына кайтууда [«ЗК», 25.04.2003, 3-бет]; *Бизнесстик* иш тобокелдикке салууну да, жана абайлоону да талап кылат [«КТ», 30.08.1992]; Алгачкы *купондук* аукциондо сатылып алынган ишканалар экономикалык кризистин тереңдеп кетишине байланыштуу [«ББ», 1994]; Мамлекеттик сатып алуучулар жана материалдык резервдер боюнча *мамагенттиги* атайын «Газпром нефть Азия» ЖЧК сы тарабынан даярдалган талондор менен айылдык товар өндүрүүчүлөрдү камсыз кылмакчы [«КТ», 2008]; *Омбудсмендикке* талапкерликке эч кандай чектөөлөр болбошу керек [«ЭТ», 2001, №15]. Алсак экономика багытындагы бакалаврларды даярдоодогу *пилоттук* режимде жүргүзүп жаткан 2 жылдан берки иш-аракетибизди айтып берди [«КБ», 16.06.2006]. Ошентип, Кыргызстан 2008-жылы *пропорцианалдык* системада шайланган жаңы парламент, партиялык көпчүлүктүн сунушунун негизинде дайындалган жаңы өкмөт менен кирди [«КТ», 11.01.2008]. Алардын *сейсмологиялык*

туруктуулугуна архитектуралык өзгөчөлүгүнө көңүл бурган адам жоктой [«ЭТ», 24.02.2001]. Биримдик өзү **стабилдүүлүккө** алып келет эмеспи [«КБ», 2006]. Алар өздөрүнүн жетинчи кабаттагы теорияларын, **шоумендик** таланттарын *серьезный* иште сынап көрүшсө ашыкча болмок эмес [«КР», 25.03.2005, 3-бет].

-кана аффикси жалганып жасалган неологизмдер

Зат атоочтон зат атоочту жасоочу өнүмсүз мүчөлөр да бар. Алардын катарына кыргыз тилинде орунду билгизген аффикске айланган **-кана** мүчөсү кирет. **-кана** аффикси кыргыз эли эгемендүүлүгүн женип алгандан кийин колдонулушу жагынан бир кыйла активдүү боло баштагандыгын көрө алабыз: **усулкана, эмкана, дарскана, дарыкана, кумаркана, сүрөткана, төрөткана, бажыкана, билимкана, дымкана, кабылкана, күнөскана, мураскана, өнөркана, түлөөкана, ыйманкана, бейтапкана.**

Мисалы: **Дарскана** көп улуттуу баштооч топ болгондуктан, грамматикалык темалар ар бир сабакты коштойт [«КБ», 13.10.2006]. Бүгүнкү күндө Каракол шаарында **дарыканалар** арбын, жана алар биздин ден-соолугубузга жардам берет [«ЗК», 11.01.2008]. Адистердин айтымында **кумарканадан** ар бир төртүнчү үй-бүлө жабыр тартууда [«ЗК», 16.05.2008]. 2005-жылы Нанкин провинциясындагы бир **төрөтканада** 90 ирет эгиз балдар төрөлгөн [«ЗК», 17.02.2006]. Менин оюмча, жүк **бажыкананын** кээ бир кызматкерлеринин күнөөсү менен республиканын чегинен чыгып кеткен [«КР», 3.06.1992]. Ноокаттын **билимканасы** Кара-Таш орто мектебинде эмгек жолун баштаганда эле Ө.Мамаюсупов чечкиндүү иштерге бел байлап ... [«ЖЖ», 19.01.1991]. Алигиче айрым адамдарыбыз тамеки үчүн **дымканабыз** жок деген шылтоолор менен кургатылган тамекилерин таңгактап тапшырбастан, үйлөрүндө кармап олтурушат [«ОЖ», 06.02.1993]. Областтык оорукананын жугуштуу оорулар бөлүмүнүн **кабылканасында** акыркы кездерде күн сайын эртелеп

бир нече сыркоолуулар кабыл алууну күтүп турат [«ОЖ», 09.02.1993]. Азыр **күнөсканада** 6 киши эмгектенип, пияз, сабиз, чеснок, капуста, лимон жана флорида, козу карын өстүрүүдө [«Аа», 1991]. Ал **усулканасында** иш жүргүзүүдө экен [«КБ», 12.03.1998]. Токтогулдун акими Самидин Кулунбаев ак таңдай акын Коргоол Досуевдин **мурасканасынан** бир телевизорду, эки килемди, ... суулатып жибериптир [«АБ», 1994]. Өз **өнөрканасына** ээ болуу, өз ишин жасоо, өз мүлкүн тейлөө – бул зарыл иш [«КР», 30.12.1992]. **Сүрөтканада** сүрөткө түштүк [«КТ», 19.09.1992]. **Түлөөкана** бүттү, мечиттин дубалы тургузулду, чайкананын үстү жабылууда ... Манас паркы 80 пайызга даяр [«КТ», 12.01.1994]. Баятан бизге кеп кылган **ыйманкаларда** аксакалдардын кебине муюп, чындыкка бет бурушса, акыл-эс токтотушса, ушинтип отуруп анан жалпы журт жакшылыкка бет алат да [«МГ», 20.09.1991]. Күндө эки маал **эмканага** барып ийне сайдырып келет [«КМ», 03.09.1992].

-ым аффикси жалганып жасалган неологизмдер

Этиштерден кыймыл-аракетке байланыштуу ар кандай маанидеги зат атооч сөздөрдү жасоочу **-ым** аффикси жалгануу менен азыркы учурда төмөнкүдөй жаңы сөздөр жасалууда: **жаратым, жатырым, жортум, кайтарым, кертим, курам, ойкорум, отурум, өнүм, сызым, тутум, ыйгарым, ымала келишим** ж.б.: *Мечиттер бир гана кудайга сыйынуучу жай эмес, ошондой эл көркөм өнөрдүн **жаратымы** катары өтө чоң баага эгедер* [«МГ», 24.11.1992]. Түркиядагы Москвадагы элчиси Волкан Урал Германиядагы түрк бизнесмендерин Орто Азиядагы түрк республикаларына **жатырым [инвестиция]** жасоого чакырды [«А», 02.07.1992]. ... демек, адабияттын жанданып, андан ары өнүгүп кетишине ар дайым эле алып келбейт тура. Кептин мындан аркы **жортуму** ушу жөнүндө [«КМ», 27.07.1992]. Эки тарап тең кызматташуу пайдалуу болорун белгилешип, мунун үзүрү жакынкы жылдарда эле он эселеп **кайтарым** апкелерин

айтышты [«ЗК», 1995]. Окурмандарга таанышуу максатында прогноздон кыскача **кертимди** сунуш кылабыз [«ЗК», 16.01.1993]. Анда республикабыздын партиялык уюмунун жетекчилигинин **курамы** дээрлик толук бойдон жаңыланды [«БШ», 18.04.1991]. Мөмөрчүлөрдүн ой коруму боюнча кыргыз мөмөрү кыргыздын мейкиндик түшүнүгүнөн конушту жана үйдү, анын очогун дүйнө борбору катары кабыл алуусунан, курчап турган жаратылышынан, кыргыздардын келбет жана дене түзүлүшүнөн жана башка нерселерден жаралган [«КТ», 19.09.1991]. Ал эми мыйзам чыгаруу палатасы бул жумада өз ишин улантып, жакынкы күндөрдөгү пленардык **отурумунда** конституциялык соттун тыянак каты боюнча талкууга чыгышты [«ЗК», 1995]. Бирөө графикага, бирөө акварель менен иштөөгө маани берсе, кай бирлери чий, чопо же бир **сызымдар** [штрихтер] менен иштөөнү жактырышат [«ОЖ», 15.09.1992]. Ошол кезде мен эксперт катары делегациянын **тутумунда** болчумун [«КТ», 08.09.1992]. Төлөмүш Океевге Кыргыз Республикасынын атайын жана **ыйгарым** укуктуу элчисинин дипломатиялык рангы ыйгарылсын [«КТ», 10.04.1993]. Колунан да, тилинен да келген азаматтардын бири «Камаз» айдап ары жагы Россиядан, бери жагы Кыргызстандан жүк тарткан, кайда барса бакылдап-шакылдап бөлөк-бөтөн дебей ким менен болсо да тез эле **ымала келишимин** түзүп, бир туугандай ынак боло алат [«КБ», 5.06.2001].

-ыш аффикси жалганып жасалган неологизмдер

Этиштин кош мамилесинин көрсөткүчү –**ыш** аффикси кыргыз тилинде жалаң гана мамилелик мааниде колдонулбастан, сөз жасоочу мүчө катарында да колдонулат. Ал аркылуу зат атооч, сын атооч жана этиштин функционалдык формасы – кыймыл атооч жасалат.

Бул аффикс бүгүнкү күндө да жаңы сөздөрдү жасоодо катышып жаткандыгын төмөндөгү келтирилген мисалдан көрөбүз: **Басыл** деген этиш сөзгө –**ыш** аффикси жалгануу менен, **басылыш** деген [белгилүү бир

мезгилдин чегинде басмадан чыгып туруучу басылмалар, гезит, журналдар] жаңы зат атооч жасалган: *Рябокоть борбордук басылыштардын гезитчилери, генералдын жан жөкөрлөрү, болуп калган Ю.Разгуляевге, Б.Прохоровго, В.Юрловго КГБнын документтеринен учураткан* [«КТ», 04.12.1991];

Алгала деген этиш сөзгө **–ыш** аффикси жалганып, **алгалаш** деген жаңы зат атооч сөз жасалган. *Дүйнөлүк алгалаштан [прогресстен] кыйла артта калган көчмөн элге социализмдин бергени башкалардан, албетте, көбүрөөк болду десек, чындык болоор* [«КТ», 05.06.1991].

-гыч аффикси жалганып жасалган неологизмдер

-гыч аффикси этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракетке байланыштуу жаңы сөздөрдү жасоодо бир топ активдүү экендигин байкоого болот. Бул аффикстин жардамы менен жасалган неологизмдердин колдонулуш сферасы кыйла кеңири **–гыч** аффиксинин жалгануусу менен жасалган жаңы сөздөрдү берген маанилери боюнча төмөндөгүдөй топтоого болот:

а) эмгек куралдарынын, каражаттарынын аттарын билгизген зат атоочтор: *чиркегич (прицеп), чөп таңгактагыч (прессподпорщик), тергич - клавиатура, туурагыч (мясорубка), сыналгыч (видеокамера) ж.б.: Бишкектеги Фрунзе атындагы айыл чарба машиналарын куруу заводунда жасалган «ПСБ-16» чөп таңгактагыч машинасы ... алтын медалга татыктуу болгон* [«БШ», 09.09.1991]; *ТВ долбоорунда окуучулар компьютердик тергичти колдонушат* [«КБ, 2.04.2010]; *Камыр тыныкканча, жаш этти туурагычка тартып, колго ич майды, пиязды, жусайды, ашкөктү туурап, туз татытып, калемпир мурч сээп, мантыныкындай туурамжысын жасап, даам-татымы сиңишкенче кое турат* [«ЗК», 15.06.2007].

б) адамдын кыймыл-аракетке байланыштуу кесибин билгизген зат атоочтор: **машыктыргыч-тренер, айдагыч-шофер** ж.б. *Айдагычтын аркасынан барсам, ресторанда бирөө менен жаңдашып атыптыр, көрсө, айдагыч кашайып тил билбейт экен. Мен да билбейм* [«КТ», 03.01.1992]. ... *Оштогу Ак каркыра ден соолук чыңдоо борборунун башчысы, художник, эл аралык наамдагы машыктыргыч Макен Исаковду кепке тарттык* [«А», 19.11.1992].

-поз аффикси жалганып жасалган неологизмдер

Негиз аркылуу туюндурулган нерсени иштөөгө жөндөмдүү адамды билгизүүчү мүчөлөр да бар. Алардын катарына –**поз** аффиксин киргизүүгө болот. Мисалы: **кыл калем** деген зат атоочко – **поз** мүчөсүн жалгоо аркылуу **кыл калемпоз** [сүрөтчү, художник] деген зат атооч пайда болду. Ошондой эле **түрк** деген зат атооч сөзгө – **поз** мүчөсү жалгап, **түркпоз** [түрколог] деген жаңы маанидеги сөзгө айланды. Ал эми **чыгыш** деген абстрактуу маанидеги зат атоочко - **поз** аффиксин жалгоо менен **чыгышпоз** [чыгыш таануучу] деген жаңы маанидеги зат атоочко айланды: *Бул саамкы көргөзмөгө жыйырмадан ашык жаш кыл калемпоздор катышкан* [«КМ», 26.09.1985]. *Автор өз макаласын венгриялык белгилүү түркпоз, насили кыпчак Коңур Мандоки экөөбүздүн ... маегибизге ... каршы багыттаптыр* [«КМ», 14.03.1991]. ... *өзүбүздү чыгышпоз, түрколог жана башка бизге керек адистер көмөктөрүн берүүгө ниеттенишүүдө* [«БШ», 20.09.1991].

-ча аффикси жалганып жасалган неологизмдер

Заттарды, нерселерди кичирейтүү, эркелетүү маанисиндеги сөздөрдүн жасалышында колдонулган – **ча** аффикси жалганып да **шаар** деген сөздөн лексикалык жаңы маанидеги **шаарча** [поселок] деген жаңы сөз жасалды:

Миңкуш шаарчасындагы Агулак көмүр кенинде 20 миң 200 сом акча каражатын жок кылууга жол берилген [«А», 17.10.1994].

Жаңы жасалган сөздөрдө – **ча** аффиксинин эркелетүү мааниси таптакыр байкалбайт, ал эми кичирейтүү мааниси лексикалык жаңы мааниге өткөн. Ошондуктан бул аффикс жаңы түшүнүктү билгизген сөздөрдү жасоодо да катышат.

-ма аффикси жалганып жасалган неологизмдер

Этиш сөздөргө уланып, кыймыл-аракеттин өзгөчөлүгүнө ылайык маанидеги атооч сөздөрдү жасоочу – **ма** аффиксинин жалгануусу менен да бир топ сөздөр пайда болду. Бул аффикс менен жасалган зат атоочтор төмөнкүдөй маанини билгизет:

а) негиз аркылуу туюндурулган кыймыл-аракеттин натыйжасында жасалган буюм-тайымдын аттары: **чийме (проект), токтотмо (тормоз), токтомо (аялдама), көрмө (видео), өткөрмө (пропуск)** ж.б.

б) тамаш-аштын аттары: **кайнатма (варенье)** ж.б.

в) абстрактуу түшүнүктөрдүн аттары: **буйрутма (заказ), багыттама (программа), басылма (басма сөз), баяндама (доклад), билдирме (өтүнүч кат), жүктөмө (нагрузка), кабардама (информация), кабылдама, курама (команда), маалыматтама (справочник), шайланма, ысытма (температура), нускама** ж.б.: *Бишкек шаарына өнүккөн чет өлкөлөрдөн архитекторлорду чакырып, алардын чиймеси боюнча имараттарды салдыруу – шаарды оңдоо [«КМ», 23.05.1991]. Автобус ар бир токтомого [аялдама] узак токтойт [«ОЖ», 17.05.1994]. Автоунаанын токтотмосу [«ОЖ», 17.05.1994]. Кытайлык агаиндерибизден чыккан бир жазуучу, атын унутуп турам, сыналгыдан сүйлөгөндө кайнатмага [вареньеге] суктанбадыбы [«КТ», 12.11.1993]. ...«Манас» картасын жана башка иллюстрациялык басылмаларды чыгарууга зор көмөк көрсөтүшмөкчү [«МГ», 1994]; Дүйнөлүк басылмалар жаңы пайда боло турган акча*

бирдигин евронун аналогу болот деп жазып чыгышты [«ЗК», 20.01.2006]. Жолугушууда премьер-министр Т.Чыңгышев жасаган баяндамада ... олуттуу кемчиликтер ашкереленди [«ОЖ», 12.01.1992]. Мына ушул багыттамага таянсак, менимче, жаңылбайбыз [«ЗК», 1994]. Кыргызстандын ХХ кылымдагы эң мыкты спортсмени, грек-рим боюнча Азиянын эки жолку чемпиону, Олимпиадалык даярдоо борборунун жетекчилигинин орун басары Раатбек Санатбековду белгисиз бирөөлөр атайын буйуртма [заказ] менен атып кетишти [«ЗК», 20.01.2006, 15-бет.]. Жакында билдирмелерди кабыл алуу пунктары сизге жакын жерге жайгаштырылат [«ОЖ», 19.05.1994]. Кураторлук жүктөмө берилген. Менин 950 саат жүктөмөм бар [«ОЖ», 19.05.2001]. Алматыда болуп жаткан жагдайга берилген алгачкы кабардама Москвага да 17си күнү саат 18 де жиберилген [«АТ», 1992, №67]. Инфляция жанагы ооруу адамдын ысытмасындай, адам сыркоологондо температурасы көтөрүлүп кетет эмеспи [«А», 14.10.1993]. Мамлекеттик жана муниципалдык окуу жайлардын кызматкерлерине стажысы үчүн кошумчаларды белгилөөнүн тартиби жана төлөөнүн шарттары жөнүндө тиркемедеги нускама бекитилди [«КБ», 17.11.2008, 7-бет]. Ошол эле учурда парламентке кирүү боюнча өткөрмөнүн [пропуск] бланкы качан оңдоло тургандыгын күтө берип чарчадым [«КТ», 17.11.2008].

-луу аффикси жалганып жасалган неологизмдер

Зат атоочко жалганып, алардан катыштык сын атоочтор жасалып, натыйжада неологизмдердин пайда болгондугун төмөнкү мисалдар көрсөтөт: *адекваттуу, альтернативалуу, даректүү (документалдуу), ургалдуу, эгемендүү, мыйзамдуу, талеранттуу, сакроменталдуу, радикалдуу, позитивдүү, полифониялуу, конфиденциалдуу, пахталуу ж.б.:* Бул

багытта казакстандык саамалыктарды **талеранттуу** эвразиялык коомчулуктун калыптанышына үлгү катары сунуштоо [«КТ», 2008]. Мынчалык **радикалдуу** метаморфозага немецтер ошол эле замат ишене коюшкан жок [«БІК», 2006]. Кыргызстан алга карай **позитивдүү** илгерилөөсү керек [«БІК», 19.04.2002]. Дүйнөнүн маданий **полифониялуугу** бирдиктүү адам жаратылышынын ар түркүн кырларынын көрүнүшү [«КБ», 10.10.2008]. Ошону менен бирге, алар компьютерлерге өздөрүнүн компанияларынын иштери тууралуу **конфиденциалдуу** маалымат бар экендигин билдиришкен [«ЗК», 4.07.2008]. Ошондуктан бул маселе кеңири жана **адекваттуу** мамилеге муктаж [«ЗК», 31.05.1993].

Айрым учурларда унгу жана туунду, этиш сөздөргө жалганып, алардын кыймыл-аракетин, аттарын билдирүүчү атоочторду жасоонун негизинде неологизмдер пайда болот: **бааларды либералдаштыруу, жасмаатташтыруу (коллективдештирүү), жаңыртуу (рестоврация), кайра куруу, кайтаруу, машташуу (коррупция), менчиктештирүү, токтолго таптыруу (турукташтыруу), тарамдаштыруу (дифференциация), реструкташтыруу, приватташтыруу (менчиктештирүү), ирилешүү (глобализация)** ж.б.: Жаратылышка ылайыктуунун принцибин жүзөгө ашыруу бул иш жүзүндө окуу-тарбия ишин жекелештире жана **тарамдаштыруу** деген сөз [«КБ», 3.12.2004]. Мамлекеттик «Кайратбанкты» **приватташтыруу [менчиктештирүү]** жакынкы убактарда аяктоосу керек [«КТ», 17.06.2004]. Бүгүнкү күнү ал идеялогияга «**ирилешүү**» деген аталыш менен бүткүл дүйнөлүк деңгээлде кайра жанууда [«КБ», 20.01.2006].

в) Неологизмдердин синтаксистик жол менен пайда болушу

Кыргыз тили эзелтен эле синтаксистик жол менен жасалган татаал сөздөргө жана туруктуу сөз тизмектеринине бай. Биз бардык татаал сөздөр

жана туруктуу сөз тизмектери жөнүндө сөз кылбастан, 1980-жылдардан берки синтаксистик жол менен жасалган неологизмдерге гана токтолобуз. Ал эми семантикалык жана морфологиялык неологизмдерге караганда кыргыз тилинде бул типтеги неологизмдер саны жактан алда канча көп жана модели жактан ар түркүн.

90-жылдары өлкөбүздө өтө зор өзгөрүү болгондугуна байланыштуу кыргыз адабий тилине да көптөгөн экономикага, саясатка, техникага, илимге байланыштуу неологизмдер синтаксистик жол менен жасалууда. Мисалы: *ай жол, ат майдан, базар экономикасы, базар мамилеси, баш калаа, ордо калаа, баш мыйзам, бет кап, бет кеп, бешик үй, жан жол, жан уя, журт башы, жол торбо, кан көчө, кесип сынагы, кичи район, кол китеп, кол тамга, кол шам, конуш той, көкүрөк белги, көркөм өнөр, көп түрдүүлүк, кулак кап, кызыл күрөң, кыл калем, маалы башы, мүчө-кабарчы, ат жагар, өздүк курам, сенектик мезгил, сөлөкөт фильм, сүрөт китеп, тушоо кесүү, чийки зат, чолок көчө, эн тамга, кайра куруу, өлкөнү жаңылоо, шериктештик өлкөлөр, эркин республикалар, мамлекеттен ажыратуу, дыйкан чарба, орто ишкана, кичи ишкана, аралаш менчик, коомдук мүлк, мамлекеттик тил, келишим баа, эгемендүү мамлекет, айыл өкмөтү* деген сыяктуу сөздөрдү киргизсек болот.

Синтаксистик ык менен жасалган жаңы сөздөрдүн бардыгы дээрлик структурасы боюнча тилибизде эбактан бери калыптанган татаал сөздөрдүн тибинде жасалып жаткандыгын төмөнкү салыштыруу ачык көрсөтөт:

1. Эки зат атоочтон түзүлгөн жаңы татаал сөздөрдү өз ара эки типке бөлүштүрүп салыштырууга болот.

а) *зат атооч+зат атооч*. Мисалы: *дыйкан чарба, кароо-сынак, акциздик салык, аркан жол, баш мыйзам, пресс борбор, пресс-конференция, секретарь -референт, семинар-кеңешме, семинар-тренинг, пресс кызмат, реквием кече, тил кат, жан сакчы, унаа база, мүчө-кабарчы, баш мыйзам, бет кап, бет кеп, бешик үй, жан жол, жан уя,*

видео баян, жер төлө (подвал), жөлөк пул (пособия), чөнтөк телефон, шоу концерт, сөлөкөт фильм, сүрөт китеп, конуш той, ымала келишимин ж.б.: Кеченин башталышында «Себат» билим берүү мекемесине караштуу кыргыз-түрк лицейлеринин, окуу борборлорунун, «Ата Түрк –Ала-Тоо» университетинин окуучуларга, студенттерге билим берүүсү жөнүндө **видео-баян** көрсөтүлдү [«КТ», 10.11.2006]. Борбор шаардагы ар бир экинчи үйдүн **жер төлөсүндө** күнү-түнү кийим тигүүчү машиналардын тынымсыз иштеп жатканы жашыруун эмес [«ЗК», 20.01.2006, 1-бет]. Эмгек акылардын жана калктын аялуу катмарларына бериле турган **жөлөк пулдардын** мезгил-мезгили менен жогорулатуу жагдайды андай деле жакшы жагына өзгөртө алган жок [«ЗК», 15.12.2006]; Ар айдагы социалдык **жөлөк пулдарга** үстөк акыларды белгилөө жөнүндө [«ЫК», 11.10.2007, 7-бет]; Атайын **пресс-борбор** уюштурган [«ЗК», 2007]; 27-октябрда Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын түзүлгөндүгүнүн эки жылдыгына карата **пресс-конференция** болуп өттү [«КТ», 2.11.2004]; Сын фактылар боюнча изилдеп, жыйынтык чыгаруунун ордуна, аны ар кимдин тилине кирип, ушак айтып жатат деген мааниде **пресс-релиз** таркаткан [«КР», 25.10.2005]; Редакцияда **секретарь-реферант** болуп иштөө үчүн компьютерди жакшы билген газетанын ишине кызыккан кызматкер керек [«ЫК», 11.10.2008]; 13-февралда облминистрациянын жыйындар залында **семинар-кеңешме** болуп өттү [«ЫК», 15.02.2002]. Ишмердикти баштоонун жол жоболорун үйрөтүү максатында бир катар **семинар-тренингдерди** өткөрүп турат [«ЗК», 4.04.2000]. Талаптары ишкананын жоюлушуна каршылык көрсөтүү жана **унаа базаны** мурунку калыбына келтирүү [«ЗК», 3.03.2006]; Азыркы жаштарыбыздын көпчүлүгүндө **чөнтөк телефон**, тактап айтканда 97 % бар [«ЗК», 2006, №4]; Аны чоң ишканага айландырыш керек жана аны заманбап техникасы менен камсыз кылыш керек бул **шоу концерт** май айында өтөт [«КБ», 10.11.2005]; Колунан да, тилинен да келген азаматтардын бири «Камаз»

айдап ары жагы Россиядан, бери жагы Кыргызстандан жүк тарткан, кайда барса бакылдап-шакылдап бөлөк-бөтөн дебей ким менен болсо да тез эле **ымала келишимин** түзүп, бир туугандай ынак боло алат [«КБ», 5.06.2001]ж.б.

б) **изофеттик конструкция** аркылуу байланышып, эки зат атоочтон турган, башкача айтканда, **зат атооч+таандык уланды** жалганган зат атооч тибиндеги жаңы татаал сөздөрдүн азыркы кезде абдан активдүү боло баштаганын байкайбыз: **аба базасы, айыл өкмөтү, аксакалдар кеңеши, дарыгерлер тобу (врач), карылар үйү, өкмөт үйү, мектеп - лицейи, төлөм картын, «Сорос» фондусу, фискал саясаты, федералдык резерви, айыл башы, журт башы (президент), аксакалдар соту, базар экономикасы, базар мамилеси, кесип сынагы (аттестация), баш мыйзамын, кара жолунун, фискал саясат ж.б.:** Бул жылдан тарта 88 чакырымдык **Алмата-Ысык-Көл кара жолунун** курулушу башталаары туурасында **Казакстандын коммуникация жана транспорт министри С.Ахметов** билдирди [«ЗК», 9.05.2007]; Бүгүнкү күндө бир нече банк Улуттук биринчи **төлөм картын «Элкарты»** чыгара жана ишке ашыра баштады [«ЫК», 2007]; Мамлекет башчысы андан ары **фискал саясаты** биздин иш-чарабыздын төртүнчү блогу жөнүндө сөз улады [«КТ», 11.01.2006]. Үй-бүлөлөрдү дарылоочу **дарыгерлердин топторун** үчтөн он үчкө өстүрүп, үчкө эксперт, менеджерлердин кызматтарын киргиздик [«ЗК», 7.04.2000]; Андыктан биз азыр **Өзбекстанда** кандай режим, анын келечектеги **журт башы** ким болот, саясий элитанын **И.Каримовго** болгон көз карашына карабай, өзбек-кыргыз достугун чыңдап, салкындай түшкөн мамиленин мурунку акыбалга алып келишибиз абзел [«КБ», 1994.02.11.]; **Базар экономикасы** гезит-журналдардын абалын өтө оордотту [«А», 11.06.1992]; **Же базар мамилесинин** бүткөрүлүүчү курулуш объектилерине тийгизген таасиринен айтып өтсөңүз [«ОЖ», 09.02.1993]; **Кесип сынагынын [аттестация]** жаңыча ыкмасы - мугалимдин билимин,

жөндөмдүүлүгүн окуучунун билим деңгээлине жараша баалоо [«МГ», 03.05.1991]; Кыргызстандын аймагында жайгашкан «Ганси» аба базасы Афганистандагы терроризмге каршы күрөш аяктамайын кала бермекчи [«ЗК», 26.01.2007] ж.б.

2. Сын атооч+зат атооч тибинде жасалган жаңы сөздөр. Мисалы: **кызыл байрак, сары өзөн, сенектик мезгил, сервисттик кооператив, синхрондук котормо, социалдык көмөк, социалдык саясат, көкүрөк белги, көркөм өнөр, пилоттук проект, резервдик фонд, ресурстук борбор, селектордук кеңешме, уюлдук телефон, ж.б.:** *Өлкөбүздүн баш мыйзамын реформалоо жаатында эки жылдан бери кеңири талкуулар жүрүп, саясий партиялар, коомдук уюмдар ж.б. тарабынан ар түрдүү долбоорлор жазылып келүүдө [«ЭТ», 4.09.2007, 7-бет]. Ысык-Көл облусуна «пилоттук проект» киргизилди [«ЭТ», 23.09.2005]; Президент К.Бакиев өзүнүн фондусунан Нура айылына 2 млн. сом бөлдү. Ушундай эле көлөмдөгү каражат өкмөттүн **резервдик фондунан** да бөлүндү [«КБ», 10.10.2008]; Салтанаттуу аземдин аягында жаңы ачылып жаткан маалымат **ресурстук борборунун** лентасы кесилди [«ЗК», 12.09.2006]; Өкмөт үйүндө болгон **селектордук кеңешме** бир топтору материалдык зыянга учураткан мал уурдоо маселесине арналды [«ЗК», 12.00.2003]; Учурда, Кыргызстан 18 пайыздан ашууну **уюлдук телефону** менен колдонушат [«ЗК», 3.03.2006]; Жаңы **уюлдук телефонунун** баасы 30 доллардан 1 миң долларга чейин [«КТ», 11.09.2007]; Бул жылы **акциздик салыктын** орундалышы 47 пайызды түздү [«ЫК», 30.04.2002, 3-бет]; **Кызыл байрактын** дүйшөндөрү же «**жааш мугалимдин депозити**» программасы элет жеринде кандай ишке ашууда [«КБ», 15.06.2005] ж.б.*

Демек, жаңы татаал сөздөрдүн көпчүлүгү мурдатан келаткан эле типтердин үлгүсүндө жасалууда.

г) Неологизмдердин калька аркылуу пайда болушу

Неологизмдердин калька аркылуу пайда болушу тууралуу кеп козгоодон мурда биз Ф.Энгельс менен В.Г.Белинскийдин калькага токтолгондоруна кайрылууну туура көрдүк. Ф.Энгельс өз эне тилге которууга мүмкүн болбой турган сырттан кирген сөздөр жөнүндө: «Чет тилдеги сөздөр, чынында, алар которууга жеңил болгондо гана зарыл. Демек, котормо бул ойдун маңызын ачып көрсөтөт деп жазган [Маркс, Энгельс, 1933, 624]. Ал эми В.Г.Белинский: *«Кандай гана сөз болбосун ал өзүңдүкүбү, же бөлөкпү, негизи, анда тиешелүү жыйынтыкталган ойдун маңызы болуу керек. Эгерде бөлөк бирөөнүн сөзү өз сөздөн жакшы ойду билдирсе, анда ошол сөздү колдонолу, ал эми өз сөзүңөрдү сөз кутучаңарга сактагыла», - деп адилет оюн айтып кеткен [Белинский, 1945.193].*

Тилдин лексикалык маанилер менен толукталышы калька [сөзмө-сөз которуу] жолу менен да ишке ашат. Азыркы кездеги кыргыз тилинде неологизмдердин кыйласы калька [Калька –фр. calque«тунук кагазга түшүрүлгөн копия» деген маанидеги сөздөн алынган] аркылуу пайда болууда. **Калька** - бул башка тилдеги сөздүн жана туруктуу сөз айкашынын структуралык же семантикалык үлгүсү боюнча экинчи бир тилде да өзүнүн ички каражаттарын пайдаланып, жаңы сөз, жаңы туруктуу сөз айкашынын жасалышы жана жаңы маанинин пайда болушу. Калькалап жаңы сөз жасоодо кыргыз тили үчүн азыр да орус тили бирден бир үлгү болуучу тил катары кызмат кылууда.

Калькаланган сөздүн материалдык жагын гана алып караганда, аны эне тилдин ички ресурсунун эсебинен сөз жасоочу ыкка кошууга болот, бирок тилди өз бетинче айрым карабастан, аны башка тилдер менен байланышта карай турган болсок, анда экинчи бир тилдин структуралык, семантикалык духун, таасирин көрөбүз. Демек, калькалар өзүнүн пайда болушунда эки булак менен байланыштуу болот. Сырткы булак менен болгон байланыш көзгө көрүнбөс, жашырын байланыш, ал атайын далилдөө аркылуу гана ачылат. Ал эми ички булак менен болгон байланыш – жеңил аныкталуучу,

айкын көзгө көрүнөрлүк байланыш. Мында тигил тилдин да, бул тилдин да тийиштүү үлүшү бар. Бирок бул лексикалык кабыл алуу менен ички ресурстан сөз жасоонун ортосундагы аралык көрүнүш болгон өзүнчө ык эмес, себеби калька аркылуу жасалган сөздөр эне тилдеги сөз жасоонун негизги ыктарына баш иет. Ошол себептен улам калька бир тилден экинчи бир тилге сөз кабыл алуунун өзгөчө бир түрү катары эсептелип жүрөт. Бул бекеринен эмес. Калька котормо адабияттын жемиши болуп эсептелет. Ал котормо адабият аркылуу оозеки жана оригиналдуу адабий тилге тарайт. Кыргыз тилинин жогорку баскычтагы жазма адабий тилинин түзүлүшү менен орус тилинин модели боюнча калькалоо аркылуу жаңы сөздөр жасала баштаган [Мамытов Ж. 1999. 191-б.].

Ал эми 1980-жылдардан кийин калькалоо аркылуу жасалган неологизмдер саны жагынан өтө арбын кездешкендигин байкоого болот, себеби, өз алдынча көз карандысыз мамлекет болуу менен бирге, кыргыз тили мамлекеттик тил болуп, көптөгөн башка өлкөлөр менен саясий-экономикалык, маданий карым-катышта болуп келүүдө. Ошонун натыйжасында кыргыз тилине орус тилинин таасири астында башка тилдерден калькаланып кирген жаңы сөздөр, жаңы сөз тизмектери лексикабызды байытууда.

Калькалоонун айрым бир үлгүлөрү бир тилден экинчи тилге өтүү менен гана чектелип калбайт. Ошол үлгү андан башка тилдерге да көчүп, жаңы сөздөрдүн жасалышына себеп болушу мүмкүн. Мисалы: орус тилиндеги **полуостров** немисче ушундай эле маанидеги **halbinsel** деген сөздүн үлгүсүнө салынып, калькалоодон улам келип чыккан. Этимолог М.Фасмердин маалыматы боюнча мындай калька немис тилине француз тили аркылуу келип жеткен. Мунун андан аркы түпкү теги латынча **paeninsula** деген сөзгө барып такалат. Кыргыз тилиндеги **жарым арал** буга түздөн-түз байланышы бар калька. Ал бизге орус тили аркылуу келип жеткен [Э.Абдулдаев 1998. 206-208-бет].

Адатта, калька аркылуу пайда болуучу сөз каражаттарынын ар кандай түрлөрү бир тилден экинчи тилге которуу иштеринин өнүгүшү, же ушундай жол менен термин жаратуу аракетинин башталышы менен кошо пайда боло тургандыгы белгилүү. Мындай шарттар кыргыз тили үчүн ушул кылымдын 20-30-жылдарынан бери гана түзүлгөндүгүн айта кетишибиз кажет. Бирок которуу аркылуу өз ара туш келе калган [**вода-суу, дом-үй, хлеб-нан, дай-бер, победа-жеңиш, мир-тынчтык, согуш –война** ж.б.] сөздөрдүн бардыгын тең эле калька дей берүүгө болбойт. Анткени бир тилден экинчи бир тилге мындайча которуу аркылуу кандайдыр бир жаңы маани, же болбосо тилдин сөздүк составына келип кошулган жаңы сөз же сөз айкашы пайда боло калбайт. Бул- бир жагы. Экинчиден, структуралык же семантикалык жагынан алганда, бири экинчисине белгилүү деңгээлде шайкеш келгидей, биринин үлгүсүн экинчисине окшоштуруп көчүрө койгудай негиз болмоюнча, бардык эле котормо калькага жата бербейт. Маселен, кыргыз тилиндеги **базар экономикасы, заработная плата** деген сөздөрдүн **рыночная экономика, эмгек акы** деген сөздөрдүн түздөн-түз үлгүсүнө салынып жасалган, түзүлүшү жагынан ага төп келе турган көчүрмө деп эсептесек болот. Буларды калька деп атоого толук негиз бар. Жалпысынан алганда калькалар семантикалык жана структуралык болуп эки топко бөлүнөт.

1. Семантикалык калька

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн семантикалык маанилеринин кеңейишине орус тилинин тийгизген таасири өзгөчө зор. Бул таасир семантикалык калька аркылуу берилет. Семантикалык калька тыбыштык көрүнүшү боюнча жаңы сөз же сөз айкашын жасабастан, тилдин лексикасында мурдатан колдонулуп келе жаткан сөздү гана кошумча маани менен байытат. Демек, негизги номинативдик маанилери боюнча бирдей болгон башка тилдеги сөздүн кандайдыр бир өтмө маанисинин үлгүсүндө

экинчи бир тилдеги сөздө да ошол өтмө маанисинин пайда болушу **семантикалык калька** деп аталат.

2. Структуралык калька

Башка тилдеги сөздүн же туруктуу сөз айкашынын структурасынын үлгүсү боюнча өз тилинин каражаттарынын, жаңы сөз же жаңы туруктуу сөз айкашын жасоо **структуралык калька** деп аталат.

Азыркы учурда буга ылайык төмөнкү мисалдарды келтирсек болот: *келишим баа-договорная цена, чакан ишкана-малое предприятие, аралаш менчик-смешанная собственность, баалуу кагаздар-ценные бумаги, биргелешкен ишкана-совместное предприятие, элдик ишкана-народное предприятие, базар экономикасы-рыночная экономика ж.б.*

Структуралык калькалардын ичинде **толук калькалар** менен **жарым калькалар** да бар [Ж.Мамытов, 1966].

Жарым калька - бир тилдеги сөз же сөз айкашы экинчи бир тилге толук которулбастан, жарым-жартылай которулуусу. Мында жаңы сөздү же жаңы сөз айкашынын түзүүчү материалдык элементтер болуп, эне тилибиздин өзүнүн ички ресурсу менен катар сырттан кабыл алынган уңгулар, же негиздер да, кызмат кылат. Жарым калькалар да, толук калькалардай эле структуралык курулушу боюнча башка тилдеги моделине дал келет. Азыркы мезгилге ылайык мындай калькалар тилибизде өтө кеңири колдонулуп жаткандыгын көрөбүз. Мисалга алсак: *акционердик коом (акционерное общество), акционердик ишкана (акционерное предприятие), арендалык подряд (арендный подряд), бааны либералдаштыруу (либерализация цен), бартердик келишүү (бартерная сделка), биржалык келишүү (биржевая сделка), фермердик чарба (фермерское хозяйство), экономикалык кризис (экономический кризис)* деген сыяктуу сөздөр.

Кыргыз тилиндеги кеңири колдонулуп жүргөн көптөгөн сөздөр эне тилибиздин каражаттары аркылуу жасалган менен, ошол сөздөрдүн орус тилиндеги структурасы да пайдаланылат. Өзүлөрүнүн мүнөзү боюнча мындай сөздөр өз ара **морфологиялык** жана **синтаксистик** болуп экиге бөлүнөт.

1. Морфологиялык калькалар

Морфологиялык жол менен пайда болгон жаңы көп сөздөрдүн жасалышында кыргыз тилинин ички мүмкүнчүлүгү менен катар, структуралык үлгү катарында орус тилинин сөз жасоо системасына да белгилүү роль таандык. Тигил же бул сөздүн калька аркылуу пайда болушун аныктоодо тилдердин ортосунда болгон тарыхый байланышты, конкреттүү доорду, мезгилди да эсепке алуубуз керек. Ошол тилдерди алып жүргөн элдердин ортосунда маданий, саясий жана экономикалык жактан бири-бирине карата таасирлери болуулары керек. Мына ушунда гана структуралык дал келүү калька катары тарыхый жактан ырасталат. Ансыз айрым тилдердеги өз бетинче өнүгүү жокко чыккан болор эле.

Башка тилдеги сөздүн морфологиялык структурасы боюнча өз тилинин сөз жасоочу каражаттарын пайдаланып, жаңы сөз жасоо морфологиялык калька болот. Мында бир тилдеги сөздүн составында болгон сөз жасоочу морфемалар [уңгу жана мүчөлөр] экинчи дал келүүчү морфемаларга айрым-айрым которулуп, жаңы сөз куралат да, биринчи тилдеги сөздүн маанисине ээ болот.

Кыргыз адабий тилинде морфологиялык калька аркылуу жасалган неологизмдер бир кыйла кездешет. Мисалы:

1) Адамдын кесибин, аткарган кызматын көрсөткөн неологизмдерден: предприниматель-ишкер, следователь-тергөөчү, жансакчы – телохранитель деген сөздөн калькаланган. Мисалга бир сөздү талдап көрсөк, **телохранитель** деген этиштин уңгусу **телохрани**,

кыргызчасы **жансак** аркылуу, **-тель** кыргыздын **-чу** аффикси аркылуу которулган: *Жогоруда куралсыз кирген деген сөзгө депутат Акматбаевдин эки жансакчысынын аракеттери толук далил [«КР», 25.10.2005] ж.б.*

2) Абстрактуу түшүнүктөрдү туюнткан неологизмдерден: жүгүрмө сап - бегущая строка. *Мисалы: КТР телекөрсөтүү каналында каттоо мөөнөттөрү жөнүндө маалымдалган кыргыз жана орус тилдеринде жүгүрмө сап берилди [«КБ», 3.10.2008].*

Структуралык калькалардын ичинде толук калькалар менен катар жарым калькалар да бар. Жарым калькалар биринчисинен айырмаланып, башка тилдеги сөздүн же сөз айкалышынын айрым бөлүктөрү экинчи тилге толук бойдон которулбастан, жарым-жартылай гана которулат. Мында жаңы сөздү же жаңы сөз айкалышын түзүүчү материалдык элементтер болуп, эне тилдин өзүнүн ички ресурсу менен катар сырттан кабыл алынган уңгулар, же негиздер да кызмат кылат. Жарым калькалар да, толук калькалардай эле структуралык курулушу боюнча башка тилдеги моделине дал келет.

Морфологиялык жарым калькалар жөнүндө сөз кылганда, көбүнчө, составы эки же андан артык уңгулардан турган татаал сөздөр же сөз айкаштары жөнүндө гана айтышат. Бирок, жарым калькаларды, чындыгында, булар менен эле чектөөгө болбойт. Жарым-жартылай калькалоо бир уңгулуу туунду сөздөрдө да байкалат. Бир уңгулуу, башкача айтканда, морфологиялык жарым калькаларда бүт дээрлик уңгусу сырттан кабыл алынып, сөз жасоочу аффикстери эле тилге таандык болот [Ж.Мамытов, 1966].

Орус тилинин таасири астында жаңы сөз жасоого катышкан кыргыз тилиндеги аффикстерге бир аз токтололу.

Морфологиялык жарым калькаларды жасоодо азыркы учурга чейин деле дээрлик мааниси жана колдонулуш сферасы кыйла кеңиген **-лык** формасына чоң роль таандык. Бул форма орус тилиндеги катыштык сын

атоочторду жана абстрактуу зат атоочторду жасоочу бир нече суффиксттердин кыргызча эквиваленти катары айрым учурларда колдонулат.

а) –**ский** деген аффикстин эквиваленти катары: **фермердик-фермерский, дебаттык-дебатский, полифонический-полифониялуу** ж.б.: **Фермердик чарбалар**, дыйкан кожолуктары уюшулуп аларга жер бөлүп берген менен, кетмен чаап прогреске баралбашыбыз айкын [«КБ», 24.03.1993]. *Кечээ ЖКнын мыйзам чыгаруу палатасынын кезектеги жыйынында **таможниялык тарифтер** жөнүндө мыйзамга кол коюлду [«ЗК», 27.04.1999]. **Банкроттук** балээ эмеспи? [«БК», 1994]. Ушундай эле урматтоого «Мөл-Булак» **акционердик коомунун директору Ж.Касымов** да татыды [«БК», 1997]. **Агробизнестик мектеби** ачылды [«КТ», 19.11.1991]. *Дүйнөнүн маданий **полифониялуулугу** бирдиктүү адам жаратылышынын ар түркүн кырларынын көрүнүшү [«КБ», 10.10.2008].**

Дагы бир эске алуучу нерсе кыргыз тилиндеги –**лык** аффикси дайыма эле орус тилиндеги –**ский** аффиксинин эквиваленти боло бербейт: **ижаралык-арендный, монитордук-мониторный, акционердик-акционерный, биржалык-биржевой** ж.б.

Морфологиялык жарым калькаларды жасоодо сын атоочтун –**луу** аффикси бир топ өнүмдүү. Орус тилиндеги –**ный** аффиксинин эквиваленти катары колдонулат: **индикативдүү-индикативный, конфиденциальный-конфиденциалдуу, позитивный-позитивдүү, прогмативный-прогмативдүү, престижный-престиждүү, радикальный-радикалдуу, регулятивный-регулятивдүү** ж.б.: *Кыргызстан алга карай **позитивдүү** илгерилөөсү керек [«БК», 19.04.2002]; Ошону менен бирге, алар компьютерлерге өздөрүнүн компанияларынын иштери тууралуу **конфиденциалдуу** маалымат бар экендигин билдиришкен [«ЗК», 4.07.2008]; Ал эми Эл аралык Ата-Түрк Ала-Тоо университети өзү негизделгенден бери он жылдын ичинде, кадыр-баркы артып, республикабыздагы **престиждүү** жогорку окуу жайларынын катарына кошулду [«КТ», 13.11.2006];*

Мынчалык радикалдуу метаморфозага немецтер ошол эле замат ишене коюшкан жок [«БІК», 2006]; «Регулятивдүү реакция жасоо саясатын» пайдалануу банктык көзөмөлдүн ачык-айкын жана объективдүү жүргүзүлүүсүн камсыз кылат [«КТ», 2004].

Морфологиялык жарым калькада да, толук калькадагыдай көпчүлүк учурда дал келүү салыштырмалуу болот. Бул салыштырмалуулук мындан көрүнөт: Бир тилдеги бир эле аффикстин экинчи бир нече аффикстин эквиваленти катары колдонулушу. Мисалы: кыргыз тилинде –**лык** аффикси орус тилиндеги –**ный, -ский, -ческий** ж.б. аффикстердин, же орус тилиндеги –**ный** аффикси кыргыз тилиндеги –**лык, -луу** аффикстеринин эквиваленти катары берилген. Буга мисал катары **акционерный – акционердик** [сын атооч] **приватизационный – приватизациялык** [сын атооч], **коммерческий – коммерциялык** [сын атооч] ж.б. сөздөрдү келтирсек болот.

Албетте, булар бир уңгулуу, же болбосо, морфологиялык жарым калькалардын болушун жокко чыгарбастан, тескерисинче, анын морфологиялык толук калькаларга окшоштугун ырастайт.

Синтаксистик калькалар

Синтаксистик амал менен жаңы татаал сөз же туруктуу сөз тизмегин жасоодо орус тилиндеги татаал сөздөрдүн же туруктуу сөз тизмектеринин структуралык үлгүсү зор мааниге ээ болууда. Синтаксистик калькалардын составындагы туунду же тубаса негиздер өз кезегинде морфологиялык же семантикалык калька болушу да жана структуралык жактан бири-бирине туура келбеген жөнөкөй гана эквиваленти болушу да мүмкүн. Ошол себептен калькалоонун башка ыктарына караганда синтаксистик ык менен татаал сөздөрдү же туруктуу сөз тизмектерин калькалап алуу бир кыйла оңой жана колдонулушу кеңири.

Кыргыз тилиндеги синтаксистик калька аркылуу жасалган неологизмдерди орус тилиндеги моделине карай жалпысынан төмөндөгүдөй топторго бөлүп, алардын ар бирине өзүнчө токтолобуз:

1. Орус тилиндеги татаал сөздөрдүн модели боюнча жасалган неологизмдер

Орус тилиндеги татаал сөздөр түзүүчү негиздердин мүнөздөрү жана алардын синтаксистик мамилелери жактан бир тектүү эмес. Мына ушуга карай татаал сөздөрдүн модели боюнча жасалган неологизмдерди өз ара бир нече типтерге бөлүүгө болот.

1-типке ат атооч менен зат атоочтон бириктирүүчү **о, е** тыбыштарынын жардамы менен бириккен татаал сөздөрдөн калькаланган неологизмдер кирет. Мисалы: **самоуправления -өзүн-өзү башкаруу, самообслуживания - өзүн-өзү тейлөө, самокритика -өзүн-өзү сыноо** ж.б.

2-типке биринчи компоненти көбүнчө илик жөндөмө турган сан атооч жана экинчи компоненти зат атооч болгон татаал сөздөрдөн калькаланган неологизмдер кирет. Мисалы: **десятилетка** деген татаал сөздөн **он жылдык**: **Кымбаттуу эжей-агайлар сиздерди он жылдык кечебизге чакырабыз!**

3-типке бир бөлүгү интернационалдык морфемалардан, экинчи бөлүгү атоочтордон куралган татаал сөздөрдүн моделинде жасалган неологизмдер кирет. Бул типтеги неологизмдер эреже катары жарым калька болушат. Сөз түркүмү боюнча алар зат атооч же сын атооч болушу мүмкүн. Зат атоочтор: **автовокзал дегенден авто-бекет, телецентр -телеборбор, кожанные куртки - булгаары куртка, малый экран - кичи экран, цветной телевизор - түстүү телевизор** ж.б.

4-типке синтаксистик жактан тең укуктуу эки зат атоочтун тизмегинен бириктирүүчү үндүүсүз куралган татаал сөздүн үлгүсүндө жасалган неологизмдерди киргизебиз. Бул типтеги неологизмдер да кыргыз тилине жарым-жартылай гана калькаланып алынат. Мисалы: **школа-лицей** деген татаал сөздөн **мектеп-лицей, школа-гимназия** деген татаал сөздөн

гимназия-мектеби, профи-политик деген татаал сөздөн профисаясатчы, пресс служба деген татаал сөздөн пресс кызмат, пресс центр деген татаал сөздөн пресс борбор деген сөздөр жасалды. Мисалы: Атайын пресс-борбор уюштурган [«ЗК», 2007].

5-типке сын атооч менен зат атоочтун туруктуу сөз тизмегинен жасалган татаал зат атоочтон калькаланган неологизмдер кирет. Мисалы: *дыйкан чарба -крестьянское хозяйство, айыл өкмөтү - сельское-управления, крестный отец - киндик ата ж.б.*

Орус жана кыргыз тилдеринин ортосундагы мындай толук дал келбөөнүн болушу калька үчүн закондуу. Эгер бул сыяктуу дал келбөөлөрдү калька катары эсептебей турган болсок, анда жалпы эле типологиялык жактан ар түрдүү тилдердин ортосунда структуралык кальканын болушу жокко чыккан болор эле.

2. Орус тилиндеги туруктуу сөз тизмектерин калькалоо аркылуу жасалган неологизмдер

Кыргыз тилинин лексикасы Кыргыз Республикасы көз карандысыздыгын жеңип алгандан тартып азыркы күнгө чейин дээрлик орус тилиндеги туруктуу сөз тизмектерин калькалоо аркылуу да кеңири өнүгүүдө. *Мисалы: ресурсный центр-борбордук булак, кабар маалымат агентвосу, массалык маалымат каражаттары, XXI кылымдын кадрлары-кадры XXI века* ж.б. Мындай составдуу аттар синтаксистик жактан эркин сөз тизмектеринен турса да, бир гана түшүнүктү туюнтуу менен составы жактан туруктуу болот. Ошондуктан муну эркин сөз тизмектеринен айырмалап, лексиканын объектиси катары карамакчыбыз. Калькаланып алынган туруктуу сөз тизмектерин структуралык жактан орус тизмектерин структуралык жактан орус тилиндеги моделине дал келүү даражасына карай абсолюттуу жана салыштырмалуу деп бөлүп кароого болот. Төмөнкү типтеги калькаланган сөз тизмектери орусча моделине структуралык жактан

абсолюттуу дал келет: **ак үй-белый дом, айылдык совет-сельский совет, элдик ишкана-народное предприятие, элдик дарыгер-народный лекарь ж.б.**

Калькаланган туруктуу сөз тизмектери менен орусча моделинин ортосунда структуралык жактан төмөндөгүдөй относительно дал келүүлөр болот.

Орус тилиндеги катыштык сын атооч+зат атооч тибиндеги айрым туруктуу сөз тизмектерин калькалаганда, анын биринчи компонентиндеги катыштык [относителдик] сын атоочтордун морфологиялык көрсөткүчү түшүрүлүп кыргыз тилине

а) зат атооч+зат атооч же

б) зат атооч+үчүнчү жактын таандык уланды мүчөсү жалганган зат атооч болуп калькаланат. Мисалы:

а) **дыйкан чарба - крестьянское хозяйство, ардактуу орун - почетная места, келишим баа - договорная цена ж.б.**

б) **карылар үйү - дом престарелых, айыл өкмөтү - сельская правительства, мектеп администрациясы - школьная администрация, торговый центр - соода түйүнү, телефон доверия - ишеним телефону, красный полумесяц - кызыл жарым ай коому ж.б.**

Түзүүчү составынын чыгыш тегине карай калькаланып алынган туруктуу сөз тизмектерин толук жана жарым калька деп экиге бөлөбүз.

1. Орус тилиндеги туруктуу сөз тизмектеринин структурасы боюнча жасалган кыйла неологизмдердин түзүүчү составы бүт бойдон кыргыз тилинин каражаттары аркылуу калькаланат. Мисалы: **ак үй, баалуу кагаздар, аралаш менчик, чакан ишкана, биргелешкен ишкана, мамлекеттик менчик, дыйкан чарба, өкмөт үйү, элдик дарыгер, өкмөт башчысы, мугалимдер күнү, ак алтын ж.б.**

2. Кыргыз тилиндеги калькаланып алынган туруктуу сөз тизмектеринин көпчүлүгү - жарым калька. Мында орус тилиндеги туруктуу

сөз тизмектеринин айрым компоненти кыргыз тилинин каражаты аркылуу берилген менен, башка компоненти которуусуз алынат. Мисалы: *Эл өкүлдөр палатасы, фермердик чарба, акциз салыгы, чет элдик валонтөрлөр, бааны либералдаштыруу, мыйзам чыгаруу, эфир кызматы, эмгек паспорту, чет тилдер факультети, тайга падышасы, академиялык өргүү, шым костюм, газ камерасы, европа парламенти, сары карточка, космикалык аппарат* ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, орус тилиндеги туруктуу сөз тизмектеринин калькалоо аркылуу жасалган неологизмдер азыркы кыргыз адабий тилинде кеңири колдонулуу менен бирге неологизм сөздөрдүн пайда болушундагы өнүмдүү жолу болуп эсептелет.

Орус тилиндеги кыскартылган сөздөрдүн модели боюнча жасалган неологизмдер

«Язык по природе экономен в средствах» - деп белгилүү орус тилчиси П.М.Пешковский таасын белгилеп кеткен.

Анын сыңары көп учурларда бир нече сөздөн түзүлгөн аталыштарды толук айтып отурбастан, кыскартып бир сөз кылып айтабыз. Татаал сөздөрдүн айрым бөлүктөрүнөн түзүлүп, ошол эле мааниде колдонулган сөздөрдү *кыскартылган татаал сөздөр деп айтабыз*. Мындай кубулуш тил илиминде **аббревиатура** [Аббревиатура итал. abbreviatura < от лат. brevis – кыска дегенди түшүндүрөт] деп аталат [Розенталь Д.Э., Теленькова М.А. 1985. 8-бет].

Мурун кыргыз тилинин сөздүк составында кыскартылган татаал сөздөр болгон эмес. Булар орус тилинин түздөн-түз таасири менен пайда болду. Ошондуктан алар кыргыз тилинде неологизмдердин катарына кошулат.

Ал эми кыргыз тили кыскартылган татаал сөздөр менен [аббревиатура] негизинен кабыл алуу жолу аркылуу баюуда.

Республикабыз эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин, тактап айтканда, 90-жылдарга чейин аздектелип айтылып келген **СССР, КПСС, ВЛКСМ, исполком, райком**, сыяктуу кыскартылган сөздөр бүгүнкү күндө эскирүүгө дуушар болуп, историзмге айланды десек болот. Себеби республикабыздын коомдук-саясий турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөр, өлкөнү кайра куруу жана демократиялаштыруу, Кыргыз Республикасынын өзүнчө мамлекеттик суверендүүлүккө жетишиши, же тилибиздин мамлекеттик тил статусуна ээ болушу менен катар тилибизде жаңы кыскартылган сөздөр талап кылынууда.

Азыркы кыргыз тилинде кыйла жаңы сөздөр жаңы туруктуу сөз айкаштары жана жаңы маанилер калька аркылуу пайда болууда.

Ф.и.д., профессор Ж.Мамытовдун 80-жылдарга чейинки иликтөөсүндө калькалоо аркылуу кыргыз тилинде бирин-эки гана кыскартылган сөздөр пайда болгон. Мисалы: **ЦК** дегенден **БК**, **США** дегенден **АКШ**, **исполком** дегенден **атком**, **Киргосиздат** дегенден **Кыргызмамбас** ж.б. *Мисалы: «КПСС БКнын тарыхый сентябрь пленумунун болуп өткөнүнө 10 жыл толду» [«ЛЖ», 20.09.1963]; «Айыл аткому Касым уулу он мата алып, «кун бербесеңер болбойт» деп жатып алды», [«ЭТ», 4.01.1926] - деп белгилеп келет.*

Ал эми бүгүнкү күндө кыскартылган татаал сөздөр калькалоо аркылуу абдан көп пайда болуп жаткандыгын белгилемекчибиз. Анткени азыркы учурда кыргыз тилинин мамлекеттик тилдик статусунунун өзгөрүшүнө байланыштуу орус тилиндеги айтылышы боюнча кыскартылып келген сөздөр азыркы мезгилде дээрлик баардыгы кыргыз тилинде айтылышы боюнча калькаланып кыскартылды. *Мисалы: АК - Акционердик коом [АО - Акционерное общество] ИИМ - Ички иштер министрлиги [МВД - Министерство внутренних дел], ТИМ – Тышкы иштер министрлиги [МИД - Министерство иностранных дел], УАК – Улуттук аттестациялоо комиссиясы [ГАК - Государственная аттестационная комиссия], ММК - Массалык маалымат каражаты [МИС – Массовое*

информационное средство], *КМШ – Көз карандысыз мамлекеттер шериктештиги* [СНГ- Страны независимых государств], *ЖК - Жогорку кеңеш*, *МАИ - Мамлекеттик авто-инспекция* [ГАИ- Государственная авто-инспекция], *ЭЭА – Эркин экономикалык аймак* [СЭЗ – Свободная экономическая зона], *БУУ - Бириккен улуттар уюму* [ООН - Объединенное общество наций], *КС - Кредиттик союз* [КС - кредитный союз], *УОК– Улуттук олимпиада комитети* [НОК- национальный олимпийский комитет]: «Оомат» КС түзүп, пайдубалын түптөгөн инсан Акмат Маматомаров экендигин жогоруда айтып өттүк [«ЭТ», 26.09.2008]; Ошентип, Улуттук олимпиада комитетинин [УОК] чогулушу башталбай жатып адамдын өлүмү менен аяктады [«ЗК», 20.01.2006]; Бириккен улуттар уюмунун [БУУ] маалыматына таянсак, дүйнөдө 200 миң адам өз өлкөсүн таштап, башка мамлекеттерге жумуш издеп кетишкен [«ЗК»,21.11.2008].

Кыскартылган сөздөр кыргыз адабий тилинде, эреже катары, орус тилинин жагымдуу таасири аркылуу пайда болду. Ошондуктан алардын жасалыш үлгүлөрү да мүнөздүү түрдө баштапкы (орус тилиндеги) абалын сактап калды. Сөздөрдү (толук аталышты) кыскартуунун бир нече жолу бар [Давлетов С. 2010. 350-бет].

Кыскартылган татаал сөздөр төмөндөгүдөй жолдор менен түзүлөт:

1. Сөздөрдүн башка тамгаларын сактап, калгандарын бүт бойдон кыскартуу: *МАИ - ГАИ, КМУ - КНУ, УАК - ГАК, АК - АО, УКК – СНБ, ШИИБ, БШК - ЦИК, БАУ, ТИМ - МИД ж.б.*

Мисалы: *И.Арабаев атындагы КМУнун эң мыкты окуган студенттери «Бурана» тарыхый маданий борборунда болуп келишти* [«КБ», 26.05.2008];

*УАКтын бөлүмдөрүнөн жана эксперттик кеңештерден маалыматтар алынат [«КБ», 9.05.2008]; Эми ошол күйүп кеткен аппаратураны «Түндүк электр» АКсы төлөп берсин [«КТ», 2410.2006]; Террористтерге катуу сокку уруу менен УКК элдик урматына арзыды [«ЭТ», 28.07.06]; Мына ушундай жол кырсыктарынын санын азайтуу үчүн ШИИБнин МАИсинин кызматкерлери тарабынан быйыл көп аракеттер көрсөтүлүүдө [«ЫК», 14.09.2007]; Партнерлор БШК менен ар түрдүү суроо- талап, кеп-кеңеш боюнча жигердүү байланышып, кеңешип жатышат [«ЫК», 14.12.2007]; Мындай пикирге болсо БАУнун Нарындагы кесиптик жана үзгүлтүксүз билим берүү мектебинин менеджери Жеңиш Молдокматов макул эмес. [«ЗК», 14.11.2008]; Бул тууралуу Россиядагы Кыргызстандын элчилигинин маалымдаманын КРнын ТИМ басма сөз кызматы билдирди [«ЗК», 4.04.2008] ж.б. Мындай кыскартуу инициалдык кыскартуу деп аталат. Бул жол менен жасалган сөздү **инициалдык кыскартылган** сөз дейбиз.*

2. Сөздөрдүн башкы муундарын (бөлүктөрүн) сактап, калгандарын бүт бойдон кыскартуу: **юрфак, филфак, облюстиция, райсот, мамдума, раймамадминистрация, облшайлооком, минфин, санэпидембор ж.б.**

Раймамадминистрация – Райондук мамлекеттик администрация.
Мисалы: 2005-жылдан бери жергиликтүү бюджеттен Ысык-Көл, Тоң, Түп **раймамадминистрациялары** жана Балыкчы шаарынын мэриясы жетим балдардын социалдык жактан коргоого муктаж балдардын эс алуусуна акча каражатын бөлбөй келишүүдө [“ЫК”, 25.07.08].

Облшайлооком - Областтын шайлоо комитети. Облшайлоокомдун төрагасы Б.Бозгөрпөев [“ЫК”, 08.08.08.].

Минфин – Министерство финансов Мисалы: Бул жөнүндө **минфинде билдиришти.** [«ЫК», 27.05.2007].

Санэпидембор - Санитардык эпидемиялык борбор.

Мисалы: **Санэпидемборбору** шаар ичиндеги 174 объектиге көзөмөлүн жасайт. [«ЫК», 30.03.07.] ж.б. Бул типтеги кыскартуулар **муундук кыскартуу** деп аталат.

3.Толук аталыштын 1-компонентинин башкы мууну, калган компоненттеринин башкы тыбышы боюнча сактап, калгандарын кыскартуу: **райжетекчи, экопосттор, мамкатчы, медпункттар, мамгенттик, облгубернатор, мамдепартамент, интерфакс, облакимчиликтин, генпрокуратура** ж.б.

Райжетекчи – Райондук жетекчи [аким]: *Мааракеге келген расмий өкүлдөрдөн мурдагы **райжетекчи**, академик Ж.Анимашев райондун өткөн тарых таржымалы тууралуу ташка тамга баскандай таасын айтты* [«ЭТ», 7.10.2008].

Экопосттор-Экологиялык посттор: *Ысык-Көлгө экопосттор керекпи?* [«ЫК», 22.02.08.].

Мамкатчы – Мамлекеттик катчы: *Кыргызстандын мамкатчысы НАТОнун жарандык өкүлү менен жолугушту* [«ЫК», 20.11.07.].

Медпункттар – Медициналык пункттар: *Стационардык **медпункттар** курулмакчы* [«ЫК», 4.03.2008].

Мамагенттик – Мамлекеттик агенттик: *Бул туурасында **мамагенттиктин** басма сөз кызматы билдирди* [«ЫК», 13.11.2007.].

Мамдепартамент - Мамлекеттик департамент: *АКШнын мамдепартаменти Грузиянын аракети жаңылыштык деп тапты.* [«ЗК», 12.08.08.].

Интерфакс – Интернациональный факс: *Бул туурасында «**интерфакс**» билдирди* [«ЫК», 06.06.08.].

Облакимчиликтин - Областтык акимчилик: *«Көрсө, сыртта көчүп кеткен, атуугул каза болгондорго да электр берилди деп эсептелип, келген экен»,- деп билдирет **облакимчиликтин** бөлүм башчысы Ырысбек Шалтаев.*

Генпрокуратура - Генералдык прокуратура: *«Маалымат «чабуулунан» генпрокуратура коргойт» [«ЗК», 21.11.2008].*

Мындай кыскартууну *аралаш кыскартуу* деп аташат, анткени бул типтеги кыскартылган сөздөрдөн инициалдык кыскартуу да, муундук кыскартуу да табылат.

Жогорудагы келтирилген мисалдардын дээрлик көпчүлүгү азыркы күндө калька жолу менен жасалган неологизми болуу менен тилибизде мурдагы орус тилинин негизинде кыскартылып колдонулуп жаткандыгын да жолуктурабыз. Бир эле мезгилдеги басма сөз беттеринде эки тилде тең кыскартылып колдонулганын көрсөк болот. Мисалы: **ВУЗ** ошондой эле **ЖОЖ**, **ЫМУ – ИГУ**, **АКШ - США**, **КНУ - КУУ**, **УУК - СНБ**, **ФМС - ФМК** ж.б.: *Акыркы айларда Грецияда өзөгүн ЖОЖдордун студенттеринен түзгөн анархиялык уюмдардын активдеше баштагандыгын белгилей кетели [«ЗК»,19.01.2007]; Бир нече күн мурда мындай жардыруу Афинадагы АКШ элчилигинин жанында болгон [Ж, 19.01.2007]; Эми оруссияга барган эмгек мигранттарга Федералдык миграциянын кызматын [ФМС] жергиликтүү бөлүмүн таап, ал жерге иштөө тууралуу оюу менен кайрылышы керек [«ЗК»,19.01.2007]; Суньхуа агенттигинин билдирүүсүнө караганда Тажикстандын президенти Э.Рахмонов Бээжинде болуп КНРдин төрагасы Ху Цзинь-Тао экөө бир катар келишимдерге кол койду [Ж.19.01.2007]; 1-февралда Лондондо Ооганстан маселеси боюнча чоң жыйын өтүп, анда ТИМ министри А.Жекшенкулов өз сунушун айтты; 30-мартта БШК Балыкчы шайлоо округу боюнча депутаттыкка талапкер Рысбек Акматбаевди мындан ары шайлоого катышуу укугунан ажыратты [«ЗК»,29.12.2006]; Бул боюнча өзгөчө кырдаалдар министрлигинин биринчи орун басары Ж.Жээнбеков жалпыга маалымдоо каражаттары [ЖМК] менен болгон маалымат жыйынында билдирди; Салтанаттуу аземге Кыргызстан Футбол Федерациясынан [КФФ] тышкары мамлекеттик спорт агентвосунун, УОКтун, КФФнын жетекчилери келип «Дордой -*

Динамого» жылуу сөздөрүн айтып белектерин тапшырышты [«ЗК»,29.12.20076].

Айрым учурларда аббревиатуранын мааниси жалпы карапайым окурмандар үчүн табышмактуу. Башкача айтканда, аббревиатура күңүрт жана түшүнүксүз болсо, анда ал толук эмес кыскартылган аталыштын пикир алышуусунун номинативдүү элементи боло албайт. Көпчүлүк басма сөз беттеринде чаржайыт колдонулган сөздөр жалпы коомчулукту тейлей албайт го деген ойдобуз: **ГУУАМ, ДА, ЭВРАЗЭС, ХИПК, БМЭИУ, МПТК, ИСКАКБ, «АК ЖОЛ»СКААК.** : Алсак, 2000-жылдын башында *Өзбекстан антироссиялык багыттагы ГУУАМ [Грузия, Украина, Узбекстан, Азербайжан, Молдавия] блогуна кирген. [«ЗК»,14.11.2008]. Чындыгында бул кыскартылган татаал сөздү берүү менен журналист бул кыскартуунун **ГУӨАМ [Грузия, Ураина, Өзбекстан, Азербайжан, Молдавия]** болуп кыргызчаланышын байкабай калганбы деген суроо туулат.*

Ал эми **ЕврАзЭс** деген татаал аталыштын берилиши да көптөгөн калк үчүн түшүнбөстүктү жаратат го деген ойдобуз. Мисалы: Октябрь айынын ортосунда Өзбекстан Евразиялык экономикалык бирикмеге (**ЕврАзЭс**) мүчө болууну такташкандыгын билдирген. Бул кыскартылган сөздүн эмнегедир акыркы сөзү которулбай союз бойдон калышы да көпчүлүк окурманды бул сөздү чечмелөөдө кыйынчылыкты туудурар эле. Кыргызча бул сөздүн кыскартуусу (**ЕврАзЭб**) болуп чечмелениши керек эле.

Аббревиатуранын табышмактуулугун ар кандай тар чөйрөдө күлкү келтирерлик сөз катары колдонулгандыгынан көрө алабыз. 80-жылдарга чейин орус адабиятында «Петра Петровича Крючкова нарекли **«Пэпэ Крю»... »** [Новый мир, 1968, №3]. Бул сүйлөмдөн аты, атасынын аты, фамилиясынын башкы муундарынан алып, **Пэнэкрю** деген күлкү келтирерлик сөзгө айлангандыгын А.А.Брагина өз макаласында белгилеп кеткен. Бул сөз бүгүнкү күндө орус адабиятында таптакыр колдонулбайт. Ал эми ушундай күлкү келтирерлик кубулуштун бүгүнкү күндө орус тилиндеги

айрым сөздөрдүн кыргыз окурмандары, айрыкча студенттер арасында кеңири жаап кеткен төмөндөгүдөй сөздөрдү көргөзүүгө болот: **читальный зал - окуу залы- «читалка»;** **научный зал – илимий зал – «научка»**, **дискотека – дискач, вечерняя Москва - «вечерка»** ж.б. Ушул мисалдарды талдоо менен, А.А.Брагинанын айткан оюна толук кошулууга болот.

Демек, аббревиатурада экономия (тамгалык жана орундук) бар. Ошону менен бирге аббревиатураны колдонуу анын маанисине эч кандай залакасын тийгизбөөгө тийиш.

Басма сөз беттеринде кыскартылган татаал сөздөрдү колдонуу бир кыйла ыңгайлуу жана гезит беттерин үнөмдөөгө да таасирин тийгизет.

Жыйынтыктап айтканда, калькалоо аркылуу жасалган неологизмдер азыркы кыргыз адабий тилинде кеңири колдонулуу менен бирге, неологизм сөздөрдүн пайда болушундагы өнүмдүү жолу болуп эсептелет. Сөз жасоонун жаңы типтеринин, моделдеринин орус тилинин таасирине байланыштуу. Түзүүчү материалдар жагынан да жаңы сөздөрдү тилдеги таптакыр жаңы нерсе деп кароого болбойт. Тилдеги мурдатан болгон сөз түзүүчү элементтер морфологиялык, синтаксистик ыктар менен жаңыча берилип келип, жаңы сөздөрдү жасайт же эски эле сөздөр жаңы мааниге ээ болушат.

II бап боюнча корутунду

Неологизмдердин илимий - теориялык жана практикалык маселеси бүгүн эле пайда боло калган жок. Тил илиминдеги неологизмдик материалдарды ар кыл багытта изилдөөнү максат кылуу менен катар аларды колдонуш чөйрөсүнө карата тематикалык жактан туура классификациялоо зарыл экендигин турмуш чындыгы көрсөттү.

Коомдук турмуштун акыркы 40 жыл аралыгында билим берүү чөйрөсүндө, саясатта, маданиятта, спортто ж.б тармактарда жаңы сөздөрдүн келип кириши, пайда болушу факты-материалдардын негизинде кеңири талдоого алынды. Аларга индивидуалдуу мамиле жасоо менен мүнөздүү өзгөчөлүктөрү белгиленди.

Кыргыз тилинин 1980-жылдардан берки неологизмдери да кыргыз тилинин негизги сөз жасоо жолдору боюнча жасала тургандыгы баса белгиленди. Айрыкча ушул жылдар аралыгында кыргыз тилине орус жана башка элдердин тилдеринен жаңы пайда болгон түшүнүктөргө байланыштуу көптөгөн сөздөрдүн кирип жаткандыгы далилдүү мисалдар менен иликтенди. Ошону менен катар, жаңы сөздөрдү жасоонун бирден-бир негизги жолу – морфологиялык ыкма экендиги баса белгилеп, төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик.

Азыркы кыргыз адабий тилинин калыптаныш жана өнүгүш өзгөчөлүктөрүнө көз жүгүртсөк, анын эң бир мерчемдүү белгилеринин бири – анын коомдук катнаш куралы катары милдетинин кеңейиши: кыргыз тили – мектептерде окутуунун тили; пресса [басма сөз], теле жана радио берүүлөрдүн тили; сценанын тили; илим-техникадагы өтө татаал жана эң кийинки түшүнүктөрдү чечмелөөгө, адабиятта жана искусстводогу өтө назик сезимдерди билдирүүгө жарамдуу өнүккөн тил. Мындай кеңири масштабдагы милдеттерди аткаруу мүмкүнчүлүгүнө же тилибиздин лексикалык корунун тышкы таасирдин натыйжасында баюусу, анын лексиканын ар тараптуулугу гана мүмкүнчүлүк берди.

Жазма адабий тилдин лексикасы өзүнүн калыптануу процессинде төмөндөгүдөй өбөлгөлөргө таянды:

1. Жалпы элдик тилдин сөз байлыгын дээрлик камтыды;
2. Жергиликтүү диалектилердин лексикасы да адабий тилди толуктоочу булак катары өз маанисинен ажырай элек;
3. Сырттан өздөштүрүүлөрдүн эсебинен толукталуунун өзгөчө күч алышы, болгондо да, аларды эне тилдин ички эрежелерине баш ийдирүү жолу менен пайдаланат. Мындай болгондо да, ал өздөштүрүүлөр жөнөкөй гана лексикалык кабылдоолор болбостон, төл сөздөрдөй эле жаңы туунду сөздөрдү жасоого да негиз болуп, алардын тил каражаты катары

пайдаланылуу чеги кеңейет [трактор-тракторчу, мастер-мастерлик, мастерге, спорт мастери ж.б.];

4. Орус тилинин таасири менен сөздөрдүн морфологиялык жактан өркүндөшү, б.а., тилдеги сөз жасоо ыкмаларынан пайдалануу аркылуу жаңы сөздөрдү жасоо:

а) өздөштүрүлгөн жана төл сөздөргө мүчө жалганып, сөз жасоонун натыйжасында бир топ мүчөлөрдүн [-чы, -ым, -ма, -лоо, -гыч ж.б.] колдонулуу чектери кеңейет;

б) өздөштүрүүлөр катышкан көптөгөн туруктуу татаал айкаштар пайда болду: *гидротүйүн, термозэлектрон кубулушу, мотоаткыч, микрожерсемирткичтер, метеордук радиобайланыш, ультракызгылткөк нур ж.б.*

в) кыргыз тилинде жаңы моделдеги сөздөр пайда болот: **телефон автомат, нерв-булчуң оорулары, мектеп-интернат, корреспондент-мүчө;**

г) толук калькаланган татаал сөздөр пайда болду: ардак тактооч [доска почета], темир жол [железная дорога], тышкы саясат [внешняя политика], зат айлануу [обмен веществ];

д) жарым жартылай калькалоо ыкмасы менен демократиялык түзүлүш, граждандык согуш, жер реформасы сыяктуу айкаштар жасалат;

з) татаал сөздөрдүн жаңы типтери – кыскартылган сөздөр [аббревиатуралар] пайда болду: **МТС, АТС, ЭЭМ, ООН, райатком ж.б.**

III бап

1980-жылдардан кийинки неологизмдердин

колдонулушу

3.1. Неологизмдердин активдүү сөздүк запаска өтүүсү

жана эскирүүгө дуушар болушу

Неологизмдер - бул тарыхый кубулуш. Ошондуктан ар кандай эле неологизм болгон сөз түбөлүк неологизм бойдон кала бербейт. Коомдук

өнүгүүнүн белгилүү бир мезгилинде пайда болуп, мезгилдин өтүшү менен эл тарабынан жаңылыгы сезилбей неологизмдин катарынан чыгып калышы закон ченемдүү көрүнүш. Неологизмдердин тилдин өнүгүү тарыхындагы тагдырлары ар түрдүү. Мына ушу маселеге төмөндө токтолобуз.

Жогоруда биз неологизмдердин бара-бара активдүү сөздүк запаска өтүп кетиши же айрымдарынын эскирүүгө дуушар болушу жөнүндө кыскача токтолгонбуз.

80-90—жылдардын аралыгында пайда болгон жаңы сөздөр, жаңы сөз тизмектери болгон *кайра куруу, жаңылануу, карылар үйү, ак үй, өкмөт үйү, коммерсант, айыл өкмөтү, аксакалдар кеңеши, рынок экономикасы, президент, аренда, арендатор, диско-клуб, премьер-министр, ж.б.* кыскартылган жаңы сөздөрдөн болсо, *ЫМУ (Ысык-Көл Мамлекеттик университети), ЖК (Жогорку Кеңеш), МАИ (Мамлекеттик автоинспекция), КМШ (Көз карандысыз мамлекеттер шериктештиги), БГУ (Бишкектеги Гуманитардык университет), КМУ (Кыргыз Мамлекеттик университети), ЖОЖ (Жогорку окуу жайы), райкеңеш (райондук кеңеш), облсот (областтык сот)* ж.б. азыркы учурда элибиздин күнүмдүк турмушунда кеңири колдонулуп, кыргыз тилинде сүйлөгөн бардык адамдар үчүн мааниси толук түшүнүктүү болгонун байкайбыз. Ошондой эле жогоруда келтирилген мисалдар 80-90-жылдардын неологизми болуу менен бирге мезгилдүү басма сөз беттеринде да өтө активдүү колдонулууда: *Азыр коммерсант дейт. Коммерсант болуунун кандай жолу бар? [«ЫК», 9.12.1997, 1-бет]. Областтык губернаторлор менен жолугушкан президент А.Акаев «акча асмандан түшпөйт» - деп жетекчилерди ички карыздарды төлөөгө аракеттенүүгө чакырды. [«ЗК», 16.05.1999]. Биздин чарбада Мамбетова Турсун кырдаалды туура түшүнүп, жоопкерчиликти толук алган биринчи арендатор болгонун баса белгилеп айткым келет. [«ЫК», 14.01.1994]. Мындан бир ай мурда Талас шаарында жаштардын жашоо мезгили диско-клубу иштей баштады [«ЗК», 12.04.1999]. Бул*

кылмышкерлер жетиси күнү эле эртең менен Правда көчөсүндө жол эрежесин бузганы үчүн кармалып, **МАИнин** кызматкерлерине баш ийбей качып кетишкен [«ЗК»,12.04.1999]. К.Тыныстанов атындагы БМУнун маданий иштер боюнча бөлүм башчысы [«БШ», 1998, 31-март, 4-бет.]. Кыргызстан **КМШ**нын ичинде компьютердик эсептөө системасына тереңирээк кирген өлкөлөрдөн болуп саналат [«ЗК», 12.03.1999].

Ал эми Ж.Мамытов совет доорунунун неологизмдери катары талдоого алган семантикалык жол менен жасалган **борбор** деген сөздүн «мамлекеттик административдик мекемелери жайгашкан башкы шаары», [Область, район, айыл кеңеш сыяктуу жергиликтүү административдик бөлүнүштөрдүн башкаруу мекемелери жайланышкан эл жашоочу пункттар], «ар кандай маанилүү пункттар» деген, ошондой эле географияда, математикада, физикада, биологияда, техникада термин катары колдонулган жаңы маанилери азыр тилибиздин активдүү сөздүк запасына өтүп кеткен. Дагы мисалдар келтирели: **мүчө** деген сөздүн коомдун, уюм ж.б. мүчөсү деген мааниси грамматикада, математикада термин катары колдонулган маанилери [сөз мүчөлөрү, сүйлөм мүчөлөрү- грамматикада, бир мүчө, көп мүчө – математикада] **оюн** деген сөздүн спектакль, постановка деген мааниси, **уюл** деген сөздүн жер шаарынын полюстары [түндүк уюл, түштүк уюл], **сын** деген сөздүн көркөм адабиятты, искусство чыгармаларын сыноого, текшерүүгө, талдоого арналган адабий жанр деген мааниси, **муун** деген сөздүн «бир жолку дем чыгаруу менен айтылган тыбыш же тыбыштардын тизмеги деген, уңгу менен сөздүн грамматикалык термин катары алынган «сөздүн түпкү бөлүгү» деген, **жаа** деген сөздүн математикада «хорда менен тартылган айлананын кесиндиси» деген маанилери 80-90-жылдар үчүн эч кандай неологизм катары сезилбейт [Бул тууралуу кененирээк Ж.Мамытовдун Кыргыз тилиндеги неологизмдер (лексика-семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы) Автореферат канд.дисс. 15-17-бет. Мисалдарды караныз].

Морфологиялык жол менен жасалган *ширетүүчү, футболчу, панфиловчу, председателдик, партизандык, тырмакча, китепче, басмакана, ишкана, чыгарма, котормо, уюм, өндүрүш, сапыргыч; калька жолу менен жасалган комсомолдук, колониялык, жанрдык, космостук, пландуу, трагедиялуу, электирлештирүү, коллективдештирүү, менчиктештирүү* ж.б. сөздөр азыркы күндө неологизм катары эсептелбейт.

Ал эми синтаксистик жол менен жасалган *өнөр жай, басма сөз, баш макала, кызыл үй, бириккен уюм, темир-бетон, илим - изилдөө, дубал - газета, мүчө-корреспондент, көп улуттуу, коомдук - саясий, мектеп-интернат, эл артисти, кызыл аскер* деген сөздөр да бүгүнкү күндүн неологизми эмес.

Жогорудагы келтирилген мисалдардагы сөздөр совет мезгилинде неологизм катары эсептелсе, бүгүнкү күндө дээрлик активдүү сөздүк запаска өтүп кетти десек жаңылышпайбыз.

Тилдин сөздүк составы коомдук турмуштагы ар кандай өзгөрүүлөргө байланыштуу жаңы сөздөр, сөз айкаштары менен толукталып, өсүп-өнүгүп турары белгилүү. Бирок сөздүк составдагы жалпы өзгөрүү тилде жаңы пайда болгон лексикалык каражаттардын негизинде гана келип чыга турган тар маанидеги кубулуш эмес. Айрым эскирген сөздөрдүн бара-бара колдонуудан чыгып калышы, же тил практикасында сейрек колдонулуп, пассивге өтүп кетиши да тилдин лексикалык системасындагы өзгөрүүлөрдүн өзүнчө бир түрүнө жатат. Мындай эскирген сөздөрдүн жана жалпы элдик лексиканын карамагына толук өтүп кете элек жаңы сөздөрдүн тил практикасындагы колдонулуш мүмкүндүгү анчалык кеңири боло бербейт. Ошондуктан булар жалпысынан пассивдүү сөздөрдүн тобуна кире турган лексикалык каражаттардан болуп саналат. Активдүү сөздөрдүн тобу күндөлүк байланышкатышта кеңири колдонулган жана мааниси да жалпы элге түшүнүктүү, жеткиликтүү болгон сөздөрдөн турат. Мындай лексикалык каражаттар тилдин сөздүк составынын көпчүлүк бөлүгүн ээлейт.

Тилде эскирүү жана жаңылануу процесси дайыма болуп туруучу көрүнүш. Ар бир жылы жаңы сөздөр пайда болуу менен бирге эскирүүгө да дуушар болот. Кечээ эле жаңы болгон сөздөр бүгүн эскириши мүмкүн. Мына ушул ойду тастыктап орус лингвисти О.С.Ахманова: «Эскирген сөздөр жөнүндө кеп кылганда эле аларды тилден таптакыр кетип калды, азыркы тилде жашабайт жана колдонуучулар тарабынан түшүнүксүз деп айтууга эч мүмкүн эмес» - деп белгилеген [Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., Учпедгиз, 1957, с.274].

Тил коомдук кубулуш болгондугуна байланыштуу коом өзгөргөн сайын тилде да өсүп-өнүгүү, жаңылануу, эскирүүнүн болуп турушу закон ченемдүү көрүнүш. Ар бир мезгилдин, доордун өзүнө тиешелүү жаңы сөздөрү, сөз тизмектери, ошондой эле алардын эскирүүгө дуушар болуу процесси тынымсыз болуп турат.

Саясий, коомдук жана экономикалык шарттарга байланыштуу жалпы улуттук лексикада эскирүү болуп турат. Эскирүү менен катар тилибизде сөздүк жаңы сөздүк бирдиктер менен толукталып турат. Жаңы сөздөрдүн пайда болушу коомдук прогресске байланыштуу. Бул жаңы түшүнүктү атаган лексика жалпы тилди алып жүрүүчүлөр, коллектив үчүн актуалдуу. Коомчулук азыркы массалык маалымат каражаттар аркылуу жаңы маалыматтар менен кабардар болот. Алар: пресса, радио, телевидение, кино, реклама ж.б. Бирок тилди алып жүрүүчүлөр жаңы сөздөрдү адабий китеп формасында кабыл алат.

Республикабыздын эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин, тактап айтканда 90-жылдарга чейин аздектелип айтылып келген **СССР-Советтик Социалисттик Республикалар Союзу, Кыргыз ССРи, КПСС-Советтер Союзунун Коммунисттик Партиясы, ВЛКСМ- Бүткүл Союздук Ленинчил Коммунисттик Жааштар Союзу, Советтер Союзунун Баатыры, Эмгек Кызыл Туу Ордени, совет өкмөтү** деген сыяктуу сөздөр азыркы мезгилде эскирүүгө дуушар болуп, историзмдерге айланды десек

болот. Себеби, азыркы учурда коомдук-саясий түзүлүшүбүздөгү, экономикабыздагы өзгөрүштөргө байланыштуу дагы жаңы неологизм сөздөр пайда болууда.

3.2. Неологизм-метеорлор жана кайра колдонулган неологизмдер

Кыргыз тилинин калыптанып өнүгүшү тарыхы өтө узак мезгилди кучагына алат.

Жаңы лексикалык каражаттар, биринчи кезекте, тилдин өзүнүн негизи болгон сөздөрдүн базасында жаралса, экинчиден, башка тилдерден кабыл алынган даяр лексикалык каражаттардын эсебинен да толукталып турат. Буга

мисал катары орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден кирген көптөгөн жаңы сөз байлыктарын келтирүүгө болот.

Кыргыз лексикасынын байышында башка тилдерден кабыл алынган жеке, айрым сөздөрдүн, татаал сөздөрдүн тийгизген таасири абдан зор. Бирок жаңы сөздөрдүн, сөз тизмектеринин кабыл алынышы белгилүү мезгилдерди гана камтыйт.

1980-жылдардын экинчи жарымынан кийинки коомдук турмуштагы процесс кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүшүндө зор таасир этти. Айрыкча Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүккө ээ болушу жана жаңы коомдук экономикалык түзүлүшкө багыт алышы кыргыз тилинин лексикасында жаңы сөздөрдүн пайда болушуна шарт түздү.

Кыргыз Республикасы өзүнчө суверендүү мамлекет болуу менен бирге көптөгөн башка өлкөлөр менен саясий-экономикалык карым-катыш жүргүзө баштады. Ошондуктан алардын айрым сөздөрү неологизм катары биздин тилге кирди. Маселен, 1991-жылдын август айындагы төңкөрүштөн кийинки СССРдин курамы мурунку республикалардын суверинитеттүүлүк парадын түздү. Башка мамлекеттердей эле Кыргызстан да өзүнүн көз карандысыздыгын жарыялады. Мурдагы жалгыз коммунисттик партиянын ордуна башка көптөгөн партиялар пайда болду. Кыргызстанда дипломатиялык элчиликтер ачыла баштады. Бишкекте эң биринчилерден болуп, түрк элчилиги ачылды. 1992-жылдын апрель айында Кыргызстанга Түркиянын мурунку премьер-министри Сулейман Демирель келет. Көптөгөн макулдашууларга жана ошондой эле түрк телевидениесинин программасын Кыргызстанга киргизүү жөнүндө макулдашууга кол коет. Ошо учурда мезгилдүү басма сөз беттерине айрым түрк сөздөрү неологизм катары колдонулат. Мисалы: **учак (самолет), башбакан (премьер-министр) ж.б.**

Ошондой эле 1991-жылы 22-январда Кыргызстандын борбору Бишкек шаарында Кыргызстандын 1-курултайы болуп өтөт. Анын делегаттары болуп бүткүл дүйнө жүзүндөгү кыргыз диаспорасына тиешелүү өкүлдөр катышкан.

Курултайдын делегаттарынын бири болуп, Кытай Эл Республикасынан белгилүү манасчы Жусуп Мамай келет. Анын курултайда сүйлөгөн сөзүндө **үналгы (радио), сыналгы (телевизор)** деген сыяктуу сөздөр кездешет. Бул сөздөр да биздин тилибизде неологизм катары айрым мезгилдүү басма сөз беттеринде, телевидениеде белгилүү гана убакыт колдонулду. *Мисалы: Германия Мюнхен калаасындагы кыргыз тилиндеги «Азаттык» үналгысы сиздер үчүн [«КТ», 1991.20.11, 1-бет].*

Демек, неологизмдер метеорлор сыяктуу болушары да шексиз. Тилде пайда болуп, аз гана убакыт ичинде неологизм болуудан калып калышат. Анткени ар кандай сөз, сөзүнүн пайда болушунун, колдонулушунун алгачкы мезгилдеринде, жаңы экендиги ошол тилде сүйлөгөн коллектив үчүн сезилип турган учурларда гана неологизм болот.

Неологизм – метеорлор саны жагынан өтө сейрек кездешет. 80-жылдардын экинчи жарымындагы метеор - неологизмдерге төмөнкү мисалдарды киргизсек болот: **премьер-министр (башбакан), үналгы (радио), сыналгы (телевизор), минбар (кафедра) амалий (практика), амалияттык (практикалык), аңыт (аспект), назарий (теория), вазир (министр), зыялы (интеллигент, интеллигенция), ишнаама (стаж), мала (квартал), макам (статус), оодандык (райондук), увазирлик (министрлик), тыңшоор (трубка), теледидар (телевидение, теле берүү), тароо (глава), сөлөкөт фильм (мультифильм), жатырым (инвестиция) демзаман, аларман, сатарман, жатарман, арабстан, аталмаң, аттешеси, демдиктатура, демтоптун, неомаңкурт, дискор, малсаак ж.б.**

Минбар [кафедра, трибуна]. Көпчүлүк алдында сүйлөөчү адамдардын алдына кагаздарын коюуга ылайыкталган, секиге орнотулган жөлөнгүч жасалга: *«Мына, мен турган минбарга чыкса эле, орусча сайран кирчүлөр айласы жок кыргызчага өттү, көбү орусча сүйлөгөндөн биротоло баш тартты» [«КМ.», 1994, №3].*

Амалият [практика]. 1. Адамдардын объективдүү дүйнөнү өздөштүрүүдөгү жана кайра түзүүдөгү ишмердигинин жыйындысы; адамзат коомунун жана таанып билүүсүнүн жалпы негизи. 2. Кандайдыр бир ишти амалга жашыруунун жолдору, ыкмалары. 3. Алынган билимди, теорияны иш жүзүнө ашырган, бекемдеген көнүгүү, тажрыйба: *«Окутуу жараянында деле жандуу кабыл алуу, абстракттуу ой жүзүртүү жана илимий тыянакты амалиятта текшерүү баскычтары бар [Б.А.]*

Амалияттык [практикалык]. 1. Амалиятка тиешеси бар. 2. Амалиятка керектүү ык, машыгууга ээ кылуучу: *«Алардын басымдуу көпчүлүгү ушул күнгө чейин өзүнүн назарияттык жана амалияттык маанисин жогото элек» [«КМ», 1988.06.11].*

Базарбап. *Базарда өтүүгө ылайык, базар көтөрө турган. «Болбосо, базарбап же базар көтөрөр өндүрүштүк продукция менен тиричилик товары канча?» [«КР», 1993.06.01].*

Баргек. Жогору баалануучу, мыкты баалуу: *«... өз доорунун көркөм документи болуу менен ал кылым аралап, кийинки муундардын да табитине тараза шам жакчу баргек чыгарма [«КМ», 1987.26.11].*

Вазир [министр]. Министрликти башкаруучу өкмөт мүчөсү: *«Ельцин дайындаган ички иштер вазирин Ваха Ибрагимов РСФСРдин президентинин жарлыгын аткаруудан баш тартат [«КР», 1992, 29.01].*

Жатырым [инвестиция] экон. Өлкө ичинде жана чет өлкөдө киреше алып келүүчү экономиканын тармактарына узак мөөнөткө сарпталуучу капитал: *«Түркиянын Москвадагы элчиси Волкан Вурал Германиядагы түрк бизнесмендеринин Орто Азиядагы түрк республикаларына жатырым жасоого чакырды [«А.», 1992.02.07]; Ошо жакка инвестициялар жасайм дегендерге ар жактан жардам беребиз [«ЗК», 1997.02.07]; Чет элдик инвестицияларды тартыш керек болот [«КР», 1993.07.04].*

Сыналгы [телевизор]. Теле берүүлөрдү кабыл алып көрсөтүүчү аппарат: *Сыналгынын программасына көз сала жүрүңүздөр, андан ар бир*

бейшембиде өткөрүлө турган түз эфирдин темасын билесиздер [«ОЖ», 1995.30.12]

Үн алгыдан, сын алгыдан, гезиттен,

Бірларыңды окуп, далай эшиткем.

Жаман өнөр болбойт эле улантсаң,

Жакшы болбойт катарынан кечиккен [“КМ”, 19.07.1990, Төлөгөн Мамырбаев]

Сөлөкөтфильм [мультфильм]. Атайын даярдалган сүрөттөрдүн же куурчактардын ырааттуу кыймылын тартуу менен түзүлгөн кино өнөрү: *«Толубай жөнүндө ... легенданын негизинде сөлөкөт [мульт] жана диафильм тартылды» [«МГ», 1991.20.09].*

Оодан [район]. Дубандын [облустун] курамындагы акимдик - аймактык биримдик: *«Аксы ооданынын акими Арыстанбаев мырза дубандын чоңдоруна «чукул абал киргизип бергиле» дегенчиликке барыптыр [«АБ», 1994, №9]; 19-январга карата районго карата жалпы суммасы 12млн 25миң 161сомдук баалуулуктагы көөнө [гуманитардык] жардам келип түшкөн [«ЗК», 26.01.07].*

Зыялы [интеллигент, интеллигенция]. 1. Илимдин, техниканын жана маданияттын ар түрдүү тармактары боюнча атайын билими бар, акыл эмгегин кесип кылган коомдун социалдык катмары. 2. Зыялы катмарына таандык адам: *«Кыргыз зыялыларынын өзүнчө бир катмары сизден таалим тарбия алды окшойт [«ЭТ», 1992, №1]; Жаш зыялылар коомду түзүүгө жакындан жардам беришип, анын жаралышына чечкиндүү салым кошушту [«КТ», 1991.19.09].*

Кудайберген Жуманазаров **«Чаңырык»** деген ырында **«аларман»**, **«сатарман»**, **«иштерман»**, **«жатарман»** **«аталман»** **«арабстан»** деген неологизмдерин жараткан:

Алармандан базарда сатарман көп,

Иштермандан иштебей жатарман көп.

*Бир-биринен жулунуп сөз талашкан,
Куру чечен партия **аталмаң** көп...
Деген бирөө табылбайт арабыздан,
Андан көрө куй дешип арагыңдан
Түмөн байлык тигине Түркияда,
Анык бейиш турбайбы **Арабстан!**..
[«КМ», 7.07.1993]*

Демзаман- демократиялуу заман. Эгемендүүлүк заманы.

Мисалы: *Бирок, **демзамандын** бийлик ээлери «Кызыл Дөбө» мектебинин мурдагы деректири Гүлзина Сатарованы дайындап салды [«КМ», 18.08.1993].*

Атгеше- элчи.

Мисалы: *Маданият жана илим боюнча Мексиканын Россиядагы **аттешеси** Сарина Мартинес Борресен менен маек [«КМ», 18.08.1993].*

Демдиктатура- Демократиялуу диктатура. Үстөмдүк кылуучу таптын күчүнө таянган, эч бир чектелбеген эгемендүү мамлекеттик бийлик.
Мисалы: *Токсонунчу жылы партия өзү баштаган реформаны колдон жулуп алып демократтар **демдиктатураны** орнотту [«КМ», 1.09.1993].*

Демтоп - Демократиялуу топ. Иши, милдети боюнча өз ара биргелешкен, чогуу аракетте болушкан эгемендүү адамдар.

Мисалы: *Кандайдыр белгисиз себептер менен бийлик бөлүштүрүүгө парламенттик **демтоптун** теңтөрагаларынын бири Р.Абдысаматова гана катышпай, саясаттан биротоло баш тартты [«КМ», 1.09.1993].*

Неоманкурт - Бүгүнкү күндөгү өзү ким, эли-жеринин тарыхын билбеген, жети атасын билбеген, өткөнүн унуткан, бүгүнкү күн менен жашаган өлүк, намыссыз адам.

Мисалы: *Ушунун баарын унутуп койсок - бул биздин маңкурттугубуз. Демек, эртеңин эстен чыгарганды **неомаңкурт** дештен бөлөк сөз табылбайт* [«КМ», 24.11.1993].

Жогорудагы келтирилген мисалдардагы **зыялы, башбакан, мөмөр, назарий, үналгы, сыналгы, оодан, оодандык, аларман, иштерман, жатарман, сатарман, аталмаң, демзаман, демтоп, неомаңкурт ж.б.у.с.** неологизмдер тилибизде белгилүү убакыт гана жашап, элдин күнүмдүк кеби кабыл албагандыктан, бат эле неологизм болуудан калып, метеор – неологизмге айланган.

Жыйынтыктай келгенде, кыргыз лексикасынын байышында неологизмдердин, неологизм - метеорлордун да зор мааниси бар экендиги чындык.

Элибиздин улуттук аң-сезиминин өнүгүшүнө жана тилибиздин мамлекеттик статус алгандыгына байланыштуу тилибизде мурда колдонулуп, эскирүүгө дуушар болгон сөздөр, сөз тизмектери азыркы учурда мезгилдин өтүшү менен кайра бүгүнкү күндүн неологизми катары колдонула баштаганын учуратабыз. Тактап айтканда тилибизде кайрадан келип кошулган неологизмдер катары төмөнкү мисалдарды келтирүүгө болот: **жумурият**¹ Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. М.: Советская Энциклопедия. 1965, 187-бет (жумурият ар. уст. республика).

(республика) мыйзам² (закон), **дарс**³ (лекция), **усул**⁴ (ыкма), **жамаат**⁵ (коллектив), **аким**⁶ (райондун, областтын начальниги), **төрага**⁷ (председатель), **жаран**⁸ (достор), **акимдик**⁹, **дубан**¹⁰ (область), **гимназия**,

¹ Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. М.: Советская Энциклопедия. 1965, 187-бет (жумурият ар. уст. республика).

² Аталган сөздүк, 515-бет (мыйзам ар. уст. закон).

³ Аталган сөздүк, 187-бет (дарыс ар. уст. урок, лекция).

⁴ Аталган сөздүк, 809-бет (усул ар. уст. метод).

⁵ Аталган сөздүк, 224-бет (жамаат ар. уст. община, общества).

⁶ Аталган сөздүк, 38-бет (аким ар. уст. властитель, правитель).

⁷ Аталган сөздүк, 759-бет (төрага ар. уст. председатель).

⁸ Аталган сөздүк, 233-бет (жаран ир. уст. друзья, други).

⁹ Аталган сөздүк, 38-бет (акимдик – положения или должность акими).

¹⁰ Аталган сөздүк, 200-бет (дубан ист. уезд, округ).

мүдүр (директор), лицей, полиция (милиция), дума (Россия Федерациясынын Жогорку Кеңеши) деген сөздөр эсептелет.

Жогорку мисалдар азыркы учурда мезгилдүү басма сөз беттеринде кеңири колдонулуп жатканын көрөбүз. Ушу позициядан туруп караганда, кийинки жылдар ичинде жазма тилибизде орун алган лексикалык урунуп же изденүүлөрдүн кедери тартма жактары менен катар жакшы тенденциялары да айкын көрүнөт. Маселен, он жылдан бери "председатель" дегендин ордуна "төрага" деген колдонула баштады. Совет доорунун башында чыгып, бара унутулуп калган бу неологизм "**председатель**" дегенге караганда бардык жагынан дурус. Биринчиден, "**председатель**" деген, ошондой эле анын "**председательствовать**", "**сопредседатели**" сыяктуу туундулары орус тилинин деле форма жагынан мыкты [кыска, угумдуу, айтууга оңой] сөздөр эмес. Экинчиден, алардын кыргызча "председатели", "тең председателдер", "председателдик кылуу" сыяктуу котормолору жазганга да, айтканга да кыйын. Ал эми "төрага" деген неологизм, андан чыгарылган "теңтөрага", "төрагалар", "төрагалык кылуу" дегендей айкалыштар кыска, мукамдуу, "кыргыз жыттуу".

Демек, кыргыз тилинин эвфониялык (мукамдуулук) жана лаконикалык (кыскалык) мыйзамдарына анча коошо бербеген айрым эл аралык жана орус сөздөрүнүн ылайыктуу кыргыз сөздөрү (көбүнчө жасалмалар) менен алмашылып турушуна терс баа бергендин да, жолтоо кылгандын да эч негизи жок. Анын үстүнө көпчүлүктүн айрым орусча терминдерди "кыргыздаштыруу" багытындагы аракеттерин мыйзам же бийлик күчү менен токтотуп, тыйып коюш да кыйын. Ошон үчүн азыр стихиялуу жүрүп жаткан бул процессти мамлекеттик органдар тарабынан жөнгө салуу, тартипке келтирүү, багыттоо мүмкүнчүлүгү гана бар. Эгер жаңы сөздөр жасоо, терминдер чыгаруу демилгелери кандайдыр бир көзөмөлгө алынбаса, анда улуттук жазма тилибиз азыркыдай башаламан түбөлүк жүрө берет.

Мисалы: *Кыргыз жумуриятынын* президенти Аскар Акаевге, жогорку советтин төрагасы Медеткан Шеримкуловго ачык кат [«КТ», 29.1991, 1-бет]. Качан гана бул институт калыптанып ЖКнын Мыйзам чыгаруу бийлигин өз сунуш, пикирлерин айта баштаганда биз демократиялуу коомдо жашап жатабыз деп айтканга болот [«ЗК»,19.03.1999, 4-бет]. Тескерисинче мен **дарс** окуп, түрк тилин үйрөтөм [«ЗК»,19.03.1999, 8-бет]. ... окуу китептерин, программа, усулдук колдонмолорду чыгаруу жагы да козголууда [«ЗК»,12.02.1999, 1-бет]. Муну **облус акимиаты** да колдоого алууда [«ЗК»,12.03.1999, 8-бет]. Ал бул министрлик кызматка келгенге чейин эле Нарын **дубанынын** чарбасын көтөрүүгө түзүк эле салым кошконунан кабардар болгонбуз [«ЗК», 2.02.1999, 8-бет].

Жогорудагы келтирилген мисалдардын айрымдары азыркы учурда оозеки речибизде, же мезгилдүү басма сөздөрдө эки вариантта тең колдонулуп жүрүшөт. Мисалы: *жумурият* деген сөз **республика** менен бирге, *дубан* – **область, жамаат-коллектив, самолет-учак** деген сөздөр бирге колдонулууда. Бара-бара булардын баары бир тилдик нормага түшөрү шексиз. Бирок жогорудагы келтирилген мисалдардагы неологизмдер азыркы учурдун кайра тирилген неологизмдери катары карала бермекчи.

3.3. Индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер жана окказионализмдер

Бүгүнкү күндө гезит тилиндеги неологизмдердин стилистикалык кызмат аткаруусу неология багытында абдан маанилүү болуп эсептелет. Бул максатты жүзөгө ашырыш үчүн бир нече милдеттер коюлган:

1. Массалык-маалымат каражаттарынын тилиндеги неологизмдердин ролун аныктоо;
2. Неологизмдер кезиккен публицистикалык тексттерди тандоо;
3. Реалдуу инсандар аркылуу неологизмдердин сөз жасоо моделдерин анализдөө жана аныктоо.

Бүгүнкү күндөгү массалык маалымат каражаттарынын тилдик мүнөздүү белгиси катары **«американизация»** эсептелет. XIX-XXк. кыргыз тилинин сөздүк запасы неологизмдер менен активдүү толукталды. Жалпы тилдеги неологизмдер менен катар сөз чеберлери көркөм каражат катары стилистикалык максатта өздөрүнүн индивидуалдык неологизмдерин да жаратышат. Алар контекстен сырткары көп чыга бербейт. Ошондуктан кеңири чөйрөгө тарай албагандыгын көрө алабыз. Башкача айтканда, индивидуалдык - стилистикалык неологизмдердин жаңылыгы жана өзгөчөлүгү сакталып кала берет. Айрым учурларда тигил же бул автордук неологизмдер жалпы лексиканын бөлүгү болуп калат. Мисал катары европа тилдеринен **«утопия»** деген сөздү Т.Мор (XVI), **«робот»** деген сөздү Дж.Оруэлл (XX), **«атмосфера»**, **«квадрат»**, **«минус»**, **«горизонт»** деген сөздөрдү М.В.Ломоносов, **«самолет» (аэроплан)** деген сөздү Достоевский, **«лётчик»** деген сөздү И.Северянинден ж.б. алууга болот. Бүгүнкү күндө **атмосфера, квадрат, минус, робот, лётчик, самолет** деген сөздөр эч кандай автордук неологизм болуп саналбайт. Атүгүл жалпы тилдик лексиканы толуктап тургандыгын көрө алабыз. Индивидуалдык - стилистикалык неологизмдер жалпы тилдеги неологизмдер сыяктуу жаңы пайда болгон түшүнүктү, нерсени атоо зарылчылыгынан келип чыкпастан, мурда эле тилде аты белгилүү болгон түшүнүктү жаңыча атоо менен ага күчтүү эмоция, стилистикалык тактык берүү максатын көздөйт да, тилдин активдүү сөздүк

запасына кирбестен, көпчүлүк учурда жеке гана чыгарманын же жеке жазуучунун энчиси болуп кала берет. Ошондуктан индивидуалдык - стилистикалык неологизмдер мезгилдин өтүшү менен жалпы элдик тилдин карамагына өтүп кетпестен, дайыма өзүнүн жаңылыгын сактап, неологизм катары кала берет.

Окказионализмдердин болушу айрым учурларда тилдик нормалардын бузулушуна алып келет. Айрым учурларда газеталардагы тексттерде жекече авторлук жада калса балдар неологизми да кездешет. Бирок эң көрүнүктүүсү жекече авторлук неологизмдер же окказионализмдер болуп саналат. О.Г.Баталов окказионализмдерди өзгөчө жана уникалдуу көрүнүш катары мүнөздөйт. Анткени окказионализмдер текстте экспрессивдүүлүктү күчөтөт. Окумуштуу эң негизги функциясы катары поэтикалык контекстти байланыштыруучу жана текст түзүүчүнү эсептейт. Ал эми авторлук окказионализмдерди пайда кылуучу себептери катары төмөнкүлөрдү эсептейт:

1. Ойду так берүүчү муктаждык;
2. Ойду кыскача берүүчү муктаждык;
3. Кабыл алууну тескеп туруучу муктаждык;
4. Тавтологиядан баш тартуу муктаждыгы.

Окказионализмдер атайын түзүлөт. Ал белгилүү бир контекстке абдан тыгыз байланышта болуп ал контекстке түшүнүктүү болот.

Окказионализмдер башкалардан жогорку деңгээлде тактыгы, көркөмдүгү менен айырмаланып турат. Алар эреже катары экспрессивдүүлүгү менен өзгөчөлөнүп турат. Окказионализмдер сүйлөө речинде эле пайда болуп, көркөм адабиятта, публицистикада колдонулат. Баарынан да окказионализмдер лексика чөйрөсүндө жаңы сөздөрдү жасоодо активдүү роль ойнойт. Башкача айтканда, окказионалдык сөздөр тилде бир күндүк деп да аталат. Алар керектүү учурларда гана кептик пикирлешүүнү кыска убакытта ишке ашырат. Окказионализмдерди өзүлөрү жасап алган

сөздөр деп да аташат. Окказионалдык сөздөр башка тилден да өздөштүрлүшү мүмкүн. Алар эл аралык деп аталат. Мисалы: Джонатан Свифт - «лиллипут» деген сөздүн автору, ал эми көптөгөн неологизмдер Н.М.Карамзинге таандык. «Градусник», «квадрат», «кислота» деген сөздөр М.В.Ломоносовдун калемине таандык. Ал эми И.Северянин «самолет» деген сөздү колдонгон.

Окказионалдык сөздөрдөн эки баскычты бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Потенциалдуу сөздөр;
2. Өздүк окказионалдык сөздөр.

Потенциалдык сөздөр сөз жасоочу моделдер аркылуу пайда болот. Мисалы: рыцарствовать, джентельмендүүлүк ж.б.

Өздүк окказионалдык сөздөр конкреттүү сөздөрдү үлгү кылып түзүлөт.

Окказионалдык сөздөр көпчүлүк учурда оозеки сүйлөшүү кебинде, балдар речинде, үйдөгү речте, жеке каттарда, тамаша ырларда ж.б. кездешет. Окказионалдык сөздөр юмор менен сатиранын мүнөздүү белгиси катары эсептелет. Коомубузда аз да болсо кедерги болуп жаткан кишилерди куйкум сөздөр аркылуу мыскылдаган көркөм чыгарманын бир түрү – сатира. Профессионал поэзиядагы профессионал сатира өз тилине М.Алыбаев менен Р.Шүкүрбековдун чыгармаларында гана толук ээ боло алды. Булар кыргыз сатирасын саратан айында күчүнө келип, төгүлүп турган жыландын заарындай заарын чачып, тийген жерин куйкалап түшө турган чегине жеткиришти. Ырас, кемчиликтер жалаң сатира менен гана келекеленбейт. Күлкү да - коомдук зор сапат, анда турмуштук залкар маани бар. Ошондуктан ал турмуштагы керексиз, ыпылас, зыяндуу көрүнүштөрдү издеп таап, ага каршы күрөш ачып, эл алдында талкууга салып мыскылдайт. Анын турмушта кереги жок экендигин ажыратат. Ошондуктан сатира тарбиячы да, жеңишчи да. Кыргыз адабиятында ар дайым акын-жазуучуларыбыз чыгармаларында индивидуалдык-стилистикалык неологизмдерди

пайдаланышат. Маселен, акын Райхан Шүкүрбеков элде эзелтен аты белгилүү аракты «**жинди суу**»деп атаган.

М.Алыбаев кыргыз сатириктеринин ичинен адамдардын сапатына жараша чукугандай сөз тапкан ачуу тилдүү сатирик болгон. Абалтан бери чүчкүргөн кезде жооп катары айтылып, саламатчылыкты каалагандыкты билдирүүчү «**ак чүч**» деген сылык сөз Мидин Алыбаев тарабынан стилистикалык максат үчүн коомго пайдасы тийбеген аялдарга карата айтылуучу өткүр сөздүн ролунда колдонулган. «**Ак чүчтөр**» өз эмгеги менен эмес, күйөөсүнүн, атасынын жана башка жакындарынын көлөкөсү менен күн көргөндөр. Ал барып турган сабатсыз, ушактан колу бошобой, күндүн кандай өткөнүн билбей калган аялды мыскылдаган. Бүгүнкү күндө акын Жолочу Рысбаев да «**ак чүч**» сөзүнө ошол эле мааниде «**Мидинге**» деген ырында кайрылган:

Айтпасам да бар, билем,

Андай турган жөнүңүз.

Аман-эсен,

«Анда-сандагы» ак кол,

«Акчүчтөрүңүз»

Аллергиясы кармап,

Алиги кыргыздын сомуна.

Валюта,

Доллар таптыртып

Майда ишканаларынын чонуна,

Эгемендүүлүктү,

Эри сатып бергенсип.

Колтук асты,

Коммерция... бартерлик.

Койкоюшат эрдесип. [«КМ», 15.09.1993].

Эч ким окуп, үйрөнүп сатирик боло албайт. Сатира - Р.Шүкүрбековдун табигый стихиясы. Ал - тубаса сатирик, сатира үчүн туулган талант. Энеден ыйлап түшпөй, юмор менен түшүп, юмор менен оозанган талант. Р.Шүкүрбековдун анык аналитик, психолог акын, реалист сүрөтчү экендигин жеткире ачып чыгыш үчүн, анын «**Жинди суусу**» менен түрлүү темада жазылган термелерин окуш керек. Р.Шүкүрбековдун көптөгөн сатиралык жана санат-насыят темасында жазылган ырлары эл оозунда түшпөй ырдалып келатат. Акындын «**Жинди суу**» аттуу поэмасы ичкиликке, бекерчиликке берилген айрым адамдарды сынга алып, адамдарды эмгекчилдикке, адамкерчиликке, эмгекке үндөйт.

Акындын бул неологизмин газета беттеринде да журналисттер пайдалангандыгы белгилүү: Кандай тажрыйба алмашканын шайтан билеби, бирок «бекер тамак калганча жаман курсак айрылсын» дешкенби, айрым депутаттар чет элдик «**жинди суудан**» жиниккенче согуп алып, аракты анча жакшы көрбөгөн түрк туугандарга «**шоу-концерт**» коюп жибериптир. [«КМ», 7.07.1993].

Ушул эле«**жинди суу**» сөзү арак сөзү менен синоним болуп бир эле сүйлөмдө колдонулуп калгандыгын байкоого болот: Аракты акылың менен ичесиңби же акылы жок ичесиңби, **жинди суу** ичке кирген соң акыл дегендин эч кереги жок. Бирок ичке кирген **жинди суу** тилете баштайт. [«КМ», 7.07.1993].

Бул келтирилген мисалдардагы индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер 1980-жылдарга чейин эле тилибизде жаралган. Бүгүнкү күндө да бул неологизмдерге көптөгөн акын-жазуучуларыбыз кайрылып келет. Анын далили катары төмөнкү фактыларды көргөзүүгө болот. Ч.Айтматов «Кылым карытар бир күн» романында «**маңкурт**» деген индивидуалдык – стилистикалык неологизмин жараткан. Байыркы заманда сырттан келген баскынчылар Сары-Өзөктү ээлеп турганда адамдын оюна келбеген не бир зомбулукту, кыянатчылыкты жасашкан экен. Ошондой мыкаачылыктын бири

– адамды акыл-эстен ажыратып, бир ээсин гана тааныган, бир иштеген ишин гана билген, «**маңкуртка**» айландыруу болуптур. Мындай маңкурттар өз ээсинин буйругу боюнча өз энесине кол салууга чейин барган. Ошолордун бири – Жоломан. **Маңкурт** деген - эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эли-жери кайда, ысымы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон эч нерсе эсинде жок, эч нерсени билбейт, кыскасы өзүн адам деп эсептебей калат.

- Кимдин уулусуң? Атың ким? Атыңды эсте? Сенин атаң Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай.

Ооба, өз ысымын унутуп, ким экендигин билбеген Жоломан адамдардын мыкаачылыгынын натыйжасында маңкуртка айланды. Төөнүн терисинен жасалган байыркы шири адамды акыл-эсинен кандай ажыратса, ал эми атасынын акыркы аманатын аткаруудан баш тарткан, кызмат үчүн, мансап үчүн эт-бетинен кеткен Казангаптын жалгыз уулу Сабитжанды коом маңкуртка айланткан. Эптеп эле сөөгүн жашырып кетүүнүн оңой жолун издеп, аяш атасынын зээнин кейиткен Сабитжан бүгүнкү күндүн маңкурту эмей эмине.

- **Маңкурт экенсиң! Маңкурттун маңкурту экенсиң!** – деп каргап да, аяп да жаны кашайган Эдигей».

Дил, каада-салтты түшүнбөгөн Сабитжан сыяктуулардын күн санап көбөйүп баратканын Ч.Айтматов чыгармада таасын чагылдырып, элине деген патриоттук сезими күчтүү инсанды ойготууга аракеттенген. Келечектин муундарынан маңкурттар чыкпаса экен деп тилеген.

Мурун эки көздүү арта салынып жүрүүгө ылайыкталып жасалган баштык маанисинде колдонулуп келген «**куржун**» сөзүн Мухтар Борбугулов стилистикалык максатта заманга жараша өзгөрүп турган кошоматчыларды, түркөй, эки жүздүү, куу адамдарды мыскылдоо иретинде колдонгон.

Акындын «**Кайра кургуч Куржунбай**» деген чыгармасы буга далил:

Алда качан бир чакта,

Алда кайда бир жакта.
Коммунизм карааны,
Коммунисттердин арааны.
Жүрүп турган убакта,
Куржунбай өттү партияга.
Кукең максатына жетип алган,
Номенлатурага өтүп алды.
Заңгыраган жаңы үйгө көчүп алды,
Алдына машина минди.
Үстүнө торко кийди.
Жамандыкты көз көрдү,
Кризис деген кез келди.
Коммунисттерден бак тайды,
Ашкере болуп айбы.
Куржунбай күтүп турган жок,
Партияңы урганы жок.
Бир күн курсант кылган жок,
Партбилетин алган,
Отко ыргытып аны.
Кайра куруу деп сүйлөйт,
Кайра куруунун прорабы.
деп аташты билгендер аны.
Анан уксам жанагы,
Куржунбай
Жөн жатпай дагы,
Жаңы бир партияга өтөм деп,
Жетекчиликке жетем деп.
Жүгүрүп азыр жүрүптүр,
Нар жагын ким билиптир...

Белгилүү диалектолог, тилчи, окумуштуу Ж.Мукамбаевдин да төмөнкүдөй автордук неологизмин колдонгондугун баса белгилей кетсек болчудай: «Аттиң ай!- деп жүрүп, институтта кантип окугандыгыбыз өзүңдүн эсиндедир. Арабызда оозун куу чөп менен аарчыгандар да, кол ачыктар да, **кызыл кекиртектөр да, ак жүрөктөр да, сак кулактар да, кара беттер да, кызыл көздөр да, кызыл буттар** да бар эмес беле [“КМ”, 1987.

Надырбек Алымбеков «**алоха**» деген индивидуалдык-стилистикалык неологизмин жараткан. Бирдин аты да «**алоха**» деп аталган. Бул сөз гавай тилинен которгондо «**саламдашуу**», «**коштошуу**» дегенди түшүндүрөт:

Алоха деп салам айтат сулуу кыз,

Айчырайлуу ак маңдайы жылуу кыз.

Жаркыным деп айталбадым,

Жакын болбой, жаш ортосу жылыбыз.

Көрдүм барып гавайлыктардын кыштагын,

Конокторун бийлеп тоскон кыздарын.

Эки күнү элет жерин аралап,

Эсте калды «**алоха**» деп укканым [«КМ», 26.05.1993, №20-21,6-бет.]

Белгилүү сатирик Жумабек Тукай өзүнүн «**Жапаназавр**» деген повестинде автордук неологизмдерди жарата алгандыгын байкоого болот. Бул повестте жазуучу караңгы бир адам тамын шыбайм деп асканын бооруна топуракка барып, жер алдынан таш эстеликти таап алып, анын атын таап алган айылдын атына ылайыктап коюп алгандыгы күлкү келтирээрлик. Муну менен жазуучу өзүнүн автордук неологизмин жарата алган: Өз айлымдын жеринен табылган соң демек муну – **Жапаназавр** деген жарашат го. Во, звучить! Жапан-Арык – **Жапаназавр**. [«КМ», 9.06..1993, №20-21, 7-бет.]

Ичкичил. Ичкиликке берилген, аракеч.

А дегенде а **ичкич** Мекемеден куулат [Р.Шүкүрбеков]. Бүгүнкү күндө да «**ичкичил**» деген сөздү ичкиликке берилип кеткен, аракеч адам деген мааниде акын Ш.Абдылдаев колдонгон:

Барды жок деп, барды жок деп дайыма,
Ким болбосун жөн коюшпай жайына,
Билмексенге салып ичкен бүлөсүн,
Да бирөөнүн көтөрүшүп күнөөсүн
«**Ичкичил**»деп жайып чыгат айылга.
Таңгаламын калаарына бап келип,
Бузукулар бузуктарга так келип.
Ошондуктан «**жазмакерди**» издеп таап,
Дагы жаздыр арак-шарап алперип.

Акын Токтосун Самудиновдун «Чаң баспаган сөздөрү» [«Адабият» 1991] аттуу жыйнагы идеялык тематикалык максат багыты боюнча өзгөчөлүккө ээ. Анда баш аягы 330дай сөз камтылган да, алардын чечмеленме түшүндүрмөсү, антонимдик, синонимдик түгөйлөрүнүн мааниси, интернационалдык сөздөрдүн котормосу гана эмес, мурда кыргызча айтылып, пайдаланылып келген маанилик так туюнтмалары көркөм сөз күчү аркылуу болгондо да поэзиялык тили менен берилет. Мисалы, акын «**костер**» деген сөздүн кыргызча туюнтмасын «**күлкан**» деген ырында мындай берген:

Кандай сонун
Лагерде!
Канча жыргап күлбөдүк.
Костер жагып ортого.
Тегерете бийледик.
Күлкан дээрин
Ал отту
Алдык азыр үйрөнүп.

Бір дагы уланат. А бирок биз айтып угуп, ал тургай эже-синдилерге ысым катары коюлган бул сөздүн костер экенин билип эле туруп, ошо билгенибизди пайдаланбай келгенибизге акын айткан соң, албетте өкүнөбүз. Т.Самудинов сөз жасагыч акын эмес, ал кыргыз тилинин лексикалык фондусунан сөз издеген, сөздүк турмушубуздун өзүнөн сөз тапкан лингвист-лексиколог акын. **«Күлкан»** деген сөз диалектилик сөз. Ал адабий тилде коломто маанисин берет: Боз үйдүн от жагылып, казан асыла турган жери.

Ал архаикалык, тарыхый сөздөрдүн кайра жанданып тилибизге киришинин толук негизи бар деп эсептейт. Анын **«Көзүлдүрүк сарапчы»** деген ыры буга далил:

Алкагы бар алтындан

Көзүлдүрүк тартынган.

Көрсө бул сөз турбайбы

Көз айнек деп айтылган

Көзүлдүрүк ал кезде

Кылдан токуп жасалчу

Көзгө тартчу бул буюм.

Сурапчы деп аталчу.

Бул ырда акын **«көзүлдүрүк»** деген сөздү **«көз айнек»** деген мааниде колдонгон.

Ооба, орусча сөздөрдүн каалаганын алып ыңгайына жараша которуп аны уйкашка баш ийдирип алса деле болмок. Бирок Т.Самудинов антпейт, ал окурмандарга кыргыз сөзүн кыргызча, орус сөзүнүн кыргызча түшүнүгүн, мурда эле айтылып келген [котормосун эмес] туюнтмасын түшүнүп, сөз байлыгын билүүгө кызыктырат. Маселен **аппетит-ичтей, клубника-кулпунай, бантик-келесим, справочник-даректеме ж.б.** варианттарда берет.

Ичтей. Тамактангысы же ичип-жегиси келип турган абал, курсагы ачтык же ток пейилдик, аппетит.

Акындын ыр сөздүгүндөгү айрым түшүндүрмө туюнтмаларга көңүл бурсак. Мисалы «Ичтей» аталган ырында:

Кыргызчасын көп сөздүн

Сурай бердик кызыгып.

Закусканы мисалы,

Дешет тура **ысылык**

Далай кептер бар экен,

Биз алиге угалек.

Таңгалыппыз **пивону**

Айтат десе **сыра** деп.

Бирок «**ысылык**», «**сыра**» деген сөздөр казак туугандарда кадимкидей айтылган сөз. Бул сөздөр кыргыз эли үчүн гана жаңы мааниде колдонулган.

[«КМ», 26.05.1993, №20-21, 2-бет.]

Базаркул Нургазиев “Адам болоор бекенсиң”

Ала көөдөн бойдогум,

Арагыңды койбодуң.

Алтымышка барсаң да,

Арбак уруп тойбодуң

Кимдер ичти сен өңдүү,

*“Арак, “**самаш**” дегенди.*

Адат кылдың бойдогум,

Арам тамак жегенди

Алкың тыйбай жутунуп,

Арыктадың жышылып.

Адам болоор бекенсиң,

Аракеч аттан кутулуп? [“Ленинчил жаш, 26.01. 1987].

Акын Базаркул Нургазиев “Адам болоор бекенсиң” деген ырында “**самаш**” деген жеке неологизмин колдонгон. Бул ыр саптарында акын ала көөдөн, алтымышка чыкса да акыл кирбеген адамды мыскылдаган.

Жаштарды эмгекчилдикке, акылдуулукка үндөйт. Ал эми “самаш”, деген неологизм чыгармасынын экспрессивдүүлүгүн арттырган.

Ушул эле “самаш” сөзүн акын Жакыпбек Абдылдаев да “Каракчы” деген ырында колдонгон:

“Самаш” сатып уй алды,

Арак сатып үй алды.

Абийирдүү адамдар,

Аны көрүп уялды.

Дос тууганга аракты,

15 сомдон таратты.

Көз көрүнөө эл тонойт,

Бул кайдагы каракчы?

1990-жылдары популярдуу колдонулуп келген “самаш” сөзү бүгүнкү күндө эч кандай неологизм эмес. Атүгүл “самаш” сөзүн гезит беттеринен учуратпадык. Демек, бул сөздү коомчулук колдонбой калгандыгын байкоого болот.

Исабек Токтогулов “Адам сатар”

Болжоп айтуу адаты,

Боорукердик сапаты.

Адам сатар куйтулук,

Арбып барат жараты.

Жута берет ырысын,

Ичиң кайдан жылысын?

Сак болбосоң ал шүмшүк,

Сатып коет тымызын.

Адам сатар келатат,

Ар кыл болуп модасы...

Кантер экен? Ай билбейм,

Жүрбөй калса соодасы [“КМ”, 22.11.1990]

Жеке жазуучунун неологизми жалпы тилдик традициянын негизинде жасалганда гана элге түшүнүктүү болот. Ошондой эле өзүнө жүктөлгөн милдетти аткара алат. Тактап айтканда, алар тилдеги белгилүү элементтердин негизинде түзүлөт. Ошондуктан мындай сөздөрдүн мааниси угуучуга же окурманга атайын түшүндүрмөсүз эле маалым болуп турат.

III бап боюнча корутунду

Неологизмдер коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир мезгилинде пайда болуп, мезгилдин өтүшү менен, эл тарабынан жаңылыгы сезилбей, неологизмдин катарынан чыгып калышы закон ченемдүү көрүнүш. Өздөштүрүүлөрдүн натыйжасында жаңы түшүнүктөр гана өздөштүрүлүп, аларды билдирүү үчүн ички мүмкүнчүлүктөр ишке киргизилип сөздөрдүн жаңы маанилери өркүндөйт. Бирок сөздүк составдагы жаңы өзгөрүү тилде жаңы болгон лексикалык каражаттардын негизинде гана келип чыга турган тар маанидеги кубулуш эмес. Айрым эскирген сөздөр колдонулуудан чыгып, пассивге өтүп кетиши – тилдин лексикалык системасындагы өзгөрүүлөрдүн бир түрү болуп саналат.

Тилде эскирүү жана жаңылануу процесси дайыма болуп, коом өзгөргөн сайын тилде да, өсүп-өнүгүү, жаңылануу, эскирүүнүн болуп турушу закон ченемдүү. 1980-жылдардын экинчи жарымынан кийинки коомдук процесс кыргыз тилинин өнүгүшүнө зор таасир этти. Айрыкча мамлекетибиздин эгемендүүлүккө ээ болушу жана жаңы коомдук экономикалык түзүлүшкө багыт алышы – экономикалык түзүлүшкө багыт алышы – кайрадан колдонулган неологизмдерге жол ачты. Элибиздин улуттук аң – сезиминин

өнүгүшүнө жана тилибиздин мамлекеттик статус алгандыгына байланыштуу тилибизде мурда колдонулуп эскирүүгө дуушар болгон сөздөр мезгилдин өтүшү менен бүгүнкү күндүн неологизми катары колдонула баштады, тактап айтканда, кайра тирилген неологизмдерге **жумурият, мыйзам, дарс, усул, жамаат, жаран, дубан** ж.б. мисал боло алат.

Индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер жалпы тилдеги неологизмдер сыяктуу жаңы пайда болгон түшүнүктү, нерсени атоо зарылчылыгынан келип чыкпастан, мурда эле тилде аты белгилүү болгон түшүнүктү жаңыча атоо менен ага күчтүү эмоция, стилистикалык тактык берүү максатын көздөйт да, тилдин активдүү сөздүк запасына кирбестен, көпчүлүк учурда жеке гана чыгарманын же жеке жазуучунун энчиси болуп кала берет. Ошондуктан индивидуалдык - стилистикалык неологизмдер мезгилдин өтүшү менен жалпы элдик тилдин карамагына өтүп кетпестен, дайыма өзүнүн жаңылыгын сактап, неологизм катары кала берет.

Окказионализмдер контекст менен тыгыз байланышта болуп, башкалардан жогорку деңгээлдеги тактыгы, көркөмдүгү менен айырмаланат, ошол эле учурда лексика чөйрөсүндө жаңы сөз жасоодо активдүү роль ойнойт.

Корутунду

Республикабыздын коомдук-саясий турмушундагы болуп жаткан өзгөрүүлөр: советтер союзунун ыдырашы, өлкөнү кайра куруу жана демократиялаштыруунун башталышы, Кыргыз Республикасынын өзүнчө мамлекеттик суверендүүлүккө жетишиши, эне тилибиздин мамлекеттик тил статусуна ээ болушу, элибиздин тарыхына жана азыркы заманга карата салттык эмес көз караштын пайда болушу кыргыз тилиндеги 1980-жылдарынан кийинки неологизмдердин атайын өзүнчө изилденишин талап кылды. Анткени тилдин лексикалык өнүгүшүнүн мына бул процесси неологизмдердин тарыхый кырдаал -шарттарына, анын пайда болуу ыктарына жана чыккан булактарына көз жүгүрткөнүбүздө даана байкалды. Ар бир тарыхый мезгилдин өзүнө тиешелүү неологизмдери болот. Бүгүнкү күндүн неологизмдери болуп рынок экономикасына, өлкөбүздүн коомдук-саясий түзүлүшүнө, экономикасына жана кайра курууга, компьютерлештирүүгө байланыштуу келип чыккан сөздөр эсептелет.

Жалпы лингвистикадагы жана кыргыз тил илиминдеги теориялык жоболорго таянуу менен, неологизмдерди ар тараптуу изилдөөнүн натыйжасында төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик:

1. Гезит беттерине жарыяланган неологизмдерди колдонуунун өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар.

2. Тилде неологизмдер бир жагынан туруктуу, кыймылсыз, экинчи жагынан туруксуз, кыймылдуу, өзгөрмөлүү келет.

3. Кыргыз тилиндеги неологизмдер тематикалык жактан төмөндөгүчө классификацияланса болот: компьютер жана анын түзүлүшүн туюндурган неологизмдер; сүрөт-графикалык түшүнүктөрдү туюндурган неологизмдер; видео-техникага байланыштуу неологизмдер; коомдук өзгөрүүгө, саясатка байланыштуу неологизмдер; адамдын кесибин, кызматын билдирүүчү неологизмдер; шоу-бизнеске байланыштуу неологизмдер; базар экономикасына байланыштуу, административдик-мамлекеттик башкарууга байланыштуу неологизмдер; тамак-ашка, өнөр жай жана транспортко байланыштуу неологизмдер; спортко байланыштуу неологизмдер; билим берүү тармагына, буюм-тайымдарды колдонууга байланыштуу неологизмдер.

4. Тилибиздин ички мүмкүнчүлүктөрүнө жараша неологизмдер жалпы тилдик жана диалектилик булактын да эсебинен пайда болот.

5. Басма сөз каражаттарында орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер басымдуу орунду ээлейт. Мындан сырткары, тектеш тилдерден келип кирген жаңы сөздөр да учурайт.

6. Неологизмдер кабыл алынган сөздөр сыяктуу кыргыз адабий тилин байытууда зор мааниге ээ экендигин танууга болбойт.

7. Неологизмдер төмөнкүдөй ык-амалдардын негизинде жасалат:

- а) лексика-семантикалык
- б) морфологиялык ык
- в) синтаксистик ык

г) калька ыгы.

Неологизмдердин активдүү сөздүк запаска өтүүсү, же болбосо эскирүүгө дуушар болуусу талданып, неологизм-метеорлор, окказионализмдер алгылыктуу жана жетишерлик фактылардын негизинде иликтенди. Неологизмдер коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир мезгилинде пайда болуп, мезгилдин өтүшү менен, эл тарабынан жаңылыгы сезилбей, неологизмдин катарынан чыгып калышы закон ченемдүү көрүнүш. Өздөштүрүүлөрдүн натыйжасында жаңы түшүнүктөр гана өздөштүрүлүп, аларды билдирүү үчүн ички мүмкүнчүлүктөр ишке киргизилип сөздөрдүн жаңы маанилери өркүндөйт. Бирок сөздүк составдагы жаңы өзгөрүү тилде жаңы болгон лексикалык каражаттардын негизинде гана келип чыга турган тар маанидеги кубулуш эмес. Айрым эскирген сөздөр колдонулуудан чыгып, пассивге өтүп кетиши – бул тилдин лексикалык системасындагы өзгөрүүлөрдүн бир түрү болуп саналат.

Тилде эскирүү жана жаңылануу процесси дайыма болуп, коом өзгөргөн сайын тилде да өсүп-өнүгүү, жаңылануу, эскирүүнүн болуп турушу закон ченемдүү. 1980-жылдардын экинчи жарымынан кийинки коомдук процесс кыргыз тилинин өнүгүшүнө зор таасир этти. Айрыкча мамлекетибиздин эгемендүүлүккө ээ болушу жана жаңы коомдук экономикалык түзүлүшкө багыт алышы кайрадан колдонулган неологизмдерге жол ачты. Элибиздин улуттук аң – сезиминин өнүгүшүнө жана тилибиздин мамлекеттик статус алгандыгына байланыштуу тилибизде мурда колдонулуп эскирүүгө дуушар болгон сөздөр мезгилдин өтүшү менен бүгүнкү күндүн неологизми катары колдонула баштады, т.а., кайра тирилген неологизмдерге **жумурият, мыйзам, дарс, усул, жамаат, жаран, дубан** ж.б. мисал боло алат.

Бүгүнкү күндө газета тилиндеги неологизмдердин стилистикалык кызмат аткаруусу неология багытындагы активдүү көрүнүштөрдөн. Ошондуктан бул бапта массалык-маалымат каражаттарынын тилиндеги

неологизмдердин ролун аныктап, алар кезиккен публицистикалык тексттерди талдап, сөз жасоо моделдерине анализ жүргүзүлдү.

Индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер жалпы тилдеги неологизмдер сыяктуу жаңы пайда болгон түшүнүктү, нерсени атоо зарылчылыгынан келип чыкпастан, мурда эле тилде аты белгилүү болгон түшүнүктү жаңыча атоо менен ага күчтүү эмоция, стилистикалык тактык берүү максатын көздөйт да, тилдин активдүү сөздүк запасына кирбестен, көпчүлүк учурда жеке гана чыгарманын же жеке жазуучунун энчиси болуп кала берет. Ошондуктан индивидуалдык - стилистикалык неологизмдер мезгилдин өтүшү менен жалпы элдик тилдин карамагына өтүп кетпестен, дайыма өзүнүн жаңылыгын сактап, неологизм катары кала берет.

Окказионализмдер контекст менен тыгыз байланышта болуп, башкалардан жогорку деңгээлдеги тактыгы, көркөмдүгү менен айырмаланат, ошол эле учурда лексика чөйрөсүндө жаңы сөз жасоодо активдүү роль ойнойт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология [Текст] /Э.Абдулдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.- 256 б.
2. Абдулкеримова, И. Неологизмы и их перевод на русский язык [Текст] /И.Абдулкеримова //Елмихябярляр [АДУ]. – 2005.- №1.- С.97-98.
3. Агимбаева, М.С. Неологизмы со значением лица в публицистических произведениях А.И. Герцена [Текст] / М.С.Агимбаева //Филол. сб.-Алма-Ата, 1976.- Вып. 8.- С. 228-235.
4. Адмони, В.Г. Мегамир (введение нового термина) [Текст] /В.Г.Адмони //Новые слова и словари новых слов. - Л., 1978.- С. 136-142.
5. Ахматов,Т.К. Азыркы кыргыз тили. Фонетика. Лексика [Текст] /Т.К.Ахматов, Ж.Мукамбаев.– Фрунзе: Мектеп, 1978.- 176 б.

6. Алексеев, Д.И. Словарь сокращений русского языка [Текст] /Д.И.Алексеев, И.Г.Гозман, Г.В.Сахаров. –М.: Рус. яз., 1983.- 487 с.
7. Алексеев, Д.И. Аббревиатуры как новый тип слов [Текст] / Д.И.Алексеев //Развитие словообразования современного русского языка / под. ред. Е.А.Земской, Д.Н.Шмелова. – М., 1966.- С.45-156.
8. Бабенко,Н.Г.Окказиональное в художественном тексте. Структурно-семантический анализ [Текст]: учеб. пособие / Н.Г. Бабенко.- Калининград: Изд-во КГУ, 1997.- 84 с.
9. Бакина, М.А. Словотворчество [Текст] /М.А.Бакина //Языковые процессы соврем. рус. худож. литературы. Поэзия. - М., 1977.- С. 78-127.
10. Бәйткіова,Ш. Қазақ тіліндегі неологизмдер [Текст] /Ш. Бәйткіова. – Алматы: Б.и., 1971.- 122 б.
11. Бапаев,Х. Кыргыз сатирасы [Текст] / Х.Бапаев. – Фрунзе: Мектеп, 1967.-88 б.
12. Батманов, И.А. Азыркы кыргыз тили [Текст] /И.А.Батманов, Г.Бакинова, Ю.Яншансин.- Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1956.- 1-болук: Фонетика, лексика, диалектология.- 112 б.
13. Бацевич, Ф.С. Процесс неологизации и его влияние на системные отношения в лексике [Текст] / Ф.Ц.Бацевич //Рус. яз. в шк.- 1981.- №3.- С.78-127.
- 14.Бедняков, А.С. Русский язык [Текст]: учеб. пособие для нерусских педучилию /А.С.Бедняков, А.С.Матийченко.- 3- изд.- М.: Учпедгиз, 1956.- Ч.1: Лексика, фонетика и морфология.- 156 с.
15. Бекбалаев, А.А. Неологизмы современного немецкого языка в ономасиологическом аспекте (на материале наименования лиц) [Текст] /А.А.Бекбалаев. -М., 1979.- Вып. 139.- С. 29-47.
16. Белаковская, В.А.Фразеологические неологизмы в современном французском языке (на материале «Словаря новых слов» Пьера Жильбера)

- [Текст] / В.А.Белаковская //Семант. анализ лексических единиц.- Иркутск, 1979.- С.75-85.
17. Белова, Б.А. Об особенностях производности синонимических окказианализмов [Текст] / Б.А.Белова //Актуальные проблемы рус. словообразования. -Ташкент, 1980.- Ч. 2.- С. 74-78.
18. Богданов, Н.А. Речевые новообразования и принципы их классификации (на материале писем писателей второй половины XIX в. А.П. Чехова, Н.С. Лескова, М.Е.Салтыкова-Шедрина) [Текст] /Н.А.Богданов //Формирования стилист. навыков у учащихся в процессе работы над грамматической темой. - Алма-Ата, 1977.- С.12-17.
19. Брагина, А.А. Новая жизнь старых слов [Текст] /А.А.Брагина // Рус. речь.- 1978.- № 6.- С.77-83.
20. Брагина, А.А. Синонимический ряд: словосочетание – слово [Текст] /А.А.Брагина // Новые слова и словари новых слов. - Л., 1978.- С. 81-94.
21. Брагина, А.А. Слово и время [Текст] /А.А.Брагина // Рус. яз. за рубежом.- 1978.- №1.- С. 40-41.
22. Брагина,А.А. Неологизмы в русском языке [Текст]: пособие для студентов и учителей /А.А.Брагина. - М.: Просвещение, 1973.- 224 с.
23. Будагов,Р.А. Введение в науку о языке [Текст] /Р.А.Будагов. – М.: Учпедгиз, 1958.- 81 с.
24. Виноградов, В.В. Лексикология и лексикография: Избранные труды [Текст] /В.В.Виноградов. – М.: Наука, 1977.- 311 с.
25. Воровой, Л. Новые слова [Текст] /Л.Воровой //Красная новь.- 1938.- №2.- С. 201-210.
26. Габинская, О.А. Антонимия как одна из причин возникновения лексических новообразований [Текст] /О.А.Габинская //Иновация на разных языковых уровнях. - Рига, 1978.- С. 135-145.

27. Гак, В.Г. О современном французском неологии [Текст] /В.Г.Гак //Новые слова и словари новых слов. –Л., 1978.- С. 37-53.
28. Галкина – Федорук, Е.М. Современный русский язык: Лексикология, фонетика, морфология [Текст] /Е.М.Галкина-Федорук, К.В.Горшкова, Н.М.Шанский.- М.: Учпедгиз, 1958.- 403 с.
29. Галкина–Федорук, Е.М. Современный русский язык. Лексика [Текст] /Е.М.Галкина-Федорук.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1954.- 203с.
30. Гвоздев, А.Н. Очерки по стилистике русского языка [Текст] /А.Н.Гвоздев.- М.: Учпедгиз, 1955.- 463 с.
31. Гулыга, Е.В. Новое и старое в лексике и грамматике немецкого языка [Текст]: учеб. пособие для студентов фак. ин-тов иностр. яз. /Е.В.Гулыга, Е.В.Розен. –Л.: Просвещение, 1977.- 160 с.
32. Давлетов, С.А. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери [Текст] /С.А.Давлетов. – Каракол: ЫМУ, 2010.- 1-китеп.- 320 б.
33. Давлетов, С.А. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери [Текст] /С.А.Давлетов. – Каракол: ЫМУ, 2010.- 2-китеп.- 461 б.
34. Давлетов, С.А. Кыргыз тилинин урунттуу маселелери [Текст] /С.А.Давлетов. – Каракол: ЫМУ, 2011.- 3-китеп.- 390 б.
35. Давыдова,М.К. Индивидуальные глагольные в новообразовании в современном языке [Текст] /М.К.Давыдова //Теория и история русского литературного языка и говоров Дальнего Востока. –Хабаровск, 1976.- С. 134-152.
36. Дегтерова,Т.А. Формы проявления семасиологических законов [Текст] /Т.А.Дегтерова // Закон семантического развития в языке. –М., 1961.- С. 3-4.
37. Дегтярь, И.Г.О термине «окказионализм» или «окказиональное слово» [Текст] /И.Г.Дегтярь //Структура словаря и вопросы словообразования германских языков. –Пятигорск, 1975.- С. 129-135.

38. Джоглидзе, Л.И. Новые слова в современном русском языке (на материале газеты «Правда» за 1971-1975 гг.) [Текст]: автореф. дис....канд. филол. наук /Л.И.Джоглидзе. - Тбилиси, 1979.- 29 с.
39. Добродомов, И.Г. Новая одежда старых слов [Текст] /И.Г.Добродомов //Рус. речь.- 1972.- №2.- С. 67-72.
40. Еспекова, Л. Қадыр Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер [Текст]: филол. Ғыл. канд. ... дис. автореф. /Л.Еспекова.– Алматы, 1998.- 30 б.
41. Жакупов, Ы. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: пед. окуу жайлары учун /Ы. Жакупов, С. Турусбеков, Д. Майрыков.- Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1955.- I-бөлүк: Лексика, фонетика, морфология.- 231 б.
42. Жапаров, Ш. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы [Текст] /Ш.Жапаров, Т.Сыдыкова. – Бишкек: Текник ББ, 2011.- 164 б.
43. Ибрагимходжаев,И. Некоторые замечания о классификации новых сложных слов (на материале имен существительного и прилагательного) [Текст] /И.Ибрагимходжаев // Сб. науч. – метод. тр. Ташкент. ун-та.- Ташкент, 1978.- №566.- С. 27-33.
44. Исабеков, С.Е. К вопросу об образовании новых слов на базе фразеологических единиц [Текст] /С.Е.Исабеков //Структурно-семант. процессы на уровне слова, словосочетания и предложения. –Алма-Ата, 1980.- С.122.
45. Исаев, С.М. Казак адабий тилинин совет доорундагы өнүгүшү [Текст] /С.М.Исаев. – Алма-Ата: Мектеп, 1973.- 195 б.
46. Калинин, А.В. Лексика русского языка [Текст] /А.В.Калинин.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978.- 231 с.

47. Кадыркулов, К.Ш. Казіргі казак тілінегі жаңа сөздер менен жаңа сөз колданыстар [Текст]: филол. илим. канд.... дис. автореф. /К.Ш. Кадыркулов.- Алматы, 1995.- 24 б.
49. Кожин, А.Н. Экспрессивные новации в современной лексике [Текст] /А.Н.Кожин // Лексика. Терминология. Стили.- Горький, 1977.- Вып. 6.- С. 56-60.
50. Король, Т.В. «Поле признака» и неологизмы [Текст] /Т.В.Король //Иновации на разных языковых уровнях. – Рига, 1975.- С. 19-39.
51. Котелова, Н.З. Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов [Текст] /Н.З.Котелова // Новые слова и словари новых слов. – Л., 1978.- С.5-27.
52. Новое в русской лексике. Словарные материалы – 81 [Текст] / под ред. Н.З.Котеловой.- М.: Рус. яз., 1986.- 287 с.
53. Котелова, Н.З. Проект словаря новых слов русского языка [Текст] /Н.З.Котелова. – Л.: Наука, 1982.- 86 с.
54. Куль, Р. О новых словах в эстонском языке [Текст] /Р.Куль //Kauniemakeebalatteil Tallinn, 1978.- Р. 64-67.
55. Кыргыз тили [Текст]: энцикл. окуу куралы. – Бишкек: Б-сыз, 2004.- 277 б.
56. Лившиц, Ф.Д. Пополнение словарного состава английского литературного языка новыми словами, образованным способом сложения аббревиатурных компонентов [Текст] /Ф.Д.Лившиц //Проблемы теории и методики преподавания иностр. языков и литературоведения.- Алма-Ата, 1977.- Вып. 1.- С. 85-95.
57. Литвиенко, А.И. Новая именная лексика (по материалам центральной прессы) [Текст] /А.И.Литвиенко // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии. – Пермь, 1972.- С. 294-297.

58. Логинова, К.А. Новые слова и устойчивые сочетания в лексиконе дипломатии [Текст] /К.А.Логинова // Новые слова и словари новых слов. – Л., 1978.- С.143-152.
59. Лопатин, В.В. Рождение слова: неологизмы и окказиональные словообразования [Текст] /В.В.Лопатин. – М.: Наука, 1973.- 151 с.
60. Мальцева, И.М. Сложные слова с первым компонентом все – в современном русском языке (образование новых слов) [Текст] /И.М.Мальцева // Новые слова и словари новых слов. –Л., 1978.- С. 106-116.
61. Мамедов, И. О некоторых семантических неологизмах в газете (на основе материалов газеты «Коммунист») [Текст] /И.Мамедов // Учен. зап. Азербайджан. ун-та. Сер. Журналистики.- 1973.- №3.- С. 47-52.
62. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили. (Фонетика жана лексикология) [Текст] /Ж.Мамытов. –Бишкек: Жэка, 1999.- 256 б.
63. Мамытов, Ж. Кыргыз тилиндеги неологизмдер. (Лексика-семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы) [Текст] /Ж.Мамытов. – Фрунзе: Мектеп, 1966.- 63 б.
64. Мамытов, Ж. Неологизмы киргизского языка советской эпохи [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук /Ж.Мамытов. –Фрунзе, 1966.- 22 с.
65. Мамытов, Ж. Көркөм чыгарманын тили [Текст] /Ж.Мамытов. –Фрунзе: Мектеп, 1990.- 124 б.
66. Мамытов, Ж. Эскирген сөздөр менен диалектизмдердин лингвостилистикасы [Текст]: филол. илим. докт.... дис. /Ж.Мамытов. – Каракол, 2002.-
67. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили: Лексикология [Текст] /Ж.Мамытов, З.Кулумбаева. – Фрунзе: Мектеп, 1971.- 112 б.
68. Маркс, К. Сочинения [Текст] /К.Маркс, Ф.Энгельс.- 2-изд.- М.: Госполитиздат, 1955.- Т.3: Немецкая идеология. – 630 с.

69. Маслова, Г. Д. К вопросу о неологизмах в современном французском языке [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук / Г.Д.Маслова.- М., 1962.- 14 с.
70. Миськевич, Г.И. К вопросу о принятии нормой новых слов (неологизмы: луноход, стыковка, приводниться, прилуниться) [Текст] /Г.И.Миськевич //Языковая норма и статистика. - М., 1977.- С. 208-218.
71. Молдабеков, К. Основы калькообразования в современном казахском языке [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук /К.Молдабеков.- Алма-Ата, 1979.- 22 с.
72. Мукамбаев, Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология [Текст] /Ж.Мукамбаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.- 168 б.
73. Мукамбаев, Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] /Ж.Мукамбаев. – Фрунзе: Илим, 1972.- Т.1.- 713 б.
75. Муратова, Г.А.Окказиональные слова в казахской художественной речи [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук /Г.А.Муратова.- Алма-Ата, 1991.- 20 с.
76. Муратова, Г. Көркөм әдебиет тилиндегі қажеттілік пен кездейсоқтық [Текст] /Г.Муратова. – Алматы: Б.и., 2002. – 238 б.
77. Николаева, О.М. К вопросу о синонимизации речевых неологизмов [Текст] /О.М.Николаева //Вопр. истории и теории рус. языка. - Калуга, 1969.- Вып. 2.- С. 49-62.
78. Новое в русской лексике. Словарные материалы-77 [Текст] /Н.З.Котелова, В.П.Петушков, Ю.Е.Штейнсапир, Н.Г.Герасимова. –М.: Рус. яз., 1980. – 176 с.
79. Радченко, А.А. Новое в образовании сложных слов [Текст] /А.А.Радченко //Актуальные вопр. рус. филологии. –М., 1975.- С. 40-51.
80. Радченко, А.А. Новые слова с авто – [Текст] /А.А.Радченко //Рус. яз. за рубежом.- 1973.- №2.

81. Радченко, А.А. Новые явления в лексике современной газетной публицистики [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук /А.А.Радченко. – М., 1975.- 32 с.
83. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А.Сапарбаев.- Бишкек: Кыргызстан, 1998.- 220 б.
84. Сенько, Е.В. Две недели из жизни русского языка нашего времени (о процессе неологизации словарного состава, на материале центральной периодики 2-15 янв. 1978 г.) [Текст] /Е.В.Сенько //Рус. яз. в шк.-1980.- №3.- С. 80-83.
85. Соловьева, Т.А. О некоторых неологизмах американской политической лексики XX века (По работам В.Фостера) [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук / Т.А.Соловьева.- М., 1956.- 16 с.
86. Страмной, А.В. Газетный текст как источник неологизмов (на материале русской и французской прессы) [Текст]: автореф. дис.... канд. филол. наук /А.В.Страмной.– Волгоград, 2007.- 22 с.
87. Хашба, А.К. Об образованиях новых понятий слов [Текст] /А.К.Хашба //Хашба А.К. Избр. работы. –Сухуми, 1972.- С.77-78.
88. Шаршенбаев, А.К. Азыркы кыргыз тилиндеги экзотикалык сөздөр [Текст]: дис....канд. филол. наук /А.К.Шаршенбаев.– Бишкек, 2005.- 150 б.
89. Шанский, Н.А. Лексические и фразеологические кальки в русском языке [Текст] /Н.А.Шанский //Рус. яз. в шк. – 1995.- №3.- С.32.
90. Юнусалиев,Б.М. Киргизская лексикология [Текст] /Б.М.Юнусалиев.- Фрунзе: Кирг. гос. учеб.-пед. изд-во, 1959.- Ч.1.- 248 с.
91. Юнусалиев, Б.М. Тандалган эмгектер [Текст] /Б.М.Юнусалиев. – Фрунзе: Илим, 1985.- 510 б.
92. Якубович, Т.Д. Новые слова. Книга для учащихся [Текст] /Т.Д.Якубович.- Л.: Просвещение, 1966.- 61 с.
93. Яновский.1846.797.- [интернет].

Сөздүктөр

1. Алексеев, Д.И. Словарь сокращений русского языка [Текст] /Д.И.Алексеев, И.Г.Гозман, Г.В.Сахаров. – М.: Рус. яз., 1983.- 486 с.
2. Атоолордун (терминдердин) орусча-кыргызча сөздүгү [Текст].- Бишкек: Энцикл. борбору, 2010.- 256 б.
2. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов [Текст] /О.С.Ахманов. – М.: Сов. энцикл., 1966.- 605 с.
3. Ашимов, А.. Экономикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст] /А.Ашимов. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2001.- 240 б.
4. Бельчиков,Ю.А. Первый словарь новых слов [Текст] /Ю.А.Бельчиков //Рус. речь.- 1972.- №2.- С.66.
5. Булыко, А.Н. Большой словарь иностранных слов: 35 тысяч слов [Текст] /А.Н.Булыко. - М.: Мартин, 2006.- 703 с.
6. Джапанов, А.А. Культурологиялык орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча терминологиялык сөздүк [Текст] /А.А.Джапанов. – Бишкек: Б.и., 2006.- 125 б.
7. Русско-кыргызский учебный экономический словарь [Текст] /сост. А.А.Джапанов. – Бишкек: Б.и., 2005.- 52 с.
8. Юридический русско-кыргызский учебный словарь [Текст] /сост. А.А.Джапанов. –Бишкек: Б.и., 2005.- 72 с.
9. Джапанов, А.А. Медицинский русско-кыргызский учебный словарь [Текст] /А.А.Джапанов.- Бишкек: Б.и., 2005.- 96 с.
10. Джапанов, А.А. Технический русско-кыргызский терминологический словарь [Текст] /А.А.Джапанов. – Бишкек: Б.и., 2006.- 62 с.
11. Большой юридический словарь [Текст] /В.Н.Додонов, В.Д.Ермаков, А.Крылова и др. – М.: Инфра - М, 1999.- 790 с.

12. Жалилов, А. Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү [Текст] /А.Жалилов. – Ош: Б-сыз, 1998.- 1-китеп.- 70 б.
13. Розенталь, Д.Э. Словарь–справочник лингвистических терминов [Текст]: пособие для учителя /Д.Э.Розенталь, М.А.Теленькова. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1985.- 399 с.
14. Иванов, Ю.А. Русско-кыргызский словарь= орусча-кыргызча сөздүк [Текст] /Ю.А.Иванов. – Бишкек: “Раритет Инфо”, 2011.- 415 б.
14. Карасаев, Х.К. Камус наама [карасай сөздүк] [Текст] /Х.К.Карасаев. – Бишкек: Шам, 1996.- 517 б.
15. Карасаев, Х.К. Орфографиялык сөздүк [Текст] /Х.К.Карасаев. – Фрунзе: КСЭ, 1983.- 576 б.
16. Карасаев, Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст] /Х.К.Карасаев. –Фрунзе: КСЭ, 1986.- 243 б.
17. Карасаев,Х.К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү [Текст] /Х.К.Карасаев. – Бишкек: Мамл. тил ж-а энцикл. борбору, 2009.- 640 б.
18. Карманний словарь иностранных слов вошедших в состав русского языка [Текст] .- СПб., 1846.- 234 с.
19. Кыргыз тилинин академиялык кыскача сөздүгү [Текст]: моногр. /түз.: А.Акматалиев, Ж.Семенова, М.Касымгелдиева. – Бишкек: Бийиктик, 2009.- 512 б.
20. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] /ред.: Э.Абдулдаев, Д.Исаев.- Фрунзе: Мектеп, 1969.- 775 б.
21. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст].- Бишкек: «AVRASYA PRESS», 2011.- Т.1.- 879 б.
22. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст].- Бишкек: «AVRASYA PRESS», 2011.- Т.2.- 891 б.
23. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү [Текст] . – Фрунзе: Илим, 1986.- 324 б.

24. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1988.- 236 б.
25. Краткий словарь иностранных слов [Текст] /под. ред. И.В.Лехина, Ф.Н.Петрова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1979.- 621 с.
26. Новые слова и словари новых слов [Текст].- Л.: Наука, 1983.- 224 с.
27. Оморов, А. Лингвистикалык терминдердин сөздүк-справочниги [Текст] /А.Оморов, Н.Осмонова. – Бишкек; Жалалабад: Б-сыз, 2004.- 247 б.
28. Орузбаева, Б.О. Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү [Текст] /Б.О.Орузбаева.– Фрунзе: Илим, 1972. - 423 б.
29. Орузбаева, Б.О. Кыргыз терминологиясы [Текст] /Б.О.Орузбаева. – Фрунзе: Мектеп, 1983.- 168 б.
30. Словарь иностранных слов [Текст].- 18-изд., стер.- М.: Рус. яз., 1989.- 620 с.
31. Киргизско-русский словарь [Текст] /сост. К.К.Юдахин. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1940.- 576 с.
32. Юдахин, К.К. Кыргызча -орусча сөздүк [Текст] /К.К.Юдахин. –М.: Сов. энцикл., 1965.- 634 б.
33. Татаал сөздөрдүн орфографиялык сөздүгү [Текст]: мектеп окуучулары үчүн /түз. К.Сейдакматов. - Фрунзе: Мектеп, 1985.- 72 б.
34. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст]: 4 т. /М.Фасмер.- М.: Прогресс, 1986.- Т.1.- 576 с.

Шарттуукыскартуулар

1. “ЗК” - Заман Кыргызстан
2. “КТ” – Кыргыз Туусу
3. “ЫК” – Ысык- Көл кабарлары
4. “ЭТ” – Эркин Тоо

5. “КР” – Кыргыз Руху
6. “А” – Асаба
7. “КБ” – *Кут билим*
8. “КМ” - Кыргызстан маданияты
9. “КЖ” – Кылмыш жана Жаза

Кыргыз тилинин кыскача неологизмдер сөздүгүнүн тиркемеси

Т И Р К Е М Е 1

А

Авангардист [фр. *avant-gardisme* орус тили аркылуу кирген сөз] -
кандайдыр бир коомдо, чөйрөдө алдыда бараткан адам, жетекчи:

Авангардист сүрөтчү Казамир Малевичтин 1916-жылы тартылган сүрөтү 60млн. долларга сатылды [«КТ», 7.11.2007].

Агент [лат. agens, agentis орус тили аркылуу кирген сөз] - **кимдир бирөөнүн кызыкчылыгы, таламы үчүн аракет кылган, ошону жактаган адам:** Анткени алардын өздөрүнүн **агенти** бар [«Супер инфо», октябрь, 2010].

Агробизнес [гр. agros+англ.business орус тили аркылуу кирген сөз] - **жерге, жерди иштетүү маселесине, дыйканчылыкка тиешеси бар бизнес:** **Агробизнеси** өнүктүрүү жана жабдуу агроветаптекаларды ачууну көздөгөн адамдарга окууларды өткөрүп, чакан кредиттерди берүүгө жардамдарын беришмекчи [«КТ», 11.01.2008].

Айып пул [араб тилинен алынган] - **белгилүү бир эрежелерди бузууда айыптуу юридикалык же жеке тарапка акча төлөтүү, материалдык таасир этүү чарасы, штраф:** Бишкек мериясы шаарда жүрүүчү автоунаалардын эээсине **айыппул** сала турган токтом кабыл алууга ниеттенүүдө [«ЗК», 25.01.2007].

Акциздик салык [фр. accise <лат. accidere орус тили аркылуу кирген сөз] - **кээ бир керектелүүчү товарларга, көрсөтүлгөн кызмат түрүнө салуучу запастагы салык:** Бул жылы **акциздик салыктын** орундалышы 47 пайызды түздү [«ЫК», 30.04.2002, 3-бет].

Анимация [лат. animates орус тили аркылуу кирген сөз]- **кыймылдоочу графиктик сүрөттөлүштөр, сүрөттөрдү жандандыруу менен байланышкан:** **Анимациялык** долбоордун премьерасы 2011-жылга белгиленген [«ЗК», 19.09.2008, 7-бет].

Т И Р К Е М Е 2

Антикризис [гр. anti + criziz орус тили аркылуу кирген сөз] - **кризиске каршы багыт:** Өкмөт жана борбордук банктар **антикризисттик** чараларды көрүшүүдө [«ЗК», 7.11.2008].

Антимонополия [гр. anti орус тили аркылуу кирген сөз] - **монополияга каршы:** **Антимонополия** башкаруу агенттигинин билдирүүсү боюнча чаралар көрүлдү [«ЭТ», 20.08.2010].

Апелляция [лат. appellatio орус тили аркылуу кирген сөз] - **кандайдыр бир чечимди туура эмес деп, жогорку инстанцияга даттануу:** Дубайынын **апелляциялык** соту британиялык эрди катындын доо арызын карап райондук соттун чечиминин күчүнө тапшырды [«КТ», 2.04.2010].

Аранжировка [фр. arrangeur – тартипке келтирет орус тили аркылуу кирген сөз] - **бир аспап үчүн жазылган музыкалык чыгарма экинчи бир аспапка, аспаптык топко, үнгө ылайыктап көчүрүү, иштеп чыгуу:** **Аранжировкасы** менен обону жаралары менен жаккан [«Супер инфо», 21.05.2010].

Аттеше [фр. attache] - **дипломатиялык кенже даража:** Соода **аттешеси** [«ЗК», 7.11.2004].

Аудит [лат. audit орус тили аркылуу кирген сөз] - **каражаттардын сарпталышына байкоо жүргүзүүчү кызмат адамы:** **Аудиттин** жыйынтыгы боюнча арыз ээси Тобокелди Акматовго маалымдама берилди [«КТ», 7.10.2008].

Аудитор [лат. auditor - угуучу орус тили аркылуу кирген сөз] - **аудитордук иш-аракеттер менен иштеген адис [эксперт, ревизор]:** 70 миң доллардан берген **аудитор** ким экен [«КР», 6.05.2001].

Аукцион [лат. auction- auctionis орус тили аркылуу кирген сөз] – **эл топтолгон атайын жайларда соодалашып кээ бир товар жана мүлк түрлөрүн сатуу:** Анда Орусиянын популярдуу жылдыздары өз буюмдарын **аукционго** коюшкан [«Супер инфо», 2010, июнь, №397].

Т И Р К Е М Е З

Аура [гр. *aura* орус тили аркылуу кирген сөз] - талманын [эпилепция] кармай турган учуру жакындагандагы эмоционалдык абал: Жумуштагы **аура** жагабы? [«А», 6.12.2005].

Б

Бакалавр [лат. *baccalaureus* орус тили аркылуу кирген сөз] - университет жана башка да жогорку окуу жайын бүтүргөндөргө берилген алгачкы илимий даража: Университет адистерди көп баскычтуу даярдоо жолуна түшүп, **бакалаврына** даярдоо иштери жүргүзүлүүдө [«ЭТ», 30.05.2007].

Баланс [фр. *balance* – тараза орус тили аркылуу кирген сөз] - кандайдыр бир кубулушту, дайыма өзгөрүлүп туруучу өз ара байланыштуу өлчөмдүн [чондуктун] абалын айкындоочу көрсөткүчтөрдүн системасы: Соода балансынын бардык тартыштыгы шериктеш өлкөлөргө туура келет [«ЭТ», 2002].

Болон системасы [англ. *bollons* орус тили аркылуу кирген сөз] - Европанын окуу жайлары жалпы **Болон** системасына өткөн [«ЭТ», 30.05.2006].

Банкет [фр. *banquet* орус тили аркылуу кирген сөз] - кандайдыр бир белгилүү окуяга же бирөөгө байланыштуу салтанаттуу чакырылган тамак: “*Арал*” кафесинде **банкет** болуп жатканда тамак-аштан адамдар ууланды [“*Де Факто*”, 9.10.11].

Банкир [нем. *Bankier* < фр. *banquier* орус тили аркылуу кирген сөз] - банктын ээси, кожоюну, банктын башкаруучусу, банкты башкаруунун мүчөсү: **Банкирлер** үстөк пайыздын ылдыйлабай жатышын объективдүү себептер менен түшүндүрүшөт [“*Саясат*”, 21.06.12].

Т И Р К Е М Е 4

Банкомат [англ. *bancomat* орус тили аркылуу кирген сөз] - накталай валютаны насыя карточкаларда, негизинен интернешнл визасы аркылуу автоматтуу түрдө берүүгө, алууга арналган техникалык курал, **банктык автомат**: *Азыркы кезде “Элкарт” жана “Алайкард” карталары менен банкоматтан бардык коммуналдык кызматтарды төлөөгө болот* [“ЭТ”, 5.03.13].

Банкрот [нем. *bankrott* < ит. *bancarotta* орус тили аркылуу кирген сөз] - ишкананын, фирманын ж.б. финансы жагынан таш талканы чыгып кыйроо. Мисалы, *Акыркы жолу Спорт сарайына концерт коёбуз деп, ийгиликтүү банкрот болгонбуз* [“Тамчы”, 23.04.1013].

Бармен [англ. *barman* орус тили аркылуу кирген сөз] - бардын башкаруучусу же кожоюну. Барда суусундук саткан адам: Официант, бармендер окуусунан кийин кечинде ресторан, кафелерде иштеп оокат кылышат [«ЭТ», 2002, №55].

Банкнот [англ. *bank-note* орус тили аркылуу кирген сөз] - банк билет, кредиттик акчалардын бир түрү: Жаңы банкноттор [«КТ», 3.07.2009]; Ливияда Каддафинин портрети түшүрүлгөн банкноттор жүгүртүүдөн алынат [“Кабарлар”, 14.01.2012].

Бартер [англ. *barter* орус тили аркылуу кирген сөз] - затты, товарды же малды акчасыз алмаштыруу: Азырынча негизинен бартердик жол менен маалымат алышуу аркылуу иштешүүдөбүз [«ЭТ», 26.03.1999].

Баш бакан [түрк тилинен алынган] - өкмөт башчысы, министрлер советинин же министрлер кабинетинин башчысы: Ишемби күнү КРнын баш баканы И.Чудинов расмий түрдө «Кабар» агенттигинен суроолорго жооп берди [«Супер инфо», 2007].

Берене - статья [иран тилинен алынган] - музыкалык аспапта: күүнү, обонду мукамга келтире турган муунактар: 226-беренесинин

экинчи бөлүгүнүн биринчи пунктуна ылайык каралган кылмыштар жоктугуна байланыштуу алар акталышты [«ЗК», 6.10.2006].

Т И Р К Е М Е 5

Бизнес [англ. business орус тили аркылуу кирген сөз] - **пайда табууга арналган аракеттин, экономикалык кызматтын түрү. Жеке ишкердин фирманын кызматтык иши: *Бизнесиң болсо танкасың*** [Жаңы агым, 11.05.2012].

Бизнес-план [англ. business + plan орус тили аркылуу кирген сөз] - **белгилүү мезгил ичиндеги ишканалардын өнүгүү планы, алдыга коюлган максатка жетүүнү көздөгөн иш чаралар системасы.** Мисалы,

Бизнесмен [англ. businessman орус тили аркылуу кирген сөз] - **пайда табуу аракетинде ишкердик, соода-сатык иштерин ийгиликтүү жүргүзгөн адам: *Бизнесмен боюнча калган фракция лидери*** [Жаңы агым, 11.05.2012].

Брифинг [англ. briefing – инструктаж орус тили аркылуу кирген сөз] - **массалык маалымат каражаттардын өкүлдөрү менен расмий өкүлдөрдүн жолугушуусу. Кыскача пресс-конференция:** Акматбек Келдибеков баңгизаттарын контролдоо боюнча агентиктин директору Курманбек Кубатбеков катышкан **брифинг** өттү [«КТ», 2.04.2004].

Брокер [англ. broker орус тили аркылуу кирген сөз] - **клиенттердин тапшырмасы боюнча биржадагы ишти бекитүү ортончусу, маклер:** Кол салуу убагында көптөгөн финансы жана **брокердик** фирмалар менен биржалар болуп өткөн окуя жөнүндө маалыматы болбогондуктан, ишти кадимки режимде баштаган элек [«ЭТ», 14.09.2001].

Буклет [фр. bouclette – шакекче орус тили аркылуу кирген сөз] - **паралелль беттештирүү аркылуу бир нече беттеп катталган, бир баракка басылган маалымат: *Глобус техникалык каражаттар, плакаттар, карточка, буклеттер, ырлар, макалдар менен*** [“КБ”, 21.03.2013].

Т И Р К Е М Е Б

Букмекер [англ. book-maker орус тили аркылуу кирген сөз] – оюндардагы акчаларды ставкасы менен алуучу тотализатор: *Букмекерлер кумар жай болуп саналабы* [“Кабарлар”, 10.01.2013; Мамлекет башчысы А.Атамбаев букмекерлер кеңселери жана тотализатор бюролору кумар оюндарына кирет деп эсептейт [“Супер инфо”, 1.02.2013].

В

Ва-Банк [фр. va banque орус тили аркылуу кирген сөз] – болгон акчаны тобокелге салып ойнолгон карта оюну: *Алмазбек Атамбаев ва-банка барат* [«Кабарлар», 13.03.2013].

Вазийпа [араб тилинен алынган] - милдет, ыйык милдет: Президент алардын бирөөсүн тандап Жогорку Кеңештин кароосуна киргизүү вазийпасын аткаруу гана калган [«ЗК», 7.11.2008].

Вернисаж [фр. vernissage орус тили аркылуу кирген сөз] - атайын чакырылган коноктордун келиши менен көркөмдүк көргөзмөнүн салтанаттуу ачылышы. Мисалы,

Видео баян [лат. video - орус тили аркылуу кирген сөз] - көрмө баян: Кеченин башталышында «Себат» билим берүү мекемесине караштуу кыргыз-түрк лицейлеринин, окуу борборлорунун, «Ата Түрк –Ала-Тоо» университетинин окуучуларга, студенттерге билим берүүсү жөнүндө **видео-баян** көрсөтүлдү [«КТ», 10.11.2006].

Видеоролик [лат. video+гр.rolik орус тили аркылуу кирген сөз] -көрмө чыгармачылык [тасмага жазылган чоң эмес сюжет же музыкалык

чыгарма: Сейсмология институту жер титирөөлөрдөн сактануу боюнча китептерди **видеороликтерди** да чыгарган [«ЗК», 17.10.2008].

Т И Р К Е М Е 7

Виза [лат. visa –каралган орус тили аркылуу кирген сөз] - мамлекетке келүүгө же кетүүгө же ал мамлекеттин территориясы аркылуу өтүү үчүн атайын өкмөт тарабынан уруксат берилүү: Грузия менен Иран жарандары визасыз каттайт [«КТ», 5.11.2010].

Визажист [фр. visagist орус тили аркылуу кирген сөз] - бетти күтүүдө же ага ылайыктап чачты жасоо, бет боёгун тандоо жана боёонун адиси: **Визажист** болгум келет [«Обон», 15.06.2010].

Волонтер [орус тили аркылуу кирген сөз]. Экономикасы төмөн же согуш азабын, ачарчылык чегип жаткан элдерге өз эрки менен билим берүү, ден соолук, диний ж.б. боюнча гуманитардык жардам көрсөтүүчү адам, адис: **Волонтерлорго** эч кандай эмгек акы төлөнбөйт [«А», 5.12.1998].

Г

Гламур [фр. glamurs орус тили аркылуу кирген сөз] – бир коомдук айлананын ошол убактагы жүрүм эрежеси, кийим формасы, чач жасоосу, үй жасалгасы, жалпы үрп адаттары [модалуу]: Акыркы күндөрү гламур кийинген студенттердин саны көбөйүүдө [«КТ», 9.10.2008].

Глобализация [фр. globalizasia орус тили аркылуу кирген сөз] - Дүйнөдөгү ааламдашуудан улам диний экстремизм сыяктуу чакырыктар аларга каршы биргелешип күрөшүүгө түртүүдө [«КТ», 9.10.2008].

Гонорар [лат. honorarium - сый акы орус тили аркылуу кирген сөз] - иштеген эмгеги үчүн келишим аркылуу адабиятчылардын, художниктердин, жазуучулардын, адвокаттардын ж.б. ала турган

акчасы, калем акы: Гонорардын өлчөмдөрү көрсөтүлүүгө тийиш [«ЭТ», 27.08.2010].

Гран-при [лат. granum - жогорку сыйлык орус тили аркылуу кирген сөз] **Башкы наам. Кароолордо, фестивалдарда, конкурстардагы жогорку наам:** Гүлзинат «Шантелл» группасынын солисти, Астанада жакында болуп өткөн фестивалда **гран-прини** утуп алган [«ЗК», 15.08.2008].

Т И Р К Е М Е 8

Грант [гр. grant орус тили аркылуу кирген сөз] - **башка бир мамлекет тарабынан кайтаруусуз негизде берилген акчалай каражат, техникалык жардам ж.б.:** Элет жериндеги жаштар **гранттык** жардамдарды алышты [«А», 5.12.2008].

Грейдер [нем. Greider орус тили аркылуу кирген сөз] - **жерди казып, анын топурагын эки жакка төгүп туруучу шайманы бар, сугат тармактарындагы каналдарды казууда, жолдорду тегиздөөдө ж.б. колдонуучу машина:** Жаз келгени **грейдер** менен бир да жолу жолдор сүрүлгөн жок [«ЫК», 12.07.2009].

Гроссмейстер [орус тили аркылуу кирген сөз] - **шахмат спортундагы эң жогорку наам жана ушундай наамы бар адам.** Мисалы,

Гүлчамбар [иран тилинен алынган] - **алкакка жалбырак аралаш өрүлүп коюлган гүл топтому, веноч:** Иш чара «Саякатчынын өмүрү жолдо калат» деп күндөлүгүнө жазып калтырган М.Пржевальскийдин түбөлүк жаткан кабырына **гүлчамбарларды** коюу таажиясы менен башталды [«ЫК», 27.05.2007].

Д

Дарс [араб тилинен алынган] - **окуу, сабак, лекция:** Саякат **дарска** чыгабыз [«КБ», 30.09.2005]; Тескерисинче, мен **дарс** окуп, түрк тилин үйрөтөм [«КБ», 13.06.2006].

Дарскана [иран тилинен алынган] - дарс окула турган имарат.
жай: Дарскана көп улуттуу баштооч топ болгондуктан, грамматикалык темалар ар бир сабакты коштойт [«КБ», 13.10.2006].

Дартнаама [иран тилинен алынган] - оорулууну бардык жагынан текшерүүнүн негизинде кандай ооруу экендиги белгиленген
аныктамасы: Анын дартнаамасын билбей туруп, курамында йоду бар дарыларды берүүгө болбойт [«Обон», 2010, №119].

Т И Р К Е М Е 9

Делимитация [фр. delimitation орус тили аркылуу кирген сөз] - чектеш мамлекеттердин ортосундагы чек ара сызыгынын жер бетиндеги ордун так аныктоо: Борбор калаабыздын инфраструктурасы өзгөрүлгөнү менен жерибиз чекесинен чет жакка аукционго сатылып, чек арабыз **делимитация** болоруна дагы эле күмөн бар [«КБ», 20.01.2006].

Демаркация [фр. demarcation орус тили аркылуу кирген сөз] – мамлекеттик чек араны орнотуу жайы: *Эл делимитация, демаркация иштерин органдар ошол жерлерге келип чечишин чыдамсыздык менен күтүшүүдө* [«Алиби», 6.02.2013].

Демөөрчү – кандайдыр бир ишти уюштурууга жардам берүүчү, демилгечи, каражат бөлүүчү, акча кайрылуучу инсан, мекеме, уюм: Бул үчүн **демөөрчүлөрдү** кеңири тартуу менен элдик ашарга чакырабыз [«КБ», 29.01.1993]; Себеби булардын баарына **демөөрчүлөр** шарт түзүп берип жаткандан кийин биз алардын талаптарын аткарабыз [«КБ», 15.09.2006].

Департамент [фр. department орус тили аркылуу кирген сөз] - административдик-территориялык башкаруу мекемеси: Мамлекеттик департаменттин демилгеси менен уюштурулду [«ЫК», 30.10.2009].

Депозит [лат. depositum орус тили аркылуу кирген сөз] - **аманатчылар тарабынан сактоо үчүн банкка салынган материалдык дөөлөттөр: Депозиттерди коргоо жөнүндө мыйзам долбоору даярдалууда** [«КТ», 2004].

Диаспора [гр. diaspora орус тили аркылуу кирген сөз] - **өз тарыхый журтунан алыста бөлөк этностук чөйрөдө салыштырмалуу өз алдынча организм катары сакталып калуунун зарыл шарттарына ээ болгон этностук теги бир адамдардын туруктуу тобу: Москва калаасы бул саамалыктан тышкары чет өлкөлөрдөгү жана Эл аралык соттордо жардамга муктаж мекендештерине диаспораларга колдоо көрсөтүүгө ниеттенүүдө** [«ЗК», 11.01.2008].

Т И Р К Е М Е 10

Джакузи [фр. dgakusi орус тили аркылуу кирген сөз]: **Отелде атайын кардарлар үчүн бассейн, джакузи ж.б. ыңгайлуу шарттары менен сиздин жакшы эс алууңузга өбөлгө түзөт** [«Тамчы», 10.08.10].

Ди-джей [англ. disk+gokey орус тили аркылуу кирген сөз] - музыкалык программаны алып баруучу жана жарыялоочу киши: Кыргызстан обондорунда **ди-джейлер** саналуу эле, азыр алардын саны арбыды [«Шоокум», 2007, №5]; Жылдын эң мыкты **ди-джейи** тандалды [«Супер инфо», 2008].

Джип [англ. dgir орус тили аркылуу кирген сөз] – **чакан Америка автомобили.** Мисалы, буга чейин көбүнчө Мерседес үлгүсүндөгү машиналарды айдагандыктан, башында көнө албай, жип айдоо олдоксондой сезилди [«Супер инфо», март, 2012].

Дизайн [англ. design орус тили аркылуу кирген сөз] - **көркөм сүрөт жана кооздоо өнөр кесип, буюмдарынын өзүнүн үлгүлөрүн жасоо жана бир нерселерди жасалгалоо чараларын камтыган багыттын аталышы: Дизайнына караганда «Pu Pont» фирмасыныкы** [«Супер Инфо», 10.09.2010].

Дирекция [лат. directio орус тили аркылуу кирген сөз] - **кандайдыр бир ишкананын, мекеменин же окуу жайдын башында директор турган жетекчилик органы:** Биосфералык аймактын башкы дирекциясынын киргизилбей келиши өтө табышмактуу [«ЫК», 5.07.2009].

Диссидент [лат. dissidens орус тили аркылуу кирген сөз] - **мамлекеттик идеология менен келишпей, расмий бийликке каршы чыккан адам:** Анткени СССР таркаар мезгилиндеги Прибалтика, Закавказье республикаларындагы, Украинадагы «борбордон качуу» кыймылы бизде айрым диссиденттердин кыялында гана болуп, массалык мүнөзгө ээ эмес эле [«ЭТ», 14.09.2001, 6-бет].

Т И Р К Е М Е 11

Диск [гр. diskos орус тили аркылуу кирген сөз] - **тегерек жалпак пластинка:** Акыркы 25 жылда С.Брайтмандын дүйнө боюнча 26 млн. альбому жана 2 млн. DVD **дисктери** сатылган [«ЗК», 4.07.2008, 1-бет].

Драйвер [англ. draiver орус тили аркылуу кирген сөз - айдоочу] – системалык программаларды жана перифериялык түзүлүштөрдү, компьютерди башкаруучу: *Windows XP 17 орнотобуз, драйверлер, программалар Бишкек шаары боюнча бекер* [“Супер инфо”, 25.02.2012].

Дубан. [кытай тилиндеги «дуань» деген сөзүнөн алынган] - **Уезд, округ, район сыяктуу административдик-территориялык бөлүнүш:** **Дубандардан** дубай салам [«КР», 12.10.2005]; Ал бул кызматка келгенге чейин эле Нарын **дубанынын** чарбасын көтөрүүгө түзүк эле салым кошконунан кабардар болгонбуз [«ЗК», 2.02.1999]

Е

Евро [англ. euro орус тили аркылуу кирген сөз] - **Европа бирлигине мүчө болгон өлкөлөр тарабынан кабыл алынган бирдиктүү европалык акча бирдиги:** Жалпы эсеп боюнча пластина түрүндөгү жарандык паспорттун баасы төрт **евро**, жалпы жарандык паспорттун баасы жыйырма төрт **евро** болмокчу [«ЗК», 12.12.2007].

Евровидение [орус тили аркылуу кирген сөз] - **Европа өлкөлөрүндө телекомпаниялардын ортосунда телекөрсөтүүлөрдү алмашууну иш жүзүнө ашыруучу эл аралык уюм. Ошол каналда болуучу телекөрсөтүүлөр:** *Эки казак алпаруучусу, Азербайжандан “Евровидение – 2011” сынагынын жеңүүчү Элдар, Кыргызстандан мен болуп төртөөбүз алпардык [“Супер инфо”, 13.07.2013].*

Т И Р К Е М Е 12

Ж

Жан сакчы - душмандын кол салуусунан сактаган, коргогон **сакчы:** Жогоруда куралсыз кирген деген сөзгө депутат Акматбаевдин эки **жансакчысынын** аракеттери толук далил [«КР», 25.10.2005].

Жарнама [иран тилинен алынган] - сатуу жана кардар табуу максатында товарлардын саны, сапаты, сатуу жол-жобосу тууралуу **жарыялануучу маалымат:** Жарыялар жана мобулдук **жарнамалар** кабыл алынат [«Супер инфо», 2008]; Кызылды **жарнама** жаатындагы ишкерлер көп колдонушат [«ЗК», 11.04.2008, 8-бет].

Жарыя - **реклама** [араб тилинен алынган] - кулактандыруу, билдирүү, көпчүлүккө угуза айтылуучу же окулуучу **кабар:** Квартира берилет деген **жарыя** каалгаларда көп күн илинип турду [«ЭТ», 6.02.09].

Жөлөк пул - көп балалууларга, кары-картаң, майып ж.б. мамлекеттин колдоосуна муктаж адамдарга айына же мезгил-мезгили менен мамлекет тарабынан берилүүчү акча, жардам, пособие: Эмгек акылардын жана калктын аялуу катмарларына бериле турган **жөлөк пулдардын** мезгил-мезгили менен жогорулатуу жагдайды андай деле жакшы жагына өзгөртө алган жок [«ЗК», 15.12.2006]; Ар айдагы социалдык **жөлөк пулдарга** үстөк акыларды белгилөө жөнүндө [«ЫК», 11.10.2007, 7-бет].

Жумурият [араб тилинен алынган] - **көпчүлүк эл, коом, мамлекет**: Түркия **жумуриятын** кургандан кийин окумуштууларды топтоп, эне тили боюнча эмне кылуу керек экендигине терминдерди жаратуунун жолун айтыптыр [«КМ», 1993].

Т И Р К Е М Е 13

Журт башы [президент]. Мамлекетти башкарган жетекчи, башчы: Андыктан биз азыр Өзбекстанда кандай режим, анын келечектеги журт башы ким болот, саясий элитанын И.Каримовго болгон көз карашына карабай, өзбек-кыргыз достугун чыңдап, салкындай түшкөн мамиленин мурунку акыбалга алып келишибиз абзел [«КБ», 1994.02.11.].

Жыл наама - тарыхый окуяларды жылма жыл хронологиялык тартип менен баяндаган жазуу, китеп, календарь: Ал эми алдыда келаткан жылдын ар бир күн, ай тартибин тактап, тарыхый даталарга туш келген күндөрүн белгилеп калкка керектүү **жыл наама** чыгаруучулардын саны да соңку жылдардын аралыгында кескин көбөйдү [«ЗК», 12.12.2007].

Заманбап - өз мезгилине ылайык, заманга туура келүүчү, учурдун талабына жооп берүүчү: Түбү көрүнбөгөн атаандаштыктан турган заманбап дүйнөнүн рыноктук катаал шарттары айлана-чөйрөбүздү, көнүмүш-аракеттербизди, кулк-мүнөзүбүздү, кала берсе, көз карашыбызды да өзгөртүп, ар бирибизге таасирин тийгизип жатат [«Шоокум», 2006].

Зыялы - илим-билимдүү адам: Тилди тил кыла турган улуттук зыялылар [интеллигенция] биздин өлкөдө негизинен орус тилинин таасиринде калыптанып, билим, илим алып, ошол тилдин мыйзамдарына ылайыктап ой жүгүртүшөт [«ЗК», 5.05.2000].

И

Ижарачы [иран тилинен алынган] - **негизги фондду жана мүлктү ижаралоочу адам:** 2008-жылдын 1-августуна карата мөөнөтү 5 жылдан 83 **ижарачылар** менен жайыттарды пайдаланууга келишимдер түзүлгөн [«КР», 20.04.2004,].

Икран диал. [араб тилинен алынган] - **макулдук, моюнга алуу:** Сен өз **икрарың** менен бердин [«КР», 25.03.2003].

Т И Р К Е М Е 14

Имидж [фр. imigs орус тили аркылуу кирген сөз] - **субъекттин өзү жөнүндөгү түшүнүктөрү менен ал жөнүндөгү коомчулукта калыптанган сүрөттөмөлөрдүн кошундусунан улам пайда болгон образ, мүнөздөмө, түшүнүк:** Аны көздүн карегиндей коргоо, Эл аралык имиджин, абройун сактоо ар бирибиздин атуулдук парзыбыз [«КР», 25.03.2005, №12].

Импичмент [англ. impeachment орус тили аркылуу кирген сөз] - **парламенттин президентке, премьер-министрге ишенбестик билдириши:** Элдин эркин бузуп, отставкага кетиргенге же айрым ажыкыздар билдиргендей **импичмент** жарыялоого эч кимдин укугу жок [«КТ», 2005].

Имиджмейкер [фр. imigmaiker орус тили аркылуу кирген сөз] - **образ жасоо. Стил берүүчү, түзүүчү:** Стилист же **имиджмейкер** болсом бир жөн [«Супер Инфо», апрель, 2009].

Импульс [лат. impulses орус тили аркылуу кирген сөз] - **дүүлүгүлөрдүн нерв жипчелери аркылуу биринен экинчисине өтүү, же түз эле кыймыл органдарына берилиши:** Кыргызстанда ЗС байланышын өздөштүрүп колдонуу республиканын телекоммуникациялык тармагынын жаңы этабын өстүрүү үчүн **импульс** боло алат [«Супер инфо», 2010, декабрь, №422].

Инаугурация [англ. inauguration орус тили аркылуу кирген сөз] - **Мамлекеттик бийликтин салтанаттуу түрдө кызматка киришүү процедурасы:** Ошентип, **инаугурацияга** чейин мыйзамдуу президент болгон эмес [«КР», 28.01.2005].

Инвестор [англ. investor орус тили аркылуу кирген сөз] - **баалуу кагаздарды өзүнүн атынан жана эсебинен алууга укуктуу жеке жана юридикалык жак, инвестицияларды ишке ашыруучу жак, уюм же мамлекет:** Туруктуулук **инвестордун** келишине шарт түзөт [«КТ», 2.11.2010].

Т И Р К Е М Е 15

Интеллект [лат. intelektus орус тили аркылуу кирген сөз] - **кишинин ойлоо жөндөмдүүлүгү, акыл-эс, акыл-эсинин өнүгүү деңгээли:** Бул сөздүн көпчүлүккө тараган каймана мааниси аң сезими чектелүү, **интеллект** жактан тайкы адам [«Супер инфо», 2010, июнь, №397].

Интернет [лат. internates орус тили аркылуу кирген сөз] - **дүйнөлүк тармак. Бүткүл жер шарын камтыган көптөгөн компьютерлердин жана компьютердик топтордун жыйындысы:** Дүйнөдө **интернет** аркылуу

миндеген адамдар таанышса, эми үйлөнө башташты [«ЗК», 12.09.2006, 9-бет].

Интернет – дүкөн [орус тили аркылуу кирген сөз] - **WEB – сайт, анын жардамы менен интернет аркылуу сатууну уюштурат жана сатылуучу буюмдарды көрсөтүү үчүн электрондук каталогду колдонот:** Кыргызстандын тургундары **Интернет-дүкөнү** менен колдоно баштады [«КТ», 5.02.2010].

Ирилешүү - биригип, кошулуп мурдагысынан чоңоюу: Бүгүнкү күнү ал идеялогияга «**ирилешүү**» деген аталыш менен бүткүл дүйнөлүк деңгээлде кайра жанууда [«КБ», 20.01.2006].

К

Калькулятор [нем. Kalkulator<лат. орус тили аркылуу кирген сөз] – эсептөө, эсеп чыгаруучу курал: Электрондук же электрдик **калькулятор** эсептөөчү операцияларды тез аткарат [“Супер инфо”, 2011].

Каржы [араб тилинен алынган] - **бир нерсеге жумшалуучу, керектелүүчү акча каражаты:** **Каржы** министри – М.Султанов [«ЭТ», 27.01.09].

Карьера [фр. carrier орус тили аркылуу кирген сөз] – **мансап:** Уитнинин аткаруусундагы ыр жарыкка чыккан соң анын ити чөп жеп, **карьерасын** ийгилик коштойт [“Супер инфо”, август, 2011].

Т И Р К Е М Е 16

Карьерист [фр. carrier орус тили аркылуу кирген сөз] - **мансапчы адам:** Бакиевдин таман алдындагы кошоматчылары, **карьеристтер,** коррупционерлер чогулган [“КТ”, 17.07.2012].

Кастинг [англ. castings орус тили аркылуу кирген сөз] – тандоо: Назира Жетигенова жаңы теле долбооруна жаш куудул кыз жигиттерге **кастинг**

жарыялайт [«Супер инфо», 2008]; Мен да башка артисттердей эле **кастинг** менен өттүм [«ЭТ», 2006].

Кафель [нем kachel орус тили аркылуу кирген сөз] - **бети ар түрдүү боек менен жалтыратылып боелгон төрт бурчтуу жука карапа: - Кафель** полго тактайдын ордуна чапталуучу курулуш материалдардын бири деп айтты [“Супер инфо”, сентябрь, 2010].

Квартал [лат. quartus орус тили аркылуу кирген сөз] -**жылдын төрттөн бир бөлүгү [үч ай]:** Биз «Кумтөрдүн» өткөн **кварталдагы** иштин натыйжасына ыраазыбыз [«БК», 27.08.2010].

Квота [лат quata орус тили аркылуу кирген сөз] - **ар бирине туура келүүчү үлүш, бөлүк, чек:** Эркектер табигый курчтугуна салып көптөгөн мыйзамдарды, анын ичинде аялдарга бийликтин **квота** берүү тууралуу мыйзамды таш каптырып салышты [«А», 2006]; Иммигранттарга **квота** коюу талкууланды [«КТ», 7.11.2006].

Кесипкөй - белгилүү бир кесипке адис катары даярдалган адам: Мугалимдердин **кесипкөй** көмөкчүсү педагогдор менен окумуштуулардын коомдук трибунасы [«КБ», 26.09.2008]; Ар түрдүү илимий билим берүү мекемелеринде **кесипкөй** кадрлар даярдалууда, докторанттар жана аспиранттар окуп жатышат [«ЭТ», 2008].

Кикбоксинг [англ. sicboksings орус тили аркылуу кирген сөз] - **спорттун бир түрү:** Кожомкул атындагы спорт ордосунда **кикбоксинг** боюнча турнир өтмөкчү [«КТ», 11.04.2007].

Т И Р К Е М Е 17

Кине [иран тилинен кирген сөз] - **коомдук тартипти, жүрүш-туруш нормаларын бузуудан кандайдыр бир жаңылыштык кетирүүдөн келип чыккан айып, жалпы эле жазыктуу айыптуу мамиле, кимдир бирөөнүн кылмыштуу аракети:** Бирок коңшу өлкөлөрдүн бажы кызматкерлери

этикадагы «Made in Kyrgyzstan» деген жазууга ишенбей, «силер Кытайдын товарларына чаптап коюп жатасыңар» деген кинө коюуда [«ЗК», 20.01.2006].

Клавиатура [лат. clavis – ачкыч орус тили аркылуу кирген сөз] - **кай бир механизмдердеги клавишалардын жыйындысы.** Мында **клавиатура** орнотулган кап да бар. Мындай салмакты көтөрүп жүрүү ыңгайсыз [“Супер инфо”, сентябрь, 2012].

Клип [англ. clip орус тили аркылуу кирген сөз] - **кыска музыкалык номер; фильмдерден, газеталардан үзүндү кесип жасоо:** Г.Суранчиева жаңы **клип** тартуу менен алектенүүдө [«Супер инфо», 2009]; **Клиптердин** учурдагы рейтингин сынга алынууда [«Супер инфо», 2008].

Клон [гр. clone орус тили аркылуу кирген сөз] – **көчүрүү.** **Окшоштуруу:** Адамды **клондоого** Англия бийлиги таптакыр каршылыгын билдирген [«ЗК», 2004].

Коалиция [лат. coalitio орус тили аркылуу кирген сөз] - **мамлекеттердин, саясий партиялардын жана башка уюмдардын жалпы саясий, согуштук, экономикалык максаттарга жетишүү үчүн түзгөн бирикмеси, союзу, бүтүмү:** Аталган үч партия **коалиция** түзө башташат [«КТ», 7.12.2010].

Коллегия [лат.collegium орус тили аркылуу кирген сөз] - **белгилүү бир мекеменин тийиштүү кызматкерлеринен бириккен административдик, буйрук же кеңеш берүүчүлүк органын түзүүчү топ:** Соттук **коллегиялар** биргелешти [«ЭТ», 20.01.2009].

Т И Р К Е М Е 18

Конфиденциалдуу [лат. confidentia орус тили аркылуу кирген сөз] - **ачыкка чыгарууга, жарыялоого жатпай турган, жашыруун:** Ошону менен бирге, алар компьютерлерге өздөрүнүн компанияларынын иштери

тууралуу **конфиденциалдуу** маалымат бар экендигин билдиришкен [«ЗК», 4.07.2008].

Компьютер [англ. computer< лат. computere орус тили аркылуу кирген сөз] - өзүнүн эсинде сактаган буйруктарды башкаруусу менен иштеп, маалыматтарды кабыл алып, берилиш үстүнөн арифметикалык жана логикалык амалдарды аткаруу менен жыйынтык алып, кийин колдонуу үчүн сактаган электрондук түзүлүш: Кызыгы, анда учуп жаткан куштун канаттары **компьютердин** жардамы менен жасалбастан, чындап эле ушундай сапырып салышкан дейсиң [“Супер инфо”, 2009]; Азыр **компьютерсиз** жумуш бүтпөйт дейсиң [“ЫК”, 16.11.2012].

Конъюнктура [лат. conjungere орус тили аркылуу кирген сөз] - товардык чарбанын абалын мүнөздөөчү белгилердин жыйындысы [баанын жүрүшү, баалуу кагаздардын курсу, чыгарылган продукциянын өлчөмү ж.б.]: Алардын баасы банктын стратегиясына жана рынок **конъюктурасына** байланыштуу болот [«ЗК», 1.05.2009].

Корректор [лат. corrector орус тили аркылуу кирген сөз] - **корректораны окуп, терүүдөн кеткен каталарды түзөтүүчү басмакананын же басманын кызматкери:** «Кыргыз Туусунун» азыркы жана ар жылдагы **корректорлору** Гүлсүн Кенжегозуева, Бермет Бийсеева, Бадышакан Насирдинова жана Айша Алиева [«КТ», 5.11.2010].

Котеждер [англ. cottage орус тили аркылуу кирген сөз] - шаар четине убактылуу турганга ылайыкталып салынган чакан үй: Аларга кошумча жеке менчик **котеждер** дагы жайнап кетти [«ЫК», 4.07.2008].

Т И Р К Е М Е 19

Кредиттик союздар [лат. creditum орус тили аркылуу кирген сөз] - **акчаны же товарды карызга берүү уюму: Кредиттик союздар –**

ишкердикти өнүктүрүүнүн, муктаждарга көмөктөшүүнүн таянычы [«ЭТ», 3.01.2003].

Ксерокс [лат. xeros-cserocs орус тили аркылуу кирген сөз] - **ксерография аркылуу алынган бир нерсенин көчүрмөсү:** АКШ Кыргызстандагы элчилигинин коомчулук менен байланыш бөлүмүнүн жетекчилигинин орун басары Рейчел Кун биздин **ксерокс** [көчүрмө] «**Ксерокс-5845**» аппаратын сатып алышыбызга көмөктөштү [«КБ», 20.08.2004].

Кумаркана [иран тилинен кирген сөз] - **кумар ойноочу жай:** Адистердин айтымында **кумарканадан** ар бир төртүнчү үй-бүлө жабыр тартууда [«ЗК», 16.05.2008].

Купон [фр. coupon орус тили аркылуу кирген сөз] - **проценттүү баалуу кагаздардын процентин алуу үчүн кесип алына турган талон.** Мисалы,

Кутумчулук - **куу, арамзаа, митаам.** Ич ара жаатташуу, тымызын ушак таратуу, **кутумчулук** дээрлик бардык эле эмгек жамаатында болушу ыктымал [«КБ», 13-апрель, 2010, №13].

Күнкорсуздук - **көз каранды эместик, эгемендүүлүк:** Август айында Грузиядагы кагылышуудан кийин Орусия түштүк Осетия менен Абхазияны **күнкорсуз** мамлекеттер деп таанып, Эл аралык коомчулукту да, ошого үндөп келет [«КТ», 17.09.2008]; Республикабыз «**күнкорсуздукка**» жетти десек, мунубуз «республикабыз көз каранды эместикке жетти» дегенибиз ыңгайлуу айтылып жатпайбы [«КМ», 19.12.1991].

Күрөө [иран тилинен кирген сөз] - **бирөөдөн кандайдыр бир мөөнөткө пайдалануу үчүн сом, доллар же башка баалуу кагаздарды алгандан кийин аларды кайтарып бергенге чейин акчасын алган кишиге өткөрүп койгон буюм, мүлк:** Учурда жерди банктар жерди **күрөөгө** алуу менен кредит берүүгө анчалык кызыкдар эмес [«ЭТ», 6.02.2009].

Т И Р К Е М Е 20

Макияж [фр. *makeups* орус тили аркылуу кирген сөз] - **адамдын бетин косметикалык каражаттар менен сулуулоо**: Келээрки окуу жылга карата **макияж** жасоо боюнча визажист даярдоо боюнча окуу пландары талкуууланып жатат [«КБ»,7.01.1995].

Мародер [орус тили аркылуу кирген сөз] - **өзгөчө кырдаалдарда элди, ээсиз турак-жайларды талап тоноочулар**: Бизге кеңсебизди урандыга айлантууну көздөгөн **мародёрлор** да келишти [«Супер Инфо», июнь, 2010].

Менеджер [англ. *manager* – башкарат орус тили аркылуу кирген сөз] - **административдик чарбачылык өз алдынчалыкка ээ өндүрүштү сатуу, сатып алуу, тейлөө кызматтарын уюштуруучу жана көзөмөлдөөчү адис**: Ошентип кыска мезгилдин ичинде өзүнүн агенствосу, **менеджери** пайда болот [«ЗК», 19.01.2007].

Микрокредит [гр. *micro* + *credit* орус тили аркылуу кирген сөз] - **аз суммада берилүүчү кредит**: **Микрокредит** ситемасын өнүктүрүп, элге мүмкүнчүлүктөрдү берүү өз натыйжасын берүүгө тийиш [«ЭТ», 17.08.2001].

Мобилдик [фр. *mobile*<*mobilis* орус тили аркылуу кирген сөз] - **ийкемдүүлүк, кыймылдуулук, тез кыймылга, тез аракетке жөндөмдүүлүк**: Биздин **мобилдик** байланыш март айында эле иштелген [«КТ», 30.03.2000].

Модельер [фр. *modelleur* орус тили аркылуу кирген сөз] - **модель жасоо боюнча, үлгү нускаларын жасоо боюнча адис**: Андан соң **модельер** жана дизайнерлердин сынагы башталат [«Супер Инфо», сентябрь, 2010]

Модернизациялоо [фр. *modernizer* –азыркы орус тили аркылуу кирген сөз] - **учурдун талаптарына жана шарттарына ылайыктап өзгөртүү**: «Окуу материалдардын жана баалоонун системасын **модернизациялоо**» деген темада 19-марттан 3-апрелге чейин Чолпон-Ата шаарындагы «Кыргыз деңизи» санаторийинде семинар өткөрүүдө [«КБ», 26.03.2010, №11].

Т И Р К Е М Е 21

Монитор [англ. monitor орус тили аркылуу кирген сөз] –**экрaн деп аталган чагылдыруучу беттен жана радио деталдар жайгашкан пластмасса же металл кутудан турган компьютер бөлүгү:** Кореянын ири компаниялары суюк кристалдуу типтеги **мониторлору** менен ачылыштарды жаратмакчы [«ЗК», 7.04.2006].

Мониторинг [англ. monitorings орус тили аркылуу кирген сөз] - **бир нерсеге карата өзгөчө укук, б.а. өндүрүшкө, соодага жаратылыш байлыктарын пайдаланууга жеке адамга же кишилердин тобуна, мамлекетке тийиштүү укук:** Ал жергиликтүү кеңештерге шайлоо алдындагы компанияга **мониторинг жүргүзүшөт** [«КТ», 23.09.2008].

Мультимедия [лат. multim+media орус тили аркылуу кирген сөз] - **текст, түз, график, анимация, аудио жана видео элементтери бириктирилип, пайдаланылган көрсөтүүлөр, колдонмолор программалык жабдуулар:** Өзбекстанда өлкө башчысынын өмүрү жана кылган эмгектеринин 11 томдугу **мультимедиялык** диске топтолду [«ЗК», 2004].

Мунапыз - **соттолгон адамдардын күнөөсүн жеңилдетүү же толук кечүү үчүн бийликтин жогорку өкүлү тарабынан болгон ырайым, кечирим, амнистия:** КРнын Президенти тарабынан жарыяланган **мунапыска** туш келип, кайрадан эле эркиндикке чыккан [«КЖ», 2005, №47].

Мюзкл [англ. musical орус тили аркылуу кирген сөз] - **музыкалык комедия. Эстрада, опера, балет жана оперетталардын элементтери кошулган комедия мүнөздөгү чыгарма:** Съездбек жакынкы күндөрдөн бери **мюзкл** жазып жатат [«Супер Инфо», сентябрь, 2009].

Мэр [англ. mer орус тили аркылуу кирген сөз] - **муниципалдык башкарманын башчысы:** Мэр майыштарга мээримин төктү [«ЭТ», 6.12.2005].

Т И Р К Е М Е 22

Н

Насыя [араб тилинен алынып, **насия, асыя** деген сөздөрдөн өзгөргөн] - кийин кайра кайрып бере турган же баасын бере турган шарт менен алынган карыз, кредит: Эч кимден карыз, **насыя** албай курабыз деген идеяны ошондо айткан кимдир бирөө болсо сөзсүз шылдың болмок [«КТ», 9.12.2008]; **Насыя** алса болот, бирок пайызы өтө эле көп [«ЭТ», 11.07.07].

Новаторлук [лат. novator орус тили аркылуу кирген сөз] - өз иши менен бир нерсеге жаңылык киргизүү: Бир катар партиялар быйылкы шайлоо өнөктүгүндө дүйнөлүк практикада кездешпеген кыргызча бир «**Новаторлукту**» колдонушту [«КМ», 1992].

Ноутбук [англ. notebook орус тили аркылуу кирген сөз]: **Блокноттук персоналдык компьютер:** Көбүнчө **ноутбуктарды** жеке текшерүү жана паспорттук контролдон өтүп жаткан учурда жоготушат [«ЗК», 3.03.2006].

Нөөмөтчү [араб тилиндеги «ноубат» деген сөзүнөн алынган] - кезек менен кайтарган адам, **дежурный:** Ошол эле учурда өкмөт кирүү пропускасынын кыргызча бланкасы туптуура которулуп, болгону «дежурный» деген сөз «**нөөмөтчү**» болуп кыргызчаланган [«КТ», 17.11.2008].

О

Олигарх [гр. oligarchia орус тили аркылуу кирген сөз] -**при капиталдын ээси.** Мисалы, Жогорудагы аталган **олигархтын** байлыгы 45 млрддан ашат [«ЗК», 4.06.2008].

Т И Р К Е М Е 23

Омбудсмен [швед. *ombudsman* орус тили аркылуу кирген сөз] - кимдир бирөөнүн кызыкчылыгын жактоочу, акыйкатчы. Ар кандай административдик органдар, жеке адамдар жана бирикмелер тарабынан адам укуктарынын сакталышын контролдоо үчүн атайын шайланган же дайындалган кызмат адамы: **Омбудсмендикке талапкерликке эч кандай чектөөлөр болбошу керек** [«ЭТ», 2001, №15].

Оппозиция [лат. *oppositio* орус тили аркылуу кирген сөз] - көпчүлүктүн пикирине же үстөмдүк кылуучу пикирге каршы чыгуучу адамдардын же партиялардын тобу: «Ата Журт» менен «Ар намыс» оппозицияга кетеби? [«Супер инфо», 2010, декабрь, №422].

Оппозиционер [орус тили аркылуу кирген сөз]. **Бийликке каршы чыккан адам:** Казак Президентине ат салышып жаткан **оппозиционер** Жармахан Ташкент шаарынын өкүлү [«КТ», 18.11.2005].

Оптимизация [лат. *optimus* орус тили аркылуу кирген сөз] - аң-сезимдүү жана адилеттүү болочокко ишеничке толгон турмушту кубанычтуу кабыл алуу: КР мыйзамын **оптимизациялоо** боюнча иш жүргүзүлүүдө [«ЭТ», 30.11.10].

П

Пабдар - сыра ичүүчү жай: Бирок так жообу табыла бербеген суроолор, талаш-тартыштар Англия **пабдарында** дайыма болуп турчу [«Супер инфо», 2010, июль, №403].

Пайыз - бир бүтүн катарында алынган сандын жүздөн бир бөлүгү, бир бүтүндүн жүздөн бир бөлүгү [% белгиси менен белгиленет]: Кошумча кызматтар боюнча киреше 21 **пайызга** көбөйгөн [«ЗК», 20.02.2011].

Т И Р К Е М Е 24

Паракор [иран тилиндеги «баракор» деген сөзүнөн алынган] - **пара алуучу, пара жегич, арам акчага көнгөн, бели оорубай пул тапкан.:** Анын **паракорлукту** жоюуга катуу киришкенине Кыргыз улуттук университетинин ректоруна байланыштуу чыр-чатактар мисал болчудай [«Супер инфо», 1.11.2008].

Парадокстук [гр. paradoxos орус тили аркылуу кирген сөз] - **кабыл алынган түшүнүккө ылайык келбеген, адаттан тыш көрүнүш:** **Парадокстук** нерсе дүжүр насаатын айтты [«Жаңы кылым», 2006]; Сиз кандай ойлойсуз билбейм, бирок менин жекече көз карашымча улуттук адабиятыбызда **парадокстук** көрүнүш пайда болду ... [«КТ», 12.05.09].

Парихмакер [фр. paricmaher орус тили аркылуу кирген сөз] - **чач жасалгасынын жардамы менен адамдын стилин түзгөн адис, чач тегиздөөчү, стилист.** Мисалы,

Пенитенциардык [орус тили аркылуу кирген сөз] - **Кыргызстандын жазык - аткаруу системасы:** Соттук - укуктук жана пенитенциардык реформа жаатында чет өлкөлүк эксперттер чакырылат [«КТ», 30.01.09].

Персоналдык [лат. personalis орус тили аркылуу кирген сөз]- **бирөөнүн керт башына арналган, айрым бир кишиге тиешелүү жеке белгиленген:** **Персоналдык** пенсия алган жарандар, экиден-үчтөн үйлөрү, машинелери, токолдору барлар. Миңдеген кой, уй, жылкылуулар, элдин убалынан акча ... [**"Агым", 11.02.11, 15-бет**].

Персонификация [лат. persona+facere орус тили аркылуу кирген сөз] - **табияттык көрүнүштөрдү, же жансыз буюмдарды жандууларга салыштыруу, жандандыруу:** КР нын милдеттүү мамлекеттик социалдык

камсыздандыруу максатында жарандардын **персонификациялык [жекече]** эсеби жөнүндө мыйзамында каралат [«КТ», 29.01.2007].

Т И Р К Е М Е 25

Плагиат [лат. plagiatus орус тили аркылуу кирген сөз] - **уурдап же көчүрүп алуу. Жазма уурулук, бирөөнүн чыгармасын же анын бир бөлүгүн өзүнүкү катары сунуштоо, бирөөнүн авторлугун өзүнө жалган менчиктөө:** Кеңеште көбүнчө студенттерди терс жолго сала турган **плагиат** каралат [«КБ», 19.02.2010].

Профорентация [орус тили аркылуу кирген сөз] -**үгүт иштери:** Ал айылдык жаштарга **профорентация** иштерин жүргүзүү максатында 2008-жылы спонсор таап, сегиз студент менен биргеликте Ош-Өзгөн-Кара-Кулжа-Алай-Ош багыты боюнча велокросс уюштурган [«КБ», 12.03.2010, №9].

Пикетчи [фр. piquet орус тили аркылуу кирген сөз] - **пикетте туруучу киши:** Жинденген **пикетчилер** дарбазаны талкалап салышкан [«КМ», 1992, №21].

Подийум [лат. podium орус тили аркылуу кирген сөз]: Эң кызыгы «Люкс» салонунун кызматынан пайдаланган белгилүүлөр чач жасалгаларын көрсөтүп **подийумга** чыгышат [«Супер Инфо», сентябрь, 2010].

Полифониялуу [гр. polyphonia орус тили аркылуу кирген сөз] - **көп үн катышуучу музыкалык чыгарма, бир эле убакта бир канча өз алдынчалыкка ээ, айырмалуу үндөрдүн айкашып чыгуусу:** Дүйнөнүн маданий **полифониялуугу** бирдиктүү адам жаратылышынын ар түркүн кырларынын көрүнүшү [«КБ», 10.10.2008].

Презентация [лат. praesentatio орус тили аркылуу кирген сөз] -**бет ачар, көрсөтүү. Басмадан жаңы чыккан китептерди, фильмдерди, мемуарларды коомчулукка салтанаттуу түрдө көрсөтүү:** Экскурсиянын

соңунда алар экология маселесине жана ишкананын ишмердүүлүгүнө арналган презентацияга [ачылыш аземи] катышышты [«КБ», 10.10.2008].

Т И Р К Е М Е 26

Президиум [лат. praesidere орус тили аркылуу кирген сөз]: 5 кишиден турган президиумду шайлап, бир бүтүм чыгарышты [«ЫК», 17.09.2010].

Пресс конференция [англ. press-conference орус тили аркылуу кирген сөз] - расмий мамлекеттик, коомдук уюмдардын, илимпоздордун ж.б. кеңири коомчулукту кызыктырган маселелер боюнча басма сөз, радио, теле көрсөтүү, телеграфтык-маалыматтык органдарынын өкүлдөрү менен жолугушуусу, аңгемелешүүсү: 27-октябрда Кыргыз Республикасынын чек ара кызматынын түзүлгөндүгүнүн эки жылдыгына карата пресс - конференция болуп өттү [«КТ», 2.11.2004].

Пресс релиз [орус тили аркылуу кирген сөз] - пресс бюродо өкмөттүк мекемелер чыгарган актуалдуу маалыматы бар атайын бюллетень, маалымат баракчасы: Сын фактылар боюнча изилдеп, жыйынтык чыгаруунун ордуна, аны ар кимдин тилине кирип, ушак айтып жатат деген мааниде пресс - релиз таркаткан [«КР», 25.10.2005].

Престиждүү [фр. prestige орус тили аркылуу кирген сөз] - беделдүү, кадырлуу, барктуу: Ал эми Эл аралык Ата-Түрк Ала-Тоо университети өзү негизделгенден бери он жылдын ичинде, кадыр-баркы артып, республикабыздагы престиждүү жогорку окуу жайларынын катарына кошулду [«КТ», 13.11.2006].

Пиар [англ. piar орус тили аркылуу кирген сөз] - кимдир бирөө, бир нерсе жөнүндө коомдук пикир [оң же терс] жаратууга багытталган

маалымат кызматынын бир түрү: Казакстандык айрым бир топтор бизче кара пиар жүргүзүп жатат [«Жаңы кылым», 13.06.2006, 6-бет].

Приватизация [лат. privates орус тили аркылуу кирген сөз] - **бир нерсени өзүнө таандык кылып алуу, өзүмдүк кылып алуу, ээлеп алуу, менчиги деп эсептөө:** - Эй сен эмне жатасың? Тиякта баарын приватизациялап талап кетишти, - деп [«КМ», 7.07.1993].

Т И Р К Е М Е 27

Приоритет [нем. орус тили аркылуу кирген сөз] - **кандайдыр бир ишмердүүлүктүн алгачкы пайда болуш убактысы:** Жолдор боюнча кошумча инфраструктуралары менен Ош-Сары-Таш-Иркештам-Сары-Таш транс улуттук коридорлору **приоритет** болуусу керек [«КТ», 2008].

Программист [гр. programa орус тили аркылуу кирген сөз]. **Программалоо ишин жасаган адис:** Мугалим болсом да, **программисттик** кесипти аркалап келе жатам [«Супер Инфо», октябрь, 2010].

Продюсер-шоумэн [англ. producer< лат. producere орус тили аркылуу кирген сөз] - **Киноматографияда, телекөрсөтүүдө, радио берүү продукциясына жаратууда анын идеялык-көркөмдүк маанисин жана уюштуруу-финансылык чараларын көзөмөлгө алган уюштуруучу:** Жаңы эле жазып бүткөн «Сагындым» деген ырыма мурунку **продюсерим** Семетей экөөбүз клип тартсакпы деп турабыз [«Супер Инфо», 25.05.2010].

Проект [лат. projectus орус тили аркылуу кирген сөз] - **Долбоор. Ой, план:** «Азыркы учурда көптөгөн **проекттер** түзүлүп жатат» - дейт Ф.Кулов [«КТ», 2005]; Биз ушул боюнча **проект** түзөлү деп жатабыз [«Агым», 6.12.2005, 6-бет].

Пропорцианалдык [лат. proportionalis орус тили аркылуу кирген сөз]. **Эки нерсенин өлчөм бирдигинин бири-бирине шайкештиги, туура келүүсү:** Ошентип, Кыргызстан 2008-жылы **пропорцианалдык** системада

шайланган жаңы парламент, партиялык көпчүлүктүн сунушунун негизинде дайындалган жаңы өкмөт менен кирди [«КТ», 11.01.2008].

Протекция [англ. protection орус тили аркылуу кирген сөз] - **колдоо, беделдүү инсандын [кимдир бирөөгө] ишти жайгаштырууга кызмат көтөрүлүүсүнө көрсөткөн колдоосу:** Абитуриенттерге кирүү экзаменин уюштуруучу, кабыл алууда Ош университетинде мыйзам эрежелерин бек сактап, паракорлук жана **протекцияга** каршы турууга кандай чаралар көрүлгөн [«КБ», 2.11.2005].

Т И Р К Е М Е 28

Профилдик [фр. profil орус тили аркылуу кирген сөз «кесиптик» деген мааниде] - **бир өнөрдү, кесипти үйрөнүү үчүн билимдин жана машыгуулардын көлөмү:** Студенттерди тартуу үчүн **профилдик** эмес адистиктер боюнча окутуу киргизилди [«КТ», 2.11.2005].

Принтер [англ. printer орус тили аркылуу кирген сөз] - **компьютерден документти кагазга басып чыгаруучу түзүлүш:** Принтер, сканерлери менен кошо эсептегенде ал компьютерлердин жалпы баасы 147600 сомду түзөт [«КЖ», 2005, №43].

Процессор [англ. processor орус тили аркылуу кирген сөз] - **ар кандай маалыматтарды иштеп жана эсептөө процессин башкарып туруучу электрондук эсептөө машинанын эң негизги уюштуруу борбору:** **Процессор** канчалык күчтүү болсо, компьютердин иш аткаруу мүмкүнчүлүгү жогору болот [“Супер инфо”, сентябрь, 2012].

Р

Расмий [араб тилиндеги «ырасим» деген сөздөн алынган] - **салттуу түрдө:** Тышкы иштер министри Аскар Айтматов **расмий** иш сапар менен бул айдын соңунда Афганистанга бармакчы [«ЗК», 20.02.2004].

Резервдик фонд [фр. reserve < лат. reservare орус тили аркылуу кирген сөз] - **кереги тийгенде пайдалануу үчүн даяр турган запас, булак:** Президент К.Бакиев өзүнүн фондусунан Нура айылына 2 млн. сом бөлдү. Ушундай эле көлөмдөгү каражат өкмөттүн **резервдик фондунан** да бөлүндү [«КБ», 10.10.2008].

Резидент [лат. residens орус тили аркылуу кирген сөз] - **бир өлкөнүн өкүлү катары экинчи өлкөдө турган адам:** Бул талап КР нын **резиденти** болбогон чет өлкөлүк талапкер үчүн милдеттүү эмес [«ЭТ», 27.01.09].

Т И Р К Е М Е 29

Резонанс [фр. resonance < лат. resonans орус тили аркылуу кирген сөз] - **жаңырык, жаңырып кайталануу, таасир:** 13-август күнү болгон окуя коомчулукта чоң **резонанс** жаратты [«Супер Инфо», 2010].

Реорганизация [гр. rheos орус тили аркылуу кирген сөз] - **кайрадан кайталап уюштуруу:** Азыркы КТРди **реорганизация** кылуу керек деген маселе көтөрүлгөн [«ЭТ», 7.12.10].

Реинвестициялоо [гр. rheos орус тили аркылуу кирген сөз] - **кайрадан кайталап инвестициялоо:** Республиканын айрым тармактарын өнүктүрүү үчүн стимулдаштыруучу чаралар киргизилди: тоо кен өнөр жайы үчүн негизги каражаттарды тездетип амортизациялоо мөмө-жемиштерди, жашылчаларды кайра иштетүү, өнөр жайы үчүн кирешеден алынуучу салыктан бошотуу, аларды **реинвестициялоого** жумшоо КНС нан бошотуу [«КТ», 21.10.2008].

Рейтинг [орус тили аркылуу кирген сөз] - **кайсы бир адамдын, уюмдун, топтун, белгилүү убактагы алардын ишмердүүлүгүн программасын, пландарын, саясатын баалоонун жекече сандык**

көрсөткүчү: Бул рейтингде Кыргызстан 60-орунду ээледі [«КТ», 24.10.2008].

Реквиём кече [лат. requiem орус тили аркылуу кирген сөз] - **аза күтүү, азалуу мүнөздөгү кайгылуу музыкалык чыгарма:** Ушул багытта окурманыбыз Гүлжамал Жумаеванын «Сен унутпа» аттуу эскерүү **реквиём кечесин** тартууламакчыбыз [«КТ», 26.06.2010].

Реквизиттер [лат. requisitum орус тили аркылуу кирген сөз] - документтердеги милдеттүү түрдө болуучу маалыматтардын **жыйындысы:** Төлөөчүлөр төмөнкү **реквизиттерди** толтурат [«ЭТ», 27.08.10].

Т И Р К Е М Е 30

Рекордсмен [англ. recordsman орус тили аркылуу кирген сөз] - **рекорд койгон спортсмен:** Район областтын юбилейине карата курулган объектилердин саны боюнча **рекордсмен** болуп калды [«ЫК», 25.09.2009].

Реклама [фр. reclame орус тили аркылуу кирген сөз] - **сатуу жана кардар табуу максатында товарлардын саны, сапаты, сатуу жол – жобосу тууралуу жарыялануучу маалымат.**

Реплика [фр. replique орус тили аркылуу кирген сөз] - **бирөө сүйлөп жаткан кезде ага каяша кылып же жооп иретинде айтылган кыска сөз, кеп:** «Жоролор» тобунда «бир шанс берчи» деген **репликасы** менен таанылып калган Эсен экөөбүз карын бөлөбүз [«Супер Инфо», 22.02.2010].

Респондент [фр. respondent орус тили аркылуу кирген сөз] - **социологиялык иликтөөчү же маалымат кызматынын суроолоруна жооп берүүчү:** Респонденттердин 47 % экинчи жогорку билимге, тактап айтканда, көпчүлүгү юридика жана экономика адистиктерине ээ экендигин белгилүү болду [«КБ», 23. 02. 2010].

Ресурстук борбор [фр. ressources орус тили аркылуу кирген сөз] - **кандайдыр бир нерсенин запасы, каражат булагы:** Салтанаттуу аземдин аягында жаңы ачылып жаткан маалымат **ресурстук борборунун** лентасы кесилди [«ЗК», 12.09.2006].

Референдум [лат. referendum орус тили аркылуу кирген сөз] - **эн маанилүү мамлекеттик маселелер боюнча жалпы элдин добуш бериши, калктын кароосуна коюлган суроо:** Бирок бул жолку **референдум** да кызыктуу жагдайы менен эсте калмак болду [«Супер Инфо», июль, 2010].

Реформа [фр. reforma < лат. reformare орус тили аркылуу кирген сөз] - **өзгөртүү, жакшылоо максаты менен кайра куру:** Медресенин ишине Кызалак бийдин буйругу менен жаңы **реформа** киргизилди [«КБ», 15.10.2010].

Т И Р К Е М Е 31

Ролик [нем. Rolle орус тили аркылуу кирген сөз] – **кичинекей дөңгөлөктөрү тегеренген нерсе:** Социалдык **роликтир** сунушталса, тартылууга даярмын [«Агым», 21.11.2008, 7-бет].

Ротация [лат. rotatio орус тили аркылуу кирген сөз] - **муундардын тегеренүү, айлануу системасындагы кыймылы:** Мектептердин директорлорун даярдоодо да жаңы бир механизмдерге **ротацияга** өтүшүбүз керек деп ойлойм [«КБ», 3.02.2006].

Рубрика [лат. rubrica орус тили аркылуу кирген сөз] - **ангеменин же бир нерсенин башы же бөлүгү:** Сырдашкым келет сиз менен «**рубрикасынын**» бүгүнкү коноктору белгилүү продюсер Назгүл Насиева жана ырчы айым Назми [«Тамчы», 29.01.10].

Руханий [араб тилинен «духовный» деген мааниде алынган] - **жан дүйнөгө тиешелүү:** **Руханий** байлыгыбыз гана бизди алдыга жылдырат [«Көк асаба», 22.06.2010].

Рухий [араб тилинен алынган]. **Жан, ички дүнүйө:** Ыйман - ички рухий байлык [«ЗК», 12.09.2007].

Рэкет [англ. racket орус тили аркылуу кирген сөз] -**зордук-зомбулуктун, коркутуунун жардамы менен опузалап акча алуучу:** Аны шаардын **рэкет** кыздары «кызды кайсы жакка алып качып барсаң ошол жакка алып бар» деп жаңы келинди жеңелериндей эле кууп, айылга келишиптир [«ЭТ», 7.11.2006].

Рэкетмен, рэкетменге [орус тили аркылуу кирген сөз]. **Зордук-зомбулуктун, коркутуунун жардамы менен опузалап акча алган адам:** Деги канткенде мектептеги **рэкетмендерди** ич ара талаш- тартыштарды тыя алабыз [«КБ», 3.02.2006].

Т И Р К Е М Е 32

С

Сайт [англ. сайт орус тили аркылуу кирген сөз] - **пайдалануучуга маалымат алмашуу үчүн интернет тармагынан бөлүнгөн орун:** Борборазиялык **сайттардын** биринде тажикстандык мугалим мамлекет башчысы Эмонали Рахмонго кайрылуу макаласын жайгаштырган [«ЗК», 14.04.2008]; Толук инструкцияны минфиндин **сайтынан** карагыла [«ЭТ», 9.01.09].

Салык төлөмдөрү: Ал эми базар ээлери **салык төлөмдөрүн** мыйзам түрүндө да, мыйзамсыз да жүргүзүшүүдө [«Жаңы кылым», 30.06.2006].

Саммит [англ. samit орус тили аркылуу кирген сөз] - **Мамлекет, өкмөт башчыларынын жолугушуусу, сүйлөшүүсү:** Бул **саммит** Казакстандын гана жетишкендиги эмес дүйнөлүк коомчулуктун да ийгилиги [«КТ», 7.12.2010].

Сан арип [араб тилинен кирген сөз] - **Санды туюндуруу үчүн колдонулган белги:** Россиядагы жакталган иштерди изденүүчүлөрүнүн, мамлекеттин, географиялык аталыштарды, айрым **сан ариптерди** өзгөртө салып, кыргызчага которо коюп эле көтөрүп келишет [«КБ», 5.03.2010].

Саркеч [иран тилиндеги «саркеш» деген сөзүнөн алынган] - **өзгөчө үлгүгө салынып, белгилүү стилде жасалган буюм, кийим-кече ж.б.:** Чет өлкөдөн келген кийимдер моданын акыркы сөзү боюнча дайыма **саркеч** [«Агым», 12.11.20].

Сауна [фин. sauna орус тили аркылуу кирген сөз] - **мончонун бир түрү. Температурасы 100 % ашкан кургак пары бар фин мончосу:** Мейманканада административдик бөлмөсү, ашканасы, **саунасы** жана чоң залы бар [«ЗК», 12.09.2003].

Т И Р К Е М Е 33

Сахна [араб тилинен «сакына» деген сөздөн алынган] - **театрдын, клубдун оюн коюлуучу аянтчасы:** Сахнада көпчүлүктүн боорун эзген бул жигит, шайыр көрүнгөнү менен жашоодо өтө серьезный [«Супер инфо», 13-июль, 2010].

Сейсмологиялык [гр. seismos + logos орус тили аркылуу кирген сөз] - **геология илиминин жер титирөө жагын изилдөөчү бөлүмү:** Алардын **сейсмологиялык** туруктуулугуна архитектуралык өзгөчөлүгүнө көңүл бурган адам жоктой [«ЭТ, 24.02.2001].

Секон-хэнд [гр. second+hand орус тили аркылуу кирген сөз] - **Европадан келген кийимдер сатылуучу дүкөн:** Секон хэнддин пайда болушу [«Супер инфо», 13-июль, 2009].

Секретарь-референт [фр. secretaire + referent орус тили аркылуу кирген сөз] - белгилүү бир маселе боюнча кеңеш, түшүнүк берип туруучу кызматкер: Редакцияда секретарь-референт болуп иштөө үчүн компьютерди жакшы билген газетанын ишине кызыккан кызматкер керек [«ЫК», 11.10.2008].

Семинар-кеңешме [лат. seminarium орус тили аркылуу кирген сөз] - квалификацияны жогорулатуу үчүн атайын даярдык берүү максатында өткөрүлгөн ийрим, иш-чара: 13-февралда администрациянын жыйындар залында семинар-кеңешме болуп өттү [«ЫК», 15.02.2002].

Семинар-тренинг [лат. seminarium + trening орус тили аркылуу кирген сөз] - ар топтогу инсандар аралык мамилелердин өнүгүүсүнө окуу материалынын интенсивдүү өзгөрүлүшүнө жана катышуучулардын активдүүлүгүн жогорулашына көмөктөшүүчү методдор колдонулуучу окутуу формасы: Ишмердикти баштоонун жол - жоболорун үйрөтүү максатында бир катар семинар-тренингдерди өткөрүп турат [«ЗК», 4.04.2000].

Т И Р К Е М Е 34

Серепчи [монгол тилиндеги «саравчлах» деген сөзүнөн алынган] - бирөөлөргө, байкоого алынган жердеги ар кандай абалга, аппараттын кандайдыр бир иштин жүрүшүнө көз салып, байкоо жүргүзүп туруучу киши: Серепчилердин пикиринде иш менен камсыздоонун деңгээли экономикалык абал жактырган шартта бир нече жылдан кийин гана калыбына келиши мүмкүн [«КТ», 29.01.2010].

СМС - мобилдик кат.

Мисалы, Болжол менен күнүгө 50-60 СМС келет [«Супер инфо», 2005].

Силлабус.

Мисалы, **Силлабус** – бул мугалим менен студенттин мамилесин калыбына келтире турган документ [«КБ», 4.02.2005].

Сим карта.

Мисалы, Улуттук байланыш агенттигинин берген маалыматы боюнча бүгүнкү күндө өлкө ичинде 4 млн 100 миң **сим карта** иштеп жатат [«КТ», 29.01.2005].

Симпозиум [лат. symposium орус тили аркылуу кирген сөз] - **кандайдыр бир илимий маселе боюнча чакырылган эл аралык кеңешме:** Табалдиев 1970-жылдары Хельсинкиде өткөн фольклор жыйноочулардын **симпозиумунда** Манасты талашкан [«ЫК», 11.12.2009].

Сканер [англ. scanner орус тили аркылуу кирген сөз] - **текст, графика, сүрөттөрдүн эсине оптикалык жол менен киргизүү:** Архив 2009-2010-ж. 4 компьютер, **сканер**, офистик эмеректер, өрт өчүргүчтөр менен жабдылды [«ЫК», 10.09.2010].

Слинг – [англ. **sling** орус тили аркылуу кирген сөз] - **рюкзак сыяктуу сумка:** Слингди колдонуучу энелер кийинки кезде көбөйүүдө [«Супер Инфо», 16.10.2010].

Т И Р К Е М Е 35

Спикер [англ. speaker – чечен, орус тили аркылуу кирген сөз] - **парламенттик палатанын төрагасы:** 2-март. Марат Султанов **спикерлик** орунга отурду [«Агым», 29.12.2006].

Спонсор - **кандайдыр бир ишти уюштурууга жардам берүүчү, демилгечи, каражат бөлүүчү, акча кайрылуучу инсан, мекеме, уюм:** Балдардын эртеңки келечегин ойлогон **спонсорлорду** жардамга чакырабыз [«ЫК», 11.10.2005].

Студенттик отряд [лат. student орус тили аркылуу кирген сөз] - ишти же кандайдыр бир милдетти чогуу аткаруу үчүн биригишип уюшкан жогорку окуу жайынын же техникумдун окуучуларынын тобу: **Студенттик отряддардын** биринчи слету майрамдык концерт менен аяктады [«ЭТ», 2006].

Субсидия [лат. subsidium орус тили аркылуу кирген сөз] - мамлекет же кандайдыр бир мекеме тарабынан юридикалык же жеке жакка, көбүнчө акча түрүндө берилген жөлөк пулдун түрү: Ал эми калган 75% пайызы мамлекеттен **субсидия** күтүп отурушат [«КТ», 15.11.2008]; Өкмөткө **субсидия** берүү маселесин сунуштады [«ЗК», 4.04.2000].

Субъект [лат. subjectum орус тили аркылуу кирген сөз] - **логикада: ой жүгүртүүнүн предмети:** Экинчиси - ички фаза бул окуу ишинин **субъектиси** катары окуучунун өзүнүн индивидуалдуу ишмердиги [«КБ», 17.12.2004]

Супермаркет [англ. supermarket орус тили аркылуу кирген сөз] - кеңири керектелүүчү товарларды сатууга ылайыкталган, өзүн-өзү тейлөөчү ири дүр-дүйнө дүкөнү: Биз улуу кыргыз эли ушундай мыкаачылыкка бардык, жулуп-тоноп, эң сонун **супермаркеттерди**, ошол жерде иштеген карапайым Эл тонолду [«КР», 01.04.2005]; ЦУМ, «Плаза» сыяктуу **супермаркеттерге** коюу керек [«ЗК», 12.09.2003].

Т И Р К Е М Е 36

Супермен [англ. superman орус тили аркылуу кирген сөз] - кандайдыр бир жогорку сапаттагы нерселерге ээ болгон адам: Романда, негизинен **супермен** болуп жүргөн адам сыйкырдуу сапатынан айрылып, катардагы инсандардын арасына кошулуп жүргөндүгү баяндалат [«ЭТ», 7.07.06].

Суицид - өзүнө-өзү кол салу: Албетте, **суицид** – бул актуалдуу чоң проблема [«КБ», 25.06.2004].

Сый акы: Харрисон Форд ар бир ойногон ролу үчүн 25 млн доллар **сый акы** талап кылып, аны кандай жол менен болсо да өндүрүп алат [«ЗК», 14.04.2006].

Сынак - катышуучулардын арасынан эң мыктыларын, татыктууларын тандап алуу, ылгоо максатында уюштурулган мелдеш: Жыл сайын **сынактан** өтпөй кулап калат [«КМ», 30.04.1993].

Сыналгы - теле көрсөтүүлөрдү кабыл алууга ылайыкталып жасалган экрандуу аппарат: **Сыналгыдан** жаңы жылдык берүүлөрдү көрдүм [«Супер инфо», 5.01.2006].

Сыра - бир аз кызыта турган таасири бар, дандан жасалган алкогольдук ичимдик, суусун: **Сыра** ичүү азыркы жаштардын модасына айланды [«ЗК», 14.04.2008].

Т

Тандем [англ. tandem орус тили аркылуу кирген сөз] - бир өзөккө бирдей кызматтагы тетиктери биринин артынан бири жайгашкан агрегат, машина: Убактылуу курч кырдаал талап кылган **тандемибиз** вазийпасын өтөп бүттү [«КЖ», 2005]; **Тандемдин** кай бир катышуучусу балдар сыяктуу от менен ойноп жатышат [«КЖ», 2005].

Тандемия [англ. tandem орус тили аркылуу кирген сөз] - уюмдун адистерин тарабынан чочко тумоосу, **тандемиялык** деңгээлдин 3-баскычынын 4-тепкичине көтөрүлдү [«ЗК», 1.05.2009].

Т И Р К Е М Е 37

Тариф [фр. tarif орус тили аркылуу кирген сөз] - баа коюунун, бир нерсени баалоонун же төлөөнүн белгилүү тартиби, көрсөткүчү: Абоненттик **тариф** боюнча айта турган болсок, Кубик Калыков Мобикард **тарифинин** 200 бирдигин 2-3 күндө сүйлөшүп коет экен [«ЖК», 30.06.2006].

Теледебат [гр. tele + debat орус тили аркылуу кирген сөз] - **теле көрсөтүүдө талкуулоо, пикир алмашуу, жарыш сөзгө чыгуу:** Эмнеге экс-прокурор А.Бекназаров чакырган **теледебатка** келип, абийирине шек келтирген маселелерге эл алдында ачык жоопторду берүүдөн качып келген жок [«КЖ», 2005, №46].

Теракт [гр. terakt орус тили аркылуу кирген сөз]: Израилдин Песак аттуу улуттук майрамы учурунда **теракт** коркунучунан улам Тель-Авив, Газ аймагы бүтүндөй израилдик аскерлер тарабынан курчоого алынган [«ЗК», 24.04.2003].

Тергич - ар кандай механизмдердин [мис. компьютердин] **клавишаларынын жалпы жыйындысы:** ТВ долбоорунда окуучулар компьютердик тергичти колдонушат [«КБ», 2.04.2010].

Террор [лат. terror орус тили аркылуу кирген сөз] - **коркутуу, үркүтүү, зордук мамиле:** Аталардын мындай **террору** үй-бүлөөнүн мүчөлөрүнүн коркуу сезимин пайда кылат [«КБ», 19.03.2010].

Технопарктар [гр. techno + parc орус тили аркылуу кирген сөз] - **кандайдыр бир жаңы келечектүү технологияны иштеп чыгаруу тажрыйбасын жүргүзүү боюнча илимий- изилдөө, илимий- өндүрүш комплекси:** Технопарктарды өнүктүрүү жөнүндө эң кур дегенде 10 жыл айтып келе жатабыз [«КТ», 11.01.2008].

Толеранттуулук [лат. tolerantia орус тили аркылуу кирген сөз] - **башка көз караштарга, көнүмүш адаттарга жүрүш-туруштарга сабырдуу мамиле жасагандык, кең пейилдик, айкөлдүк:** Жаштар тилектештик жана **толеранттуулук** үчүн [«ЫК», 10.09.2010].

Т И Р К Е М Е 38

Трайбализм [англ. tribal орус тили аркылуу кирген сөз] - **Мамлекет аппаратында өзүнүн бир уруудан чыккан адамдарын колдоо, уруучулук:**

Алакандай кыргыз элибиздин түштүк-түндүк болуп бөлүнгөнү, б.а.. **трайбализм** маселеси мени көптөн бери ойлонтуп жүрөт [«КР», 11.02.2005].

Транзит [лат. transitus орус тили аркылуу кирген сөз] - **товарды бир өлкөдөн экинчи бир өлкөгө ортодогу өлкө аркылуу өткөрүү**: Негизги Эл аралык **транзиттик** багыттагы Ысык-Көлдүн жолдорун оңдотууга 2004-жылы болгону 16 млн. сом бөлүнгөн [«ЫК», 19.06.2009].

Тренинг [лат. trenaing орус тили аркылуу кирген сөз] - **ар топтогу инсандар аралык мамилелердин өнүгүүсүнө, окуу материалынын интенсивдүү өзгөрүлүшүнө жана катышуучулардын активдүүлүгүнүн жогорулашына көмөктөшүүчү методдор колдонулуучу окутуу формасы**: Командировкаларга чыгуу үчүн каражат, **тренинг**, тегерек столдорду жана конференцияларды өткөрүү, китепканаларды жаңы адабияттар менен камсыздоо зарыл [«КТ», 2.11. 2005]; Кечки **тренинг-семинардын** жыйынтыгында катышуучуларга салтанаттуу түрдө атайын сертификаттар тапшырылды [«ЭТ», 19.09.2010].

Трест [англ. trust орус тили аркылуу кирген сөз] - **бир тармактагы бир нече ишкананын бирикмеси жана ушундай бирикменин борбордоштурулган башкармасы**: Эң башында мастер, кийин прораб, инженер, начальник болуп отуруп, соңунда «Чүй промстрой» **трестинин** башкаруучусу болуп калдым [«Супер инфо», 2010, №403].

У

Унаа база - автомобилдер туруучу жана аларды ремонттоочу жай. Мисалы, Талаптары ишкананын жоюлушуна каршылык көрсөтүү жана **унаа базаны** мурунку калыбына келтирүү [«ЗК», 3.03.2006].

Т И Р К Е М Е 39

Усул [араб тилинен алынган] - **ыкма, метод**. Мисалы, ... Анткени мындай жаңычыл **усул** ыкмаларды колдонуп, өсүп келе жаткан жаш муундардын ой өрүшүн арттырууну, демократиячыл-укуктук көз караштарын калыптоону мезгил өзү талап кылууда [«КТ», 27.04.2006].

Утилизациялоо [лат. utilis орус тили аркылуу кирген сөз] - **иштен чыккан нерсени, таштандыны кайра иштетүү, керекке жаратуу**: Париждеги **утилизациялоо** борборунун адистери жаңы ыкманы ойлоп табышты [«ЗК», 15.02.2006].

Учак - **кыймылдаткычтын жардамы аркылуу абада учуучу аппарат, учак**: Бул **учак** 2005-жылы жүргүнчүлөрдү ташый баштайт [«ЗК», 14.05.2004]; Адистердин айтымында, биздеги **учактар** паркынын техникалык абалы начар [«ЗК», 22.09.2006].

Уюлдук телефон - **электрдик зым линиясынын жардамысыз, спутниктик жол аркылуу кандайдыр бир аралыктагы байланыштарды байланыштырууга ылайыкталып жасалган, техникалык жабдык, аппарат**: Учурда, Кыргызстан 18 пайыздан ашууну **уюлдук телефону** менен колдонушат [«ЗК», 3.03.2006]; Жаңы **уюлдук телефонунун** баасы 30 доллардан 1 миң долларга чейин [«КТ», 11.09.2007].

Ү

Үналгы - **электромагниттик толкундардын жардамы менен узак жерге добуштарды, тамгаларды ж.б. зымсыз берүү жана кабыл алуу**: Fm 106,5 жыштыгында «Белес» **үналгысы** сиз үчүн [«Супер инфо», 2007].

Ф

Факс [лат. facs орус тили аркылуу кирген сөз] - **документтердин сүрөттөлүшүн телефон линиялары аркылуу жиберүү жана кабыл алуу**.

Т И Р К Е М Е 40

Фанат [лат. fanat орус тили аркылуу кирген сөз] - **кандайдыр бир ишке, идеяга ж.б. өзгөчө кызыгуу менен берилген, аны жан – дили менен колдогон, анын бардык ишине ар дайым даяр турган киши, күйөрман: Негизи, фанаттардын көпчүлүгү өзүлөрүнүн жомокто жашап жүргөндөй сезишет** [«Супер инфо», 2008].

Фальсификациялоо [орус тили аркылуу кирген сөз] - **көз боёмолоо, чыныгы нерсени жалган менен, анык нерсени калп менен алмаштыруу: Шайлоо системасын фальсификациялоо аркылуу жүргүздү** [«А», 26.11.2008, 2-бет].

Филиал [лат. filialis орус тили аркылуу кирген сөз] - **ишканын же мекеменин өз алдынчалыгы бар бөлүмү: Филиалдар кредит сунушташат** [«ЭТ», 1.10.2009].

Фитнес-борбор [фр. fitness орус тили аркылуу кирген сөз] - **ден соолук чыңдоого багытталган тамактануу эрежелери менен айкалыштырылган дене көнүгүүлөрүнүн системасы: Себеби ал үйлөрдө тренажердук зал, бассейн, фитнес-борбор, бильярд, массаж кабинети, автоунаа коюучу жай, супермаркет ж.б. бар** [«Супер инфо», 2009].

Фискал саясаты [лат. fiscalis орус тили аркылуу кирген сөз] - **бул өлкөнүн, чыгашалардын жана салыктардын алкагындагы экономикалык саясат: Мамлекет башчысы андан ары фискал саясаты биздин иш – чарабыздын төртүнчү блогу жөнүндө сөз улады** [«КТ», 11.01.2006].

Фотомодель [гр. photos + model орус тили аркылуу кирген сөз]: **Актриса, фотомодель күлгүн түстү абдан жакшы көрөт** [«Супер инфо», 2010, июнь, №397].

Т И Р К Е М Е 41

Фотосессия [гр. photos + session орус тили аркылуу кирген сөз] - **сүрөттөрдүн топтому:** Бардык жеңүүчүлөрдүн коллекцияларына адистештирилген сүрөтчүлөр акысыз **фотосессия** уюштурушат [«Агым», 12.11.2010].

Фракция [фр. fraction < лат. fractio орус тили аркылуу кирген сөз] - **бир партиянын парламенттеги коомдук уюмдагы мүчөлөрүнүн тобу же партиянын ичинен өзүнчө бөлүнүп чыккан топ:** Үч **фракциянын** бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып калуусуна түрткү болгон эмне? [«Супер инфо», 2010, декабрь, №422]; КСДП **фракциясынын** лидери А.Атамбаев [«КТ», 7.12.2010].

Х

Хаос [гр. chaos орус тили аркылуу кирген сөз] - **баш аламандык, ызычууга түшүү:** Ансыз демократиябыз анархияга айланып, жашообуз **хаоско** өтүп кетет [«КТ», 11.11.2006, №86].

Хипик [англ. hippie орус тили аркылуу кирген сөз]: **Хипиктин** жолу тупикпи? [«ЭТ», 21.03.2006, 3-бет].

Хит - белгилүү бир мезгил аралыгында абдан популярдуу болгон **музыкалык чыгарма:** Жылдын эң мыкты **хити** жарыяланды [«Супер инфо», 12.11.2008].

Хобби [гр. hobbe орус тили аркылуу кирген сөз] - **өзү үчүн сүйүктүү иш, ага кызыгуу:** Учурда мүнүшкөрлүк кесип эмес, айрым гана адамдардын сейрек кездешүүчү **хоббисине** айланды [«Супер инфо», 2008].

Т И Р К Е М Е 42

Холдинг [англ. hallding орус тили аркылуу кирген сөз] - **көзөмөлдүк кылууну орнотуу максатында ар кандай компаниялардын акцияларын көзөмөлдүк пакеттерин алуудан турган ишкердиктин иш-аракеттеринин бир түрү:** Бул майда фирмалардын башкаруучу чоң ишканалардын бири **холдинг** деп аталат [«Агым», 21.11.2008].

Ч

Чөнтөк телефон: Азыркы жаштарыбыздын көпчүлүгүндө **чөнтөк телефон**, тактап айтканда 97 % бар [«ЗК», 2006, №4].

Ш

Шоу бизнес [англ. show + buissines орус тили аркылуу кирген сөз] - **атагы чыккан ырчы, актерлордун концерттик программаларынан киреше табуу:** Алардын тизмесинде америкалык жана дүйнөлүк **шоу бизнестин** менмендеген жылдыздары Барбара Страйзенд, Мадонна, Женифер Лопес бар [«ЗК», 2006, №4]; **Шоу бизнес** дүйнөдө өз ордун тапкан ырчы кыз [«Супер инфо», 21.11.2008].

Шоу концерт [англ. show + consert орус тили аркылуу кирген сөз] – **эл алдында музыкалык чыгарманы же обонду угузуу:** Аны чоң ишканага айландырыш керек жана аны заманбап техникасы менен камсыз кылыш керек бул **шоу концерт** май айында өтөт [«КБ», 10.11.2005].

Шоумендик [орус тили аркылуу кирген сөз] - **конкурс, концерт, музыкалык программалардын активдүү катышуучусу же алып баруучусу:** Алар өздөрүнүн жетинчи кабаттагы теорияларын, **шоумендик**

таланттарын серьезный иште сынап көрүшсө ашыкча болмок эмес [«КР», 25.03.2005, 3-бет].

Т И Р К Е М Е 43

Ы

Ыңкылап [араб тилинен алынган] - өзгөрүш, революция, төңкөрүш: 24-марттагы **ыңкылаптан** кийинки абал кандай? [«Агым», 6.12.2005, №84]; Ал эми **ыңкылаптардын** флагмандары четке сүрүлүп чыгарылды [«Агым», 28.10.2005].

Э

Эгемендик - мамлекеттин өз ички жана тышкы саясатын жүргүзүүдөгү эркиндиги, көз карансыздык: Кыргызстан эгемендикке 1991-жылы 31-августта жетишти [«Супер инфо», 2007, 10-бет].

Эгемендүүлүк - мамлекеттин өзүнүн ички иштеринде жана тышкы саясатында башка мамлекеттик бийликке көз каранды эместиги: Аскар Акаев жапон лидерине Кыргызстан тууралуу маалымат берип, өлкөнүн эгемендүүлүк мезгилиндеги абалына жана жетишкендиктерине алдыда турган стратегиялык артыкчылыктуу багыттарына токтолду [«ЗК», 2004].

Эйфория [гр. euforia орус тили аркылуу кирген сөз] - реалдуу шарттарга туура келбеген көңүлдүн көтөрүңкү, ыраазы болуу менен мүнөздөлгөн абалы: Майрамдан масы тарай элек, эгемендик эйфориясынан баш жаза элек айрым патриотторубуз маселенин маңызын аңдабай, муш кезээрин сезип турам. [«КМ», 1.09.1993].

Экскурс [лат. excursus орус тили аркылуу кирген сөз] - баяндоодо негизги темадан четтеп, ага байланыштуу кошумча маселелер жөнүндө маалымат берүү: Шаардын Мэри 140 жылдык басып өткөн жолуна экскурс жасады [«ЫК», 18.12.2009].

Экс-президент [лат. ex + president орус тили аркылуу кирген сөз] - мурда мамлекет башчысы болгон адам: Республиканын мурдагы бардык

президенттери **экс-президент** деген наамга ээ боло алат [«ЫК», 2003, №4]; Устатынан шакирти өтөт деген сөз өлкөбүздүн **экс-президенти** А.Акаев менен **экс-премьер** министри Танаевге таамай айтылгандай [«ЭТ», 7.07.2004].

Т И Р К Е М Е 44

Экс-спикер [лат. ex + spescat орус тили аркылуу кирген сөз] - **мурунку Жогорку Кеңештин төрагасы**: Бул ай **экс-спикер** Өмүрбек Текебаевдин отставкасы судьяларга пара алууга уруксат берген [«Жаңы кылым», 7.04.2006].

Элита [фр. elite орус тили аркылуу кирген сөз] - **кеңири мааниде ар кандай социалдык, этностук, кесиптик топтун мыктылары, лидерлери**: **Элиталык** тамадалар Ак үй, Көк үй атка минерлеринин, байлыгы башынан ашкан бизнесмен, төбөсү көрүнгөн адамдардын жакшылыгын алып барышат [«Ачык саясат», 16.09.2007].

Кыргыз тилинин кыскартылган сөздөр боюнча жасалган неологизмдер сөздүгүнүн тиркемеси

Т И Р К Е М Е 1

А

ААЖБ - Агробизнесин атаандаштыкка жөндөмдүүлүк борбору: Бүткүл дүйнөлүк банктын миссиясынын жана ААЖБнун кызматкерлери кезигишти [«ЭТ», 25.05.10].

ААК - Ачык акционердик коом: Ал эми чыгыш электр ААКнын Нарын филиалынын жетекчиси Керим Насыров, бөлүнгөн лимиттен филиал боюнча суткасына 250 миң квт саат электр энергия ашык чыгымдалып жаткандыгын билдирди [«ЗК», 21.11.2008].

АБИ - Американын библиография институту: Мындан ары АБИ бүгүнкү күндөгү жогорку жетишкендиктер тууралуу чыгарылуучу «Медерлердин эл аралык справочнигине» доктор Назаралиев тууралуу маалыматтарды токтоосуз чыгарып турат [«КБ», 10.01.03].

АБК - Асинхрондуу башкарылма кыймылдаткыч: Бирок негизги өлчөмдөрү АБКнын берилген чыгыш параметрлери жана мүнөздөмөлөрү менен аныкталат [«ЗК», 24.08.2007].

АБР - Азия Борбордук республикасы: Билим берүүнүн 2-долбоору боюнча гранттык макулдашууга АБРнын президенти менен Кыргызстандын жетекчилиги 2005-жылы 5-ноябрында кол коюшкан [«КБ», 16.11.07].

АДК - Аскердик деңиз күчтөрү: Учурда АДК адистери бардык Линкс вертолетторуна техникалык текшерүүлөрдү жүргүзүп жатат [«ЗК», 23.04.2010].

Т И Р К Е М Е 2

АИД - Айылдык инвестициялык долбоор: «VIP – KFW» долбоору АИДди тең финансылоо түрүндө 2007-жылдын аягына чейин 5 млн. еврога жакын каражатты инвестициялайт [«ЭТ», 7.07.06].

АКЖ - Академиялык карыздарды жоюу: Окутуунун контракттык жолундагыларга АКЖга уруксат берилди [«КБ», 5.09.08].

АПУ - Азербайжан педагогикалык университети: Ачкачылык жарыялашкандар Баку Мамлекеттик Университетинин 4-курсунун студенти Туран Алиев менен АПУнун 4-курсунун студенти Намик Файзиевди кайрадан окууга кабыл алуусун талап кылууда [«ЗК», 20.01.2006].

АПШ - Архитектуралык пландоо шарттары: Архитектуралык пландоо шарттарын [АПШ] мурдагыча айтсак Архитектуралык пландоо тапшырмаларын архитектура органдары 1 күндүн ичинде бүтүрүүсү керек [«ЭТ», 23.09.2008].

АСЭФ - Арал деңизин сактап калуу боюнча Эл аралык фонду: Түзүлгөнүнө 16 жылдын жүзү болгон АСЭФ саммитинин жыйынында Кыргыз президенти К.Бакиев да сөз сүйлөдү [«ЗК», 1.05.2009].

АӨБ - Азия өнүктүрүү банкы: АӨБ дүйнөдөгү кырдаалдын өзгөрүүсүнө байланыштуу Кыргызстанда өтө ийкемдүү саясат жүргүзүп жатканын айтып коюшу керек [«ЭТ», 15.07.08].

АУБ - Азия универсал банкы: Чаек айлынын тургуну Эраж Кумарбаев АУБда болгон насыясындагы келишим жараксыз болгонун белгиледи [«ЗК», 15.01.2010].

АУСА- Агрардык университеттин студенттик академиясы: АУСА чынчылдык долбоору өзүнүн ишин улам өркүндөтүп, чет мамлекеттер менен байланыш түзүүдө [«КБ», 3.02.08].

АФК – Азия футбол конфедерациясы: Кыргызстан футбол боюнча кыз-келиндер курама командасы **АФКнын** кубогунун 2-этабына катышат [«ЭТ», 26.06.09].

Т И Р К Е М Е З

Б

БААУ - Борбордук Азиядагы Америка университети: БААУнун студенттери жалган билим кыска мөөнөткө да, узак убакытка да жакшылык алып келбей тургандыгын билишет [«ЭТ», 27.02.07]; БААУнун социалдык изилдөөлөр борборунун директору Аида Алымбаеванын айтымында 90-жылдары эле кыргызстандыктар акча табуу үчүн иш издеп Бишкекке келе баштаган [«КБ», 9.07. 2010, №26].

БАБЭС - Борбордук Азия бириккен энергетика системасы: БАБЭСке кирген бардык системалар тартыштыкты баштан кечиришет, анын ичинде өзгөчө экөөсү [«ЭТ», 26.09.08].

БАУ - Борбордук Азия университети: БАУ 7-8-класска «математика айылда аттуу олимпиада өткөрдү [«ЗК», 14.05.2010].

БАЭ - Бириккен Араб Эмираты: 62 адамды БАЭнан алып чыгып жаткан жеринен кармашкан [«ЗК», 14.11.2008].

БББ - Балдар билим борбору: БББда көптөгөн таланттуу балдар тарбияланып келет [«КБ», 1.07.08].

БЗТ - Билим берүүдөгү заманбап технологиялар: БЗТ нын максаты билим берүү тармагына ИКТны киргизүүнү көздөгөн КРнын өкмөтүнүн демилгесине колдоо көрсөтүү [«КБ», 12.11. 2010, №43].

ББОУБ- Билимди баалоо жана окутуу усулдары борбору: ББОУБ тарабынан көз карандысыз тестирилөө уюму жүргүзүлдү [«КБ», 3.10.08].

ББУ- Балажан борбордук уюму: ББУнун директору Дария Мусина уюмдун ар кандай жетишкендиктери жөнүндө маалымат берди [«КБ», 14.12.07].

БДБ - Бүткүл дүйнөлүк банк: Мурда өзгөчө энергетикалык жардам түрүндө БДБ Кыргызстанга 5 млн доллар бөлөөрү билдирилген [«ЫК.», 21.10.08].

Т И Р К Е М Е 4

БДИМУ - Бүткүл дүйнөлүк интеллектуалдык менчик уюму:

БДИМУ жана патент жаатында иштеген дүйнөлүк башка уюмдардын, Борбордук Азия республикаларынын патенттик ведомстволорунун өкүлдөрү катышып сөз сүйлөштү [«КБ», 27.06.07].

БДССУ - Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму: БДССУнун билдирүүсүнө караганда дүйнөнүн 23 өлкөсүндө ЖМО сыркоосунан 35-44 жаштагы эркектердин өлүмү 60% ке көбөйгөн [«КЖ», 30.11.08].

БКА - Баңгизаттарды көзөмөлдөө агенттиги: Жалпы оор баңгизаттарды БКА тарабынан алынышы 50,4% ти түздү [«ЭТ», 10.02.09].

БКП - Борбордук комитетинин партиясы: 1932-жылы 23-апрелдеги **БКПнын** көркөм адабият мекемелерин кайра куруу жөнүндөгү токтомунун аткарылышы боюнча жылышы бар деп да көрсөтүлгөн [«КБ», 22.01.2009].

БКС - Банктык маалымат система.

БМСсы улуттук банктын операцияларын бухгалтердик эсепке алат [«ЭТ», 27.08.10].

БКШММ - Биргелешкен командалык штабдык жана мобилизациялык машыгуу.

БКШММнун экинчи этабы министрликтердин жана ведомстволордун башкаруу органдарынын, Баткен областынын мамлекеттик администрациясынын жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу уюмунун жетекчилер курамынын катышуусу менен өтөт [«ЗК», 10.04.2009].

БМЭ - Бирдиктүү мамлекеттик экзамен.

БМЭ үчүн тапшырмалар мектеп программасынын ичинде болуусун катуу эскерткен министр ошол эле кезде жыйынтыкка дифференциалдуу мамиле кылуу керектигин белгилейт [«КБ», 12.10.2001].

Т И Р К Е М Е 5

БӨИ- бейөкмөт уюмдар: Таджикистандын Сад обласында **БӨУ**да текшерүүлөр башталды [«КБ», 9.02.06].

БРИТА- Балдардын республикалык инженердик техникалык академиясы: Окуудан тышкаркы мурда эң мыкты натыйжага жеткен окуучулардын фамилиясы **БРИТА** «Алтын түйүн» сайтында жана «КБ» газетасына жарыяланат [«КБ», 17.10.2008].

БСЖ – Бирдиктүү социалдык жоопкерчилик: Батышта **БСЖ** маселеси эбак эле чечилген [«ЭТ», 18.10.10].

БУУ - Бириккен улуттар уюму: Азыр БУУга дүйнөлүк 214 өлкөсү мүчө болсо, Кыргызстан дээрлик көз карандысыз катарында дээрлик бардыгы тарабынан таанылган [«КТ», 24.10.2008].

БФ - Бириккен фронт: Атүгүл бир курдай **БФнын** уюмунун мүчөсү Ө.Абдрахманов: «Биз бир айга чейин деле тура беребиз» деп билдирүү жасап жиберди [«ЗК», 20.04.2007].

БШК - Борбордук шайлоо комиссиясы: Президент, ошондой эле, Жогорку Кеңештин макулдугу менен **БШК** төрагасын дайындоо укугунан да ажыратылат [«ЗК», 30.04.2010].

БЭК - Бириккен Элдик Фронту: БЭК А.Атамбаевдин талапкерлигине токтолду [«ЗК», 17.04.2009].

БЭКИ - Бишкек экономикалык жана коммерциялык институту: 2005-жылы улуу жеңиштин 60 жылдыгына өткөрүлгөн «Кыргызстандын жаштары согуш жөнүндө ырларды ырдашат» аттуу фестивалында **БЭКИ**нин студенттери 1-орунга ээ болушту [«ЭТ», 28.10.08].

БЭМ - Бирдиктүү экономикалык бирдик: Кыргыздын, Россия, Украина, Беларусь жана Казакстан тарабынан түзүлүп жаткан **БЭМге** кирүүсүн камсыз кылган [«КБ», 27.06.2005].

Т И Р К Е М Е 6

В

ВОЛБ - волокондук оптикалык линиялардын башталышы: Ошондой эле 152,2 миң сомдук **ВОЛБ** бүткөрүлдү [«КТ», 24.10.2008].

Г

ГМО - Генетикалык жактан модификацияланган организмдер: Былтыркы жылы 42 үлгү изилденсе анын ичинен 12,9 пайызынан **ГМО** чыкты [«ЗК», 5.03.2010].

ГУУАМ - Грузия, Украина, Узбекстан, Азербайджан, Молдавия: Айтсак, 2000-жылдын башында Өзбекстан актрисалык багыттагы **ГУУАМ** блогуна кирген [«ЗК», 14.11.2008].

ГТКУ - Германиянын техникалык кызматташтык уюму: Эмгекке үйрөтүү предметинин окутулушунун учурдагы абалын аныктоо жана колдоо көрсөтүү максатында **ГТКУнун** жасап жаткан аракеттери мактоого татырлык [«КБ», 13-август, 2010, №29].

ГТЦ - Герман техникалык центр: Бул банктарга кооперативдердин заявкасын кабыл алган ГТЦ көрсөтмө берет [«ЫК», 10.04.07].

ГЭС - гидроэлектростанциясы: «Камбар – Ата ГЭС-2» нин курулушу менен алектенген «Нарынгидрострой» ишканасынын башчысы Альберт Абазбеков камакка алынды [«Обон», 11.05.2010, №116].

Гендиректор - генеральный директор: Биринчи май райондук соту тарабынан «Көмүр» мамлекеттик ишканасынын **гендиректорун** акционердик коомунун төрагалыгына дайындоо буйругу берилди [«КР», 13.09.2005].

Генпрокурор - генеральная прокуратура [Башкы прокурор]:
Генпрокуратура 1 тонна 800 кг жоголгон алтынды издөө кызматын колго алды [«КР», 29.04.2005].

Т И Р К Е М Е 7

Генпродюссер - генеральный продюссер [Башкы продюссер]: Мен ойлоймун ал милдетин аткаруучулуктан бат эле айрылып, толук кандуу **генпродюссер** болот деп [«КР», 11.10.2005].

Д

ДА - Диалог Авразия.

ДАП - Диалог Эвразия платформасы: Мехмед Али Шахин Москвадагы ДАПнын офисин ачуу аземине катышып анын ардактуу коногу болду [«ЗК», 27.11.2009].

ДБ - Дүйнөлүк банк: ДБ депозиттерди арзандатууну көздөөдө [«КБ», 1.08.09].

ДД - Долбоордук документ: ДД негизги макулдашууга даярдоо, 1 объект [«ЭТ», 30.10.08].

ДДТ - Дүйнөлүк диндер тарыхы: Жакынкы 2-3 жыл аралыгында жалпы билим берүү системасына ДДТ деген дарс киргизилиши мүмкүн [«КБ», 24.10.2008].

ДМОБ - Дүйнөлүк мусулман окумуштуулар биримдиги: Июнь айында аталган биримдиктин 11 окумуштуусу Кыргызстанга келип, эми жакында ДМОБдун президенттин келиши каралууда [«Супер инфо», 23-июль, 2008, №403];

ДСУ - Дүйнөлүк соода уюму: Биринчиден биз ДСУнун мүчөсүбүз [«ЗК», 23.04.2010].

ДССУ - Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму: ДССУнун эскертүү жоболору [«КБ», 7.01.03].

ДТИ - Дүйнөлүк тилдер институту: ДТИнун ар кандай чет өлкөлүк уюмдары менен тыгыз байланышта [«КБ», 10.03.08].

Депмандат. Депутаттык мандат: Элдүү саясатчылар Өмүрбек Суваналиев жана Роза Отунбаевалар депмандат жарышына шашылып турду [«КР», 14.0.2005].

Т И Р К Е М Е 8

Ж

ЖААБ - Жарандык абалдын актыларын каттоо бөлүмү: Айылдык округдар менен райондук ЖААБ бөлүмүндө төрөлүү, никеге туруу, дүйнөдөн кайткандар жана башка каттоолор боюнча айырма асман менен жердей [«ЗК», 19.11.2010].

ЖАББ - Жаза аткаруу башкы башкармалыгы: Эки курсташымды ЖАББнын көрүнүктүү орундарына дайындагандан тышкары комиссиянын таккан күнөөлөрүнө макул эмесмин [«ЗК», 12.09.2008].

ЖАИ - Жаш ишкерлер ассоциясы.

ЖАК - Жабык акционердик коому: «Айыл банкы» менен «Ишкерликти колдоо фонду» **ЖАК** ишин активдештирүү талап кылынат [«БК», 24.10.08].

ЖАК - Жогорку аттестациялык комиссиясы: Техникалык илимдердин доктору, профессор Пулат Токтасинович Муминов Өзбекстандын **ЖАК** башчылыгына шайланган [«КБ», 9.07. 2010, №26].

ЖАК – Жер үй алтын компаниясы: ЖАКсы майрамдык иш чараларды уюштурууну жана аткарууну да өзүнө алат [«ЗК», 13.06.2008].

ЖАТИ - Жалал-Абад техникалык институту: Комиссия **ЖАТИ**нин негизги 1-корпусунун 1-этажында жайгашкан [«КБ», 23.08. 2006, №43].

ЖББУ - Жалпы билим берүүчү уюм: ЖББУ нун өнүгүшүнүн негизги багыттарын педагогикалык жамаат менен бирдикте ишке ашырат [«КБ», 12.09.2008].

ЖБББ - Жамааттык деңгээлде билим берүүнү уюштуруу: КРнын билим берүү министрлиги «Юнисэф» колдогон **ЖБББ** проектиси жана ЮСАИДдин ПИКС проектиси 2005-ж. 19-20-октябрдын билим берүү маселелерин чечүүгө коомчулукту мобилизациялоо деген темада регионалдык конференция өткөрүшкөн [«КБ», 13.09. 2005].

Т И Р К Е М Е 9

ЖЖТ - Жылып жүрүүчү телестанция: 9-сентябрда К.Бакиев УТРКнын жана **ЖЖТнын** бет ачарына катышты [«ЭТ», 12.09.08].

ЖИ – Жеке ишкер: КРнын аймагындагы убактылуу жүргөн чет өлкөлүк жарандар – **ЖИ** [«ЭТ», 3.08.10].

ЖИА - Жаш ишкерлер ассоциациясы: ЖИА мүчөлөрү жана «Элим барсыңбы?» коомдук кайрымдуулук фонду катары бардык жооптуу атка минерлерге кайрылабыз [«ЗК», 16.04.2010].

ЖИТ - Жаңы информациялык технология: ЖИТ окутуу процессинде компьютерлерди пайдалануу менен тыгыз байланышкан [«КБ», 10.06.2005].

ЖК - Жогорку Кеңеш: ЖКнын экс-вице спикери К.Исабековдун уулунун өкүл атасы К.Бакиев болчу [«Обон», 11.05.2010, №116].

ЖК – Жарандыкты коргоо: 5-10-класстарында өтүлүүчү ЖК боюнча 13 сааттык программасы боюнча сабактар киргизилген [«КБ», 28-июль, 2010, №28].

ЖККББ - Жол кыймылы коопсуздугунун Бишкек башкармалыгы: КРнын ички иштер министрлигинин жол кыймылы коопсуздугунун [ЖККББ] Бишкек-Ош автотрассасын көзөмөлгө алган [«ЭТ», 13.08.10].

ЖКТ - Жаңы кабарлар технологиясы: ЖКТнын каражаттарына ээ болуу аркылуу окуунун комплексттик сабаттуулугу жогорулады [«КБ», 21.05.08].

ЖМК - Жергиликтүү мамлекеттик конституция: Өз кезегинде бул органдар да ЖМКга тийиштүү маалыматтарды берип, аңгемелешүүлөргө, ачык талкууларга катышуусу керек [«КБ», 3.03.2006].

ЖМК - Жалпыга маалымдоо каражаттары: Кыргызстандын жаңы саясий системасынын маанилүү элементи көз карандысыз ЖМК болушу зарыл [«ЗК», 23.04.2010].

Т И Р К Е М Е 10

ЖӨБ - Жергиликтүү өз алдынча башкаруу: Анда негизги беш багыт: **ЖӨБ** органынын жана жергиликтүү жамааттарды күчөтүү, шаарды көрктөндүрүү жана инфраструктураны өнүктүрүү, экономикалык өнүгүү социалдык өнүгүү, табигый кырсыктардан жана экологиялык коркунучтан сактоо маселеси коюлган [«ЭТ», 05.08.08]; Ушунун натыйжасында

Кыргызстандын **ЖӨБ** органдары белгилүү бир прогреске жетишти [«ЭТ», 17.02.09].

ЖП - Жалпы пенсия: ЖП бардык учурларда базалык камсыздандыруу бөлүгүн камтыйт [«ЭТ», 28.05.10].

ЖРТ - Жалпы республикалык тестирлөө: ЖРТ структурасына кошумча предметтик тесттерди киргизүүгө чечим кабыл алды [«ЗК», 4.06.2009].

ЖСТ - Жогорку сот төрагасы.

ЖТКН - Жашоо-турмуш коопсуздугунун негиздери: ЖТКН курсунун аскер кызматынын укуктук аспектисин камтыган билим берүү мазмуну 10-11- класстары үчүн «Аскерге чейинки даярдоо» курсунда өтүлөт [«КБ», 28.08. 2010, №33].

ЖТР - Жалал-Абад телерадиокомпаниясы: 23.15 те ЖТР имараты өрттөнгөнү боюнча маалыматы түшкөн [«ЗК», 18.06.2010].

ЖТС - Жалпы тарифтик сетка: ЖТСна ылайык дасыткы категорияларына жана эмгек төлөмдөрүнүн разряддарын аныктоо максатында педагогикалык жана жетектөөчү кызматкерлерин аттестациялоо КРнын «Билим берүү жөнүндө», «Мугалим статусу жөнүндө» мыйзамдарынын жана ушул жобосунун негизинде жүргүзүлгөн [«КБ», 12.09. 2008].

ЖЧК - Жоопкерчилиги чектелген коом: «Арбел» ЖЧКсы 750 миң сомдук азык-түлүк берди [«ЗК», 29.01.2010].

Т И Р К Е М Е 11

ЖЭБ - Жылуулук электр борбору: Өнөр жай ишканалары, анын ичинен өзгөчө ЖЭБ бөлүп чыгарган түтүн жана 100 миң автомашиналардын түтүнү шаардын биосферасын булгап жатат [«КБ», 21-май. 2010, №19].

ЖЭК - Жылуулук энергетикалык комплекси: ЖЭКси – мындан аркы пландарын иштеп жатышат [«ЗК», 17.02.2007].

З

ЗК - Заман Кыргызстан: ЗКда заманбаптуу келечек [«Көк асаба», 2010].

И

ИАК - Ири агрондук кагылыштыруу: ИАК 6 айга чейинки көрүлгөн даярдыктардын соң кызыктуу жана таң калыштуу кубулуштар табылган [«ЗК», 1.10.2010].

ИДП - Ички дүң продукция: 2005-жыга салыштырганда 2006-жылы киши башына **ИДП** 2178 сомго өскөн жана 21794 сомду түзгөн [«ЫК», 11.10.07].

ИИР - Иран Ислам Республикасы: Буга **ИИР** президенти макул болуп, атайын ушул максатка делегация жөнөтөөрүн билдирди [«ЭТ», 17.08.07].

ИКТ- Информациялык коммуникациялык технология: Аталган программанын алкагында жайкы эс алуу маалында көгүлтүр көл жээгинде **ИКТ** ларды мектепте ишке ашыруу жана өнүктүрүү деген темада үч күндүк семинар өткөрүшкөн[«КБ», 15.10.2010, №39].

ИМ - Интеллектуалдык менчик: ИМдин коргоону улуттук мыйзамдын базасы азыркы учурда негизинен калыптанып калды жана ал 12 мыйзамды камтып турат [«КБ», 8.04.05].

ИМБДУ - Интеллектуалдык менчиктин бүткүл дүйнөлүк уюму: Бул мыйзамдын долбоору даярдалган учурда **ИМБДУнун** жогоруда айтылган комитетинин сунуштары жана башка чет мамлекеттердин тажрыйбасы эске алынды [«КБ», 3.06.05].

Т И Р К Е М Е 12

ИСКАКБ - Ичүүчү суу керектөөнүн айылдык коомдук бирикмеси:

Ал эми андай техника жабдууларды сатып алуу үчүн **ИСКАКБ** да каражат жок [«КТ», 16.11.2007].

ИТБ - Инновациялык технологиялык борбор: Дүйшөмбү күнкү кеңешмеде **ИТБнун** уюштуруунун планын иштеп чыгуу каралды [«КБ», 9.06.2007].

ИТМ - Илимий-техникалык маалымат: КМШ өлкөлөрүнүн **ИТМ** боюнча рефераттын журналына материалдар топтолуп жатат [«КБ», 5.09.05].

ИӨБ - Ислам өнүктүрүү банкы :
ИӨБнын Алматыдагы аймактык өкүлчүлүгүнүн директору Ник Зайнап Абидин КРнын мамлекеттик катчысы Адахан Мадумаров, КРнын коопсуздук кеңешинин катчысы Токон Мамытов ж.б. расмий адамдар катышты [«ЭТ», 06.06.07].

Интерфакс – Интернациональный факс: «Интерфакс» агенттинин билдирүүсүнө Караганда Иван Франко көчөсүндөгү №14 үйдүн жанында 5-б скинхед көчө шыпыргыч өзбекстандык адамга кол салышкан, ал адам каза болгон [«ЗК», 7.11.2008].

К

КАТ - Казыналар аралык тапшырма: **КАТ** - бул казыналык тетик, ал аркылуу казыналык системада каражаттарды которуу жүргүзүлөт [«ЭТ», 16.01.2009].

КАУ - Кыргызстандагы Америка университети: Кыргызстандын башка жогорку окуу жайларда буга чейин болбогон жаңы «Кыргыз таануу» бөлүмү **КАУнун** алкагында 1999-жылы ачылган болчу [«КБ», 5.10.01].

КАУ - Кыргыз агрардык университети: Бул орошондуу иш **КАУ** менен Россиянын илимдер Академиясынын «Биоинженерия» борборунун ортосундагы макулдашуу менен ачылууда [«КБ», 19.10.04].

Т И Р К Е М Е 13

КАФК - Кыргыз айыл-чарба финансы корпорациясы: КАФК кардарлары жалпы элдик референдум алдында биздин азыркы жана болочок кардарларыбыз үчүн проценттик өлчөмдөрдүн орточо үч процентке кезектеги төмөндөтүлгөндүгүн кубануу менен билдиришкен [«КТ», 31.01.2003].

КББА - Кыргыз билим берүү академиясы: Изилдене турган эксперименталдык материалдар КББАнын тиешелүү лабораториясында талкууланып, жактырылгандан кийин Академиянын окумуштуулар кеңешинде жактырылат [«КБ», 3.12. 2010, №45].

КББИ - Кыргыз билим берүү институту: Ал эми 1992-жылы КББИнин кайра даярдоо факультетинин деканы, кийинчерээк ал институттун окуу-илимий иштери боюнча директорунун орун басары болуп даярдалган [«КБ», 28-май. 2010, №20].

КДБ - Координациялык-диспетчердик борбор: Бул маалымат ачык болуп саналат жана Борбордук Азиянын бириккен энергетика системасынын алкактык КДБна күн сайын берилет [«ЭТ», 26.08.08].

КДК - Кыргызстандын демократиялык кыймылы. Ушул баскычта КДК президенттин экинчи мөөнөткө шайланышына каршы экенин билдирген [«КБ», 20.05.05].

КДС - Коллектордук дренаждык сеть: Биз кыргыз өкөмтүнө да КДСтерди тазалоо боюнча маселе көтөрүп, бул жумуштарды бүткөрүү үчүн өзүбүз да долбоор иштеп чыктык [«ЫК», 15.06.07].

КЖКБ - Качкындар боюнча жогорку комиссариатынын башкармасы: БУУнун КЖКБ кызматкерлери жапа чеккендерге жардамга келишип, 600гө чейинки үй-бүлө жайгаша алуучу лагерди орнотушту [«ЭТ», 11.10.08].

Т И Р К Е М Е 14

КИЖВ - Кишинин имунитетинин жетишсиздигинин вирусу: Биз бүгүн ушул сабакты өткөрүү менен дүйнөнүн 50 өлкөсүндө 2 миңден ашуун балдар **КИЖВ** жуктуруп алгандарды коргоо максатында өткөрүп жаткан «Спид менен күрөшүү» акциясына кошулабыз [«КБ», 19.11.04].

ККК - Кургакчылык менен күрөшүү боюнча конвенция: Ушул максатта БУУнун **КККсы** иштеп келет [«ЭТ», 29.07.08].

ККМД - Керектөөнүн кепилденген минималдуу деңгээли: 2008-жылдын 1-январынан баштап **ККМД** өлчөмү 200 сом суммасында белгиленсин [«БК», 14.12.07].

ККОУ - Кыргыз-казак окумуштуулар уюму: **ККОУнун** тажрыйбалары жакшы бааланып «Борбордун» жетекчилиги И.Бекбоев менен А.Абдиевдин казак орто мектептери үчүн математика боюнча жаңы муундагы окуу китептерин түзүүгө кызматташ болууну өтүнүштү [«КБ», 28.12.07].

КМБ - Коомдук маалымат борбору: Анда **КМБнын** ишмердүүлүгү жөнүндө маалымат Кыргыз Республикасынын чечендик-укуктук актылары аттуу электрондук журналы [«ЭТ», 23.03.07].

КМК - Коргоо министринин кеңеши: 2-июлда Бишкекте көз карандысыз мамлекеттердин шериктештигине мүчө мамлекеттердин Коргоо министринин кеңешинин [КМК] мезгилдеги 54 отуруму болуп өттү [«ЭТ», 04.07.08].

КММА - Кыргыз Мамлекеттик Медициналык Академиясы: Кабыл алуу комиссиясына төмөнкү документтер талап кылынат: 1. **КММАнын** ректорунун наамына арыз; [«КБ», 2.07. 2010, №25].

КММК ж КИ – Кыргыз Мамлекеттик медициналык кадрларды даярдоо жана кайра даярдоо институту: Профессор, медицина илимдеринин

кандидаты, **КММК ж КИ**нун Акушердик жана гинекология кафедрасынын башчысы Наталья Керимова. [«ЗК», 26.11.2010].

Т И Р К Е М Е 15

КМО - Көчмөн механизациялашкан отряддар: Министрликтин карамагындагы **КМО** жыл сайын базалары таланып, жок болуу коркунучу пайда болот [«ЭТ», 12.09.2008].

КМТУ - Кыргыз Мамлекеттик Техникалык Университети: Физика-математика илимдеринин доктору Т.Дүйшеналиев И.Раззаков атындагы **КМТУ** нун ректору болуп дайындалганына аз гана убакыт болду [«КБ», 22.10. 2010, №40].

КМШ - Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги.

КМЮА - Кыргыз Мамлекеттик Юридикалык Академиясы.

КМЮАнын астында институт, бир нече факультеттер, илимий-окутуу борборлору, филиал, кафедрлары гана болбостон, административдүү чарбалык жана башкы жардамчы лабораторияда да бар [«КБ», 9.04. 2004].

КНС - Кошумча нарк салыгы: Салыктарга келсек, 2006-жылдын 1-январынан баштап кирешеден алынуучу салыктын өлчөмү 10 %ке, ошондой эле пайдадан алынуучу салыктын өлчөмү да 10 % ке төмөндөтүлүп, айыл-чарба өндүрүүчүлөрүнөн өндүргөн продукциялары үчүн алынуучу **КНС** алынып салынды [«ЭТ», 13.07.07].

КНТ - Кошумча наркынын тизмеси: ААЖБнун кызматкерлери Кыргызстанды кыдырып, картошка, фасоль продуктыларынын **КНТ** өнүктүрүү үчүн жолугушту [«ЭТ», 25.05.10].

КОЖО - Кесиптик окутуунун жергиликтүү органы: Бул долбоордун демилгеси менен **КОЖО** коомдук фонддору уюшулган [«ЗК», 29.10.2010].

КОК - Кумтөр оперейтинг компаниясы: Анткени 2006-жылы геологиялык чалгындоо иштерине **КОК** 11,4 млн. доллар сарпталмакчы [«ЫК», 23.06.06].

Т И Р К Е М Е 16

КОСУ - Кыргыз- орус славян университети: **КОСУ** – мамлекет аралык вуздардын бири жана андан кыргыз жана орус үлгүсүндөгү 2 диплом берилет [«КБ», 31.08. 2010, №31].

КПСБ - Кыргыз промстройбанк: **КПСБнын** уставдык патенти болгону 100 млн. сом турат [«ЭТ», 15.01.2008].

КРСУ - Кыргыз-Россия-Славян Университети: **КРСУ**да көптөгөн адистер боюнча доктарантура жана аспирантура ачылган [«ЗК», 24.08.2007].

КРУИА - Кыргыз Республикалык Улуттук Илимдер Академиясы: **КРУИА** президиуму И.К.Ахунбаев атындагы академиялык сыйлыкты изденип алууга иштерди кабыл алууну жарыялайт [«КТ», 10.01.2003].

КС - Кредиттик союздар: 2007-жылдын 1-июлунда Ысык-Көл облусунун аймагында 39 **КС**, 40 микрокредиттөө, 33 микрокредиттөө агенттиги, 9 ломбард, 10 акча алмаштыруу бюросу иштеди [«ЫК», 07.09.07].

КСДП – Кыргызстан социал демократиялык партиясы: **КСДП** менен «Ата Журттун» ортосунда да сүйлөшүүлөр жүрүп жатканы айтылган болчу [«Супер инфо», 9-декабрь, 2010, №422].

КТИК - Кыргыз-Түрк иштиктүү кеңеши: Кыргыз-Түрк иштиктүү кеңеши [**КТИКтин**] Деик жана Кыргызстан ишкерлер коомунун [**КИК**] ортосунда кызматташтыкты орнотуу жана КИКнун базасында **КТИКнин** кыргыз бөлүмүн түзүү жөнүндө сунуштар ишке ашырылды [«КТ», 21.09.2008].

КТМБ - Каракол туристтик маалымат берүү: Бул тууралуу Каракол туристтик маалымат берүү борборунун [КТМБ] ассистенти Жылдыз Муканбетова билдирди [«ЗК», 8.08.08].

КТМУ - Кыргыз-Түрк Манас университети: Семинардын ачылышында Кыргыз улуттук телерадио корпорациясы менен КТМУнун ортосунда келишимге кол койду [«ЗК», 21.04.2006].

КТР - Кыргыз телерадиосу: КТР кызматкерлери журналист К.Тагаева окуучулар арасында оюн конкурсун жеңип алган [«КБ», 11.03.05].

Т И Р К Е М Е 17

КТУ - Кыргыз техникалык университети: Ушу ишке кол кабыш кылуу ниети менен «Манас» КТУ нун чакан окумуштуулар тобу ушул саптардын авторунун демилгеси жана катышуусу менен «Таалим-тарбия терминдеринин чечмелеме сөздүгү» аттуу китепти даярдап жарыкка чыгарган элек [«КБ», 13. 10 2010, №39].

КУУ - Кыргыз Улуттук университети: КУУ оор жоготууга учурады, себеби КР эмгек сиңирген ишмер Эралиев Закирбек 70 жашында дүйнөдөн кайтты [«КБ», 16.06.09].

КУЭТ - Кыргызстандын Улуттук электр түйүндөрү: Кыргызстандын КУЭТ мекемесинин маалыматтары боюнча алдыдагы күз-кыш мезгили жалпы Борбордук Азия бириккен энергетика системасы үчүн оор болот [«ЭТ», 26.09.08].

КФ - Кайрымдуулук фонду: КФ тарабынан Ак-Суу жергесиндеги балдар үйүнө жаңы жылга карата бир аз жардамдар каралды [«ЗК», 14.11.2008].

КХЛ - Континенталдык хоккей лигасы: Быйыл Россияда түндүк Америка хоккейине тең КХЛ түзүлүп, атактуу жылдыздардын бир тобу Россияга келип ойноп жатышат [«ЗК», 3.10.2008].

КЦШК - Кант цемент-шифер комбинаты: КЦШК ААКнын 13,2% мамлекеттештирүү маселеси көп жылдардан бери талаштардын борбору болуп келген [«КБ», 28.07.10].

КЭДР - Корея Элдик Демократиялык Республикасы: 1-декабрдан баштап КЭДР Түштүк Корея менен болгон чек арасын жабат [«ЗК», 14.11.2008].

КЭР - Кытай Эл Республикасы: Бул жакта иштеген кытай тили боюнча 17 окутуучунун ичинен жетөөнүн эне тили кытай алар КЭРдин ар кандай университеттеринен келишкен [«КБ», 16.02. 2007, №43].

Т И Р К Е М Е 18

КЭУ - Кыргыз экономикалык университети: КЭУ өлкөбүздүн бардык экономика тармагы үчүн жалпыга белгилүү болгон кадрлары даярдоочу окуу жайы болуп эсептелет [«КБ», 5.11. 2010, №42].

КЭУА - Коррупцияны эскертүү улуттук агенттиги: Ал эми КЭУА бардык маалыматтарды жана коррупцияга каршы кеңештерди буйруду [«ЗК», 5.06.2009].

Л

ЛДП - Либерал демократиялык партия: Азыркы 54 жылдан бери иштеп келген Япониянын ЛДП бийлиги аягына чыкты [«ЗК», 4. 09.2010].

М

МАИ - Мамлекеттик автоинспекциясы: МАИлер жүк ташуучу машинелерге андан бетер өч [«КТ», 4.05.10].

МБ - Маалымат базасы: Кошулуп жазылган калктын МБсы баскычта түзүлөт жана жүргүзүлөт [«ЭТ», 3.07.09].

МБӨБ - Мугалимдердин билимин өркүндөтүү борбору: НМУнун МБӨБнун бөлүм башчысы – А.Молдоарынова [«КБ», 10.06.2005].

МБУ - Мектепке чейинки билим берүү уюму: МБУ да билим берүү динден тышкары мүнөздө жүргүзүлөт [«КБ», 9.07. 2010, №26].

МЖК - Маалымат жолчулар кеңеши: 8-июлда Чолпон-Ата шаарында МЖКнин 26-жыйыны өткөрүлөт [«ЗК», 30.06.2006].

МИКК - Мыйзамсыз иммиграцияга каршы кыймыл: Балким, радикалдуу багыттагы уюмдар, анын ичинде МИКК кандайдыр бир демилге менен чыгышы мүмкүн [«ЗК», 2.04.2010].

МИМО - Мобилдик инженердик механикалык отряд: Ошондой эле бул борбордун алдында азыркы учурдун талабына жооп бере турган МИМО түзүлгөн [«ЭТ», 7.10.08].

Т И Р К Е М Е 19

МКБ - Маалымат консультациялык борбору: Жалпысынан жаштардын эмгек биржасы жарманкеге 500 ваканция, ал эми МКБ 600 ваканция сунушталган [«КБ», 22.04.05].

МКБ - Май куюучу бекеттер: Мезгилдин өтүшү менен МКБдин саны көбөйүүдө [«КБ», 10.07.08].

МКВ - Мамлекеттик казыналык векселдер: МКВ - бул кыргыз республикасынын финансы министрлиги чыгарган кыска мөөнөттүү мамлекеттик баалуу кагаздар [«ЫК», 15.06.07].

МКИ - Мамлекеттик кызмат иштери: КР МКИнин бул талаптарын З.Шарапов ушул күнгө чейин этибар албай келет [«ЭТ», 19.08.08].

МКК - Микрокредиттөө компаниялары: Буга чейин «Манас» МККсы бир катар мыйзам бузууларга жол берип мурдагы президент К.Бакиевдин жеке пайдасын көздөгөнүн белгилеген [«ЭТ», 2010].

МКК - Мамлекеттик коргоо кызматы: Улуу жазуучуну эскерүү күнүнө китепкананын кызматкерлери, коомдук жана маданий ишмерлер,

студенттер МККнын өкүлдөрү жана талантын баалаган күйөрмандар катышышты [«ЭТ», 30.11.2010].

МКТ – Маалымат коммуникациялык технология: МКТ нын жардамы менен сабатсыздыкты жоюу программасын иштеп чыгууну эсептейт [«ЭТ», 30.11.2010].

ММК - Массалык маалымат каражаттары: Апасы тууралуу ММК да жарыяланган чын-жалганы аралаш ушактар, экинчиден сулуулуктун жүгүн көтөрүү да ага бир топ оордук келтирди [«Обон», 11.05.2010, №116].

ММРжТА - Мамлекеттик маалымат ресурстары жана технологиялык агенттиги: Азыркыдай ар башка эмес, бир бүтүн ведомство түзүп, же ИИМге, же болбосо ММРжТА өткөрүп берүү керек [«ЭТ», 4.09.07].

Т И Р К Е М Е 20

ММФ - Мамлекеттик мүлк фонду: Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик мүлктү башкаруу жана тике инвестицияларды тартуу боюнча мамлекеттик комитетине караштуу ММФ конкурс жарыялайт [«КТ», 21.01.2003].

МПТ - Мамлекеттик патенттик технология: Биздин өлкөнүн өнүгүп келе жаткан бизнесине жардам иретинде МПТнын кызматы жана маалымат ресурстары боюнча маселелер каралды [«КБ», 4.06.04].

МПТК - Мамлекеттик патенттик техникалык китепкана: Чакан жана орто бизнес бардык уюмдар жана ишканалар үчүн МПТК 2010-жылы үзгүлтүксүз иштеп турган «Кыргызстанда өнөр жай менчик объектилерин коммерциялаштыруу» деген тема боюнча көргөзмө менен таанышсаңыздар болот [«КБ», 20.08 2010, №31].

МСЭК - Медициналык социалдык эксперттик комиссия: Кесиптик эмгек жарамдуулугун жоготуу даражасы, майыптык тобу жабырлануучуну

күбөлөндүрүүнүн натыйжалары боюнча **МСЭЖсы** тарабынан аныкталат [«ЗК», 11.07.2008].

МТРК - Мамлекеттик телерадио көрсөтүү: МТРКнүн жетекчисинин кызматына талапкерлерди мамлекет башчыларынын карап чыгышында, анын талапкерлигин колдонгондугу үчүн кыргыз тарапка ыраазычылык билдирди [«БК», 25.12.07].

МТС – Мобилдик теле система: МТСлар ААКнын изилдөөлөрүнө ылайык 2007-жылы Кыргызстанды уюлдук байланыш кызматтарынын болжолдуу рыногу... [«КТ», 25.02.2007].

МФБ - Мамлекеттик финансылык башкаруу: Бүткүл дүйнөлүк банк тарабынан башкарылат жана **МФБнын** донорлору тарабынан каржыланат [«ЭТ», 3.07.09].

Т И Р К Е М Е 21

МФС – Мамлекеттик финансы статистикасы: Мамлекеттик финансы статистикасы эскертет [«ЭТ», 16.01.2009].

МЭПФ - Мамлекеттик эмес пенциялык фонду: МЭПФнун пенция, пособия өз убагында берилүүгө чамдангыла [«ЗК», 20.10.2007].

Мамадминистрация. Мамлекеттик администрация: Жалал-Абад облустук **мамадминистрациясында** олтурган митингчилерге атайын куралданган милиция киришип, ал жердеги аялдарды, жаш жигиттерди уртокмокко алышты [«КР», 25.03.2005].

Мамагенттик. Мамлекеттик агенттик: Мамлекеттик сатып алуучулар жана материалдык резервдер боюнча **мамагенттиги** атайын «Газпром нефть Азия» ЖЧК сы тарабынан даярдалган талондор менен айылдык товар өндүрүүчүлөрдү камсыз кылмакчы [«КТ», 2008].

Мамдепартамент. Мамлекеттик департамент: Депутаттар жаштар иши боюнча **мамдепартаментти** Өкмөттөн утур-утур каражат сурап, акча

тартыштыгын маселеге айлантып өзүнүн ишин жүргүзө албады деп сынга алды [«ЗК», 15.08.2008];

Мамкатчы. Мамлекеттик катчы: Андан кийин КРнын **Мамкатчысы** жаңы турак үйдүн болочок жашоочуларына 5 квартиранын ачкычын тапшырды [«ЭТ», 20.02.09].

Мамкомиссия. Мамлекеттик комиссия: К.Кубатбековдун **мамкомиссияга** келгендеги журналисттер менен алгачкы жолугушуусу өлкөдөгү наркоабалга арналды [«ЭТ», 2001].

Мамкомитет. Мамлекеттик комитет: Маммүлктү башкаруу боюнча КРнын **Мамкомитетинин** жыйындар залында болот [«ЭТ», 27.01.09].

Мамкурулуш. Мамлекеттик курулуш: Мындан тышкары Д.Кыдырбековдун сунушу менен мектептер тез салынуучу конструкциялар менен курула баштаган, алардын системалык паркы **мамкурулуштун** жетекчилигинин өзгөртүүлөрүнөн дээрлик эки эсеге көбөйгөн [«ЭТ», 23.09.2008].

Т И Р К Е М Е 22

Маммүлк. Мамлекеттик мүлк: Жыйындын жүрүшүндөгү Өкмөт башчысы Ф.Кулов менен **маммүлктүн** комитетинин директору Т.Турдумамбетовдун таламын тартышкандыгынын улам чарчадыбы айтор, президент калган Өкмөт мүчөлөрүнүн отчеттун укпай жыйынын токтотту [«ЗК», 12.05.2006];

МикроГЭС - Микро Гидро электростанция: МикроГЭС – электр энергиясынын ишенимдүү жыйнактуу экологиялык жактан таза, салыштырмалуу кымбат эмес булагы [«ЫК», 01.08.08].

Н

НЭА - Нарын эркин экономикалык аймагы: Бул эл аралык жарманкеге 80 миң доллар нарктагы буюм-тайымдар **НЭАнын** 4

субъектиси тарабынан Кытай өлкөсүнөн алынып келип сатыкка коюлганын билдирди [«ЗК», 31.10.2008].

О

ОАК - Орто Азиялык кызматташтык: Мисалы, **ОАК** уюму менен интернат 2001-жылдан бери тыгыз байланышта [«КБ», 19.11.2004].

ОКП - Окуу-консультациялык пункту: 1994-жылдын 30-октябрында Ош МУнун **ОКП** катары ачылган [«ЭТ», 15.07.08].

ОТКГ - Окуу-тарбия комплекстик гимназиясы: «Бишкек шаарындагы эң мыкты статустук мекеме кароо сынагынын 1-турунда К.Сатылганов атындагы **ОТКГсы** өзүнүн өнүгүү программасы менен тааныштырылды [«КБ», 24.10.08].

ОшТУ - Ош техникалык университети: **ОшТУ**да студенттер үчүн заманбап шарттар түзүлгөн [«КБ», 3.10.08].

ОшМУ - Ош мамлекеттик университети: Ал эми кемчилиги ректор мырза **ОшМУ** паракорлук боюнча 1-орунга ээ болгондугун жар салды [«ЗК», 24.10.2008].

Т И Р К Е М Е 23

Облакимчиликтин. Областтык акимчилик: **Облакимчиликтин** социалдык бөлүмүнөн алынган маалыматка караганда быйылкы жылы бийик тоолуу өрөөндүү аймакта жогорудай сандагы балдар жөлөк пул алуудан кыскартылды [«ЗК», 8.02.2008].

Ө

ӨЖМ - Өнөр жай менчиги: Бул сабакты окутуунун максаты келечектеги ар кандай адистерди **ӨЖМ** объектилерин түзүү, укуктук коргоо жана пайдаланууга байланыштуу келип чыгуучу укуктар менен тааныштыруу болуп саналат [«КБ», 8.04.2005].

ӨЖТ - Өз ара жардамдашуу тобу: БУУда **ӨЖТ** түздөн-түз кредиттөө долбоору жок кредит группа мүчөлөрүнө корпорациядан берилет [«ЫК», 13.07.07].

ӨИИБА - Өнүктүрүү инвестициялар жана иновациялар боюнча борбордук агенттиги: Андан сырткары, **ӨИИБА** жетекчиси Шанхай фондулук биржанын директору Лю Сойдун менен жолукту [«ЗК», 15.01.2010].

ӨИК- Өзбекстан ислам кыймылы: Операция учурунда **ӨИК** тарап каршылык көрсөтүп, ок атуулар болду [«ЗК», 26.06.2009].

ӨКК - Өзгөчө кырдаалдар комиссиясы: **ӨКК** нын жетекчиси коопсуздук вазири деген жооптуу милдетин аткарат, ал ажо буйругу менен кызматка дайындалат [«ЭТ», 04.09.07].

ӨМО - Өнөр менчигинин объектилери: **ӨМО**нин чарбалык кылуучу субъект ээлеринин менчик формалары боюнча өнөр жай менчигинин объектилерин пайдалануу жөнүндө маалыматтар бар [«КБ», 3.06.05].

ӨСИ - Өкмөттүк суу иштери: Бул мамлекетте **ӨСИ** деген мекеме бүт суу көйгөйлөрүн карайт [«ЗК», 26.06.2009].

Т И Р К Е М Е 24

ӨӨЖТ - Өзүнө өзү жардам берүү топтору: Нурия Темирова Польшада окуп, социалдык ишкердикти өнүктүрүү боюнча билимдерди алгандан кийин «Арча Бешик – 35» **ӨӨЖТ** класстердик бирикмесинин лидери Г.Жукеева менен биргелешип «Арча Бешик» жаңы конушунун социалдык жактан жармач үй-бүлөөлөрдүн балдары үчүн өнүктүрүү борборун түзүүнү чечкен [«КБ», 9.07.2010, №26].

ӨӨС - Өлкөнү өнүктүрүүнүн стратегиясы: Анда **ӨӨС** жөнүндө маалыматтык агымдар менен өлкөнүн жарандарынын маалымат менен камсыздалышын аныктоого өзгөчө көңүл бурулат [«КТ», 18.09.2007].

ӨТЖ - Өзбекстан темир жолу: Эми болсо Өзбекстан темир жолу [ӨЖТ] ишканасы Тажикстанга бара жаткан транзиттик жүктөрдү ташып өтүүдө алардын баасын 10 % ке жогорулатты [«ЗК», 20.08.2010].

ӨЭУ - Өкмөттүк эмес уюм: Калгандары **ӨЭУга** берилген акчалай жардамдар, гуманитардык, техникалык жардамдар болуп саналат [«ЭТ», 10.02.2009].

II

ПВК - Паспорттук визалык көзөмөл: Мурда паспорт столуна эмес, ИИМдин **ПВКнын** департаментине түшчү [«ЭТ», 11.07.08].

ПГУ - Петербург гуманитардык университети: Окуу планында **ПГУти** жарыялайт, магистратурага окууга чакырат [«ЗК», 10.02.2007].

ПКТ - Полициялык кеңешчи топ: Азыр **ПКТнын** келишине даярдык көрүлүүдө [«ЭТ», 6.08.10].

ППК - Патрульдук пост кызматы: **ППКнин** жана ИИМдин ички аскерлеринин өздүк курамынын санын көбөйтүү зарылдыгына жана алардын ишинин ылдамдыгы менен сапаттын жакшыртуу керектигине көңүл бурду [«ЭТ», 15.07.08].

Т И Р К Е М Е 25

ПМПК- Психико- медициналык - педагогикалык консультация: Адистештирилген МБУ га балдарды жөнөтүү жана которуу, ата-энесинин макулдугу менен гана жана **ПМПК** нын корутундусу боюнча билим берүү органдары тарабынан жүзөгө ашырылат [«КБ», 9.07. 2010, №26].

Р

РЖЭБ - Республикалык жаштардын эмгек биржасы: Өткөн жуманын бейшембисинде Бишкек шаарындагы калкты иш менен камсыздоо департаментинде **РЖЭБ** камсыз болду [«КБ», 22.04.05].

РКБ - Республикалык коомдук бирикме: Бул проблеманы «Экоформ» **РКБ**нын биринчи жыйынынын учурунда көтөрүшөт [«ЗК», 7.12.2007].

РКТАЛ - Республикалык Кыргыз-Түрк Анадолу лицейи: **РКТАЛ**нин директору Мурат Эльма лицейдин алдыңкы мугалимдерине сыйлыктарын тапшырды [«КБ», 28.12.08].

РМА - Рекламалык маалымат агенттиги.

РИА - Россиянын маалымат агенттиги: **РИА** өткөргөн тегерек столго керектүү инсандын баары келип беришти [«ЭТ», 5.11.10].

РОТМО - Республикалык окуудан тышкаркы математикалык олимпиада: **РОТМО**сы окуучулардын арасында сынак өткөрүшөт [«КБ», 14.01.2008].

РЭБП - Республикалык эмгек жана биримдик саясий партиясы: **РЭБП**нын жардам берүү штабына тиешелүү дарек боюнча жайгашкан [«КТ», 19.01.2007].

Райакимиат: Бирок буга байланыштуу **райакимден** эч кандай тыянак чыккан жок [«Ачык саясат», 24.11.2008]; Ошону менен бирге **райакимиат** тарабынан берилген баалуу белектерге да ээ болушту [«ЫК», 12.06. 2005].

Т И Р К Е М Е 26

Райкеңеш - Райондук кеңеш: **Раймамадминистрация** жана **райкеңеш** чечими менен Тамчы айылын ирээттөө, көрктөндүрүү боюнча, Торугай-Айгыр жашылдандыруу боюнча пилоттук айыл катары киргизилди [«ЭТ», 3.01.2003].

Раймаадминистрация – Райондук мамлекеттик администрация:
Раймаадминистрациянын башчыларынын, Каракол жана Балыкчы шаарларынын мэрлеринин милдетин аткаруучулар [«ЫК», 30.11.2010].

Райшаармаадминистрация: Калкты басма сөздөргө жаздырууну, жазылгандарды ээлерине жеткизишип берип турууну уюштурууга айыл өкмөттөрүнүн, **райшаармаадминистрацияларынын** башчылары көңүл бурбай келе жаткандыгы кейиштүү [«ЫК», 5.12. 2000].

С

САКБ – Сот аткаруучулар кызмат бөлүмү: Кадамжай районунун САКБ [«ЭТ», 20.08.10].

СДПК - Социал демократ партиясынын комиссиясы: Биз азыр СДПКнан муну талап кылуу менен күтүүдөбүз [«ЫК», 18.10.07].

СКБ - Стратегиялык кызмат башкармасы: СКБнын тизмесинде бардыгы болуп 35миңге жакын ысым болгон [«ЗК», 19.08.2008].

СПА - Суу пайдалануучулар ассоциациясы: СПА кызматкерлеринин уюштуруусу менен 39 км башкы арыктар техникалык жол менен тазаланды [«ЗК», 24.11.2008].

СРК - Синхрондуу реактивдик кыймылдаткыч: Азыркы мезгилде дүйнөлүк практикада кыйла аз кубаттуулуктагы бир түргө келтирилген СРКтарды жана Асинхрондуу башкарылма кыймылдаткычтарды иштеп чыгуу боюнча көрсөтмө сунуштар жок [«ЗК», 24.08.2007].

ССУ - Славяндык союз уюму: ССУры тарабынан уюшулган эски арбаттагы марш ОМОН тарабынан кубаланган [«ЗК», 7.11.2008].

Т И Р К Е М Е 27

СТС - Соодадагы техникалык тоскоолдуктар: Мына ушул милдеттенмен аткаруу максатында республикабызда ДСУнун СТС жана ССФС боюнча сурап билүү кызматы түзүлүүгө тийиш [«ЭТ», 7.08.07].

СТТ - Салыктык төлөм талабы: СТТ салык төлөөчүнүн эсебинен, анын ичинде валюталык эсептен анын салыктарын төлөө эсебине акча каражаттарын банкка СТТ түшкөн күндөн кийинки бир операциялык күндөн кечиктирбестен эсептен чыгаруу аркылуу банк тарабынан аткарылат [«ЭТ», 22.10.08].

СУАР - Синцзянь уйгур автономиялуу району: Жакында Кытай Эл Республикасы СУАРда кыргыз туугандарыбыз жыш жайгашкан Артыш шаарында «Дордой- Шоро» компаниясы тарабынан Кыргызстандын атактуу суусундук чыгарылуучу заводу ачылды [«ЗК», 11.08.2007].

СЭИ - Санитардык экологиялык инспекциясы: Бишкек мэриясынын СЭИсы шаардын абалын жакшыртуу иштеринде тартип бузгандарды жоопкерчиликке тартуу иштерин күчөтүшмөкчү [«ЗК», 14.03.2008].

Сотмедэкспертиза – Соттук медициналык экспертиза: Сотмедэкспертизанын жыйынтыгы боюнча жаракат катуу соккудан улам пайда болгон [«ЗК», 23.04.2010].

Статком: Статкомдун эсеби боюнча учурда чет өлкөлөрдө 350 миң жараныбыз эмгектенип жүрүшөт [«ЗК», 12.09.2003].

Спецавтобаза: Ош шаардык мэриясынын алдындагы специавтобазанын начальниги [«КЖ», 2005].

Т И Р К Е М Е 28

Т

ТАССР - Түркстан Автономдуу Советтик Социалисттик Республикасы: Ушул мезгилде ТАССР улуттук мамлекеттерге жиктөө жөнүндө ССР союзунун Жогорку органдарын чыгарган [«КБ», 4.05.05].

ТАТ - Түштүк аскерлер тобу: ТАТнун жоокерлери Ош коогалаңында күн-түн дебестен өз милдетин аткарды [«ЭТ», 20.08.10].

ТГУ - Талас гуманитардык университети: ТГУнун келечеги али алдыда [«КБ», 23.08.01].

ТДУ - Түндүк Даката Университети: ТДУ Кыргызстандагы улуттук университети менен байланыш түзүүдө [«КБ», 12.08.2007].

ТКП – Транспорттук каражат паспорту: Кыргызстандын автотранспорт каражаттарынын эрежесине ылайык **ТКП** киргизилген [«ЭТ», 20.04.10].

ТКЧКК - Тиричилик коммуналдык чарба кызматкерлеринин күнү: **ТКЧКК** деп 16 мартка которушкан [«ЗК», 1.02.2008].

ТТП - Тараза текшерүүчү пост: Азыркы учурда Кыргызстан боюнча пайдаланылып жаткан жолдорду жүк ташуучу автоунаалардын жүктөрүнүн көлөмүн, салмагын көзөмөлдөөчү 7 **ТТП** иштеп жатат [«ЭТ», 17.08.07].

ТСПББ - Түркия сода палата жана биржалар биримдиги: **ТСПББ** улуттук жана Эл аралык уюмдарга да мүчө болуп саналат [«ЗК», 25.05.2009].

ТОПИ - Түркмөнстан- Ооганстан- Пакистан-Индия: Түрк ПА – Түрк тилдүү өлкөлөрдүн парламенттик ассамблеясы.

Ушул эле саммит алкагында тышкы иштер министрибиз Руслан Казакбаев **Түрк ПАнын** башкы катчысы Рамиль Гасанов менен жолугушуу өткөрөт [«ЗК», 10.09.2010].

ТЭИ - Тышкы иштер Эл аралык ишмердүүлүгү: Өкмөттүн бул токтому Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык аныкташ үчүн **ТЭИ** катышуусу жоопкерчилик тарта турган [«ЭТ», 15.07.08].

Т И Р К Е М Е 29

Терминком: Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясына караштуу **терминкомдо** талкуудан өткөн аскер, укук, курулуш ж.б. терминдерди, сөз айкаштарын окурмандардын талкуусуна жана пайдалануусу үчүн сунуштайт [«КБ», 21.01.2005].

У

УАК - Улуттук аттестациялык комиссия: Үсөн Асанович муну бара-бара улуттук статуска жеткирип, **УАК** аталып калышы эле анын канчалык мааниси бар экендигин айтып турат [«КБ», 13. 04. 2010, №13].

УБА - Улуттук баскетбол ассоциациясы: **УБ**Анын эң мыкты оюнчуларынан чогулган Америка курама командасы Пекинде бардык командалардан артыкчылык кылышты [«ЗК», 29.08.2008].

УБШК - Убактылуу борбордук шайлоо комиссиясы: **УБШК** чечими менен шайлоолор чукул жарыяланганына байланыштуу, ошондой эле каражаттын тартыштыгын эске алып мурунку шайлоолордой атайын участкаларды уюштуруу иштери жүргүзүлбөйт [«ЗК», 28.05.2010].

УДК - Уйгурлардын дүйнөлүк курултайы: Кытай бийлиги бул тополоңу үчүн **УДК**ны күнөөлөдү [«ЗК», 10.07.2010].

УИС - Улуттук инновациялык система: **УИС**ны түзүү мамлекеттин экономикалык саясатынын ажырагыс болуу олутуу мамилеси болуп эсептелет [«КБ», 8.12.05].

УКБ - Улуттук кабар борбору: Абдышев атындагы техникалык университетинде 2006-жылы **УКБ**нун филиалы ачылды [«КБ», 14.12.2007].

УКГ - Улуттук компьютердик гимназия: **УКГ**га кабыл алуу конкурстук сынактык негизинде окуунун мыктылары, жүрүм-туруму үлгүлүү, ден соолугу чың окуучулар кабыл алынат [«КБ», 21.07.06].

Т И Р К Е М Е 30

УКЖ - Убактылуу кармоочу жайы: Акциянын жүрүшү менен жергиликтүү милиция бөлүмүнүн **УКЖ**да китепкана түзүлөт [«ЗК», 3.04.2009].

УКК - Улуттук коопсуздук кызматы: Террористтерге катуу сокку уруу менен **УКК** элдин урматына арзыды [«ЭТ», 28.07.06].

УКТ - Уюшкан кылмыштуу топ: **УКТ**га катышкандарды тинтүүнүн учурунда 6,7 кг дан ашык баңги заттар алынган [«Ы.К.», 27.11.07].

УОК - Улуттук Олимпиада комитети: Ошентип, **УОК** чогулушу баштанбай жатып адамдын өлүмү менен аяктады [«ЗК», 26.01.2006].

УӨ - Убактылуу өкмөт: Жыйынга **УӨнүн** төрайымы катышты [«ЭТ», 28.05.10].

УТБ - Улуттук тестирилөө борбору: **УТБ**, **ОРТ**, министрликтин алдындагы билимди баалоо бөлүмүнүн, Кыргыз билим берүү академиясынын баалоо жагындагы структураларынын башын кошуп, бир максатка багыттап, шайкештикке келтирүү – бышып жетилген маселе [«КБ», 29-май. 2009, №41].

УТРК - Улуттук Телерадио Компаниясы: **УТРК**нын кабарчысы экономиканын өсүп жаткандыгы жөнүндө маалымат берди [«ЗК», 23.04.2010].

Ф

ФМК - Федералдык миграциялык кызмат: Эми Орусияга барган эмгек мигранттары **ФМК**на барып катталууга тийиш [«ЗК», 19.01.2007].

ФКК - Федералдык коргоо кызматы: Орусиянын премьер-министри үчүн президентти коргоочу **ФКК** интернетке катталып, В.Путин үчүн эки адрес ачылды [«ЗК», 24.09.2010].

ФПК - Финансылык полиция кызматы: Мындай маалыматты **ФПК** маалымат кызматы билдирди [«ЗК», 31.07.2010].

Т И Р К Е М Е 31

ФЧК - Финансылык чалгындоо кызматы: ФЧКнын төрагасы 2008-жылдын 1-жарым жылдыгындагы ишмердүүлүгү менен тааныштырды [«ЭТ», 01.08.08].

Х

ХИПИК - Кедей мамлекеттерди колдоо программасы: Бирок, жогорудагы сандардан көрүнүп тургандай, ХИПИК өлкөнүн тышкы карыздар проблемаларын толук чече албайт [«КТ», 18.01.2007].

Ч

ЧАК – Чектен ашпаган концентрация: Борборубуздун абасында бензапирен уулуу заты 60 ЧАКты түзөт [«КБ», 21. 05. 2010, №19].

Ш

ШКУ - Шанхай кызматташтык уюму: Гаваяда төрөлгөн Марк Дакаскас ШКУга кирген мамлекеттердин 2-ирет өтүп жаткан Ысык-Көл кинофестивалына ардактуу конок катары чакырылган [«КТ», 24.10.2008].

ШСЭФ - Шайлоо системаларынын эл аралык фонду: Шайлоо өткөрүү ишинде лидерлик кылган ШСЭФ уюму азыркы учурда конфликтерди баштан өткөргөн [«КБ», 19.12.2006].

Э

ЭАК көбүнчө түштүк Кыргызстанга жиберүүнү ылайык тапты [«КБ», 20.01.06].

ЭАМКФ - Эл аралык мамлекеттик кызматташуу фонду: ЭАМКФ фонду жер титирөөдөн жаракат алгандарга жардам берүүгө даяр экендигин билдиришти [«КБ», 10.10.08].

ЭБ - Европалык биримдик: Бельгия полициясы ЭБнын өкмөттүк имараттары жайгашкан кварталдарды чекесинен жооп кайтарып турду [«ЗК», 23.04.2008].

ЭВФ - Эл аралык валюта фонду: Польша ЭВФ нан 20 млрд доллар сурады [«ЗК», 17.04.2009].

Т И Р К Е М Е 32

ЭДКР - Элдик Демократиялык Кыргыз Республикасы: ЭДКР бул өз элинин салттуу демократиясы менен түзүлгөн, элдик мамлекет болуп, ушул элдик конституциянын улуттук саясаты негизинде төмөнкүдөй курулат [«ЭТ», 4.09.07].

ЭЭЗ - Эркин экономикалык зона: ЭЭЗ субъектиси мүлккө салык төлөөдөн бошотулбайт [«ЭТ», 22.10.08].

ЭЭМ - Электрондук эсептөөчү машина: ЭЭМ үчүн программалар мыйзамдын 6-статьясында белгиленген талаптарга жооп берүүчү башка чыгармалар [«КБ», 8.10. 2010, №38].

ЭИК - Эл аралык ишкер кеңеши: ЭИКнин иштерин баса белгилөө керек [«КТ», 24.10.2008].

ЭИУ - Экономика жана ишкердүүлүк университети: ЭИУ тарыхы: кесиптик билим берүү тармагында үч жыл [«КБ», 7.07.2006].

ЭК - Элдик курултай: ЭКдын делегаттарын эл шайлайт [«ЭТ», 4.05.10].

ЭКБ - Энергиянын кайра жаралуучу булактары: ЭКБны пайдаланууга экономикалык жактан өбөлгө түзүү [«ЭТ», 20.01.2009].

ЭКК - Эмгекке катышуу коэффициенти: Семинарда мектеп директорлору, окуу иштери боюнча директордун орун басарлары, бирикме жетекчилери, бухгалтер чакырылып, ЭКК, КТУ деген эмне, аны кантип аныктоо керек ж.б.у.с. суроолорго жооп камтылган сааттык семинар өткөрүлгөн [«КБ», 23.02.2010, №7]

ЭКС - Эл аралык космикалык аппарат: Япондук окумуштуулар тарыхта биринчи болуп космоско учуп жүргөн ЭКС ичинде арпа өстүрүүгө жетишти [«ЗК», 30.05.2005].

Т И Р К Е М Е 33

ЭККУ - Европа коопсуздук жана кызматташуу боюнча уюму: Шаардын тазалык маселеси туурасында **ЭККУ** Оштогу жергиликтүү бюросунун башчысы Жерои Буйжу менен болгон жолугушууда сөз болду [«ЗК», 5.10.2007].

ЭОК - Эл аралык олимпиада комитети: Ага **ЭОК**нин өкүлдөрү жана башка өлкөлөрдүн олимпиадалык комитеттеринин жетекчилери келип көзөмөл жүргүзүштү [«ЗК», 3.02.2006].

ЭӨМФ - Экономиканы өнүктүрүүнүн мамлекеттик фондусу: КРнын финансы министрлигине караштуу **ЭӨМФ**нун пайдасы үчүн Токтогул районунун Өзгөрүш айылындагы ПЗК Коңур-Күзгө таандык 1 трактор, 1 даана сокосу сатылат [«КТ», 10.09.2007].

ЭС - Европалык союз: ЭС өз кошумчасын 100 млн. доллардан 120 млн долларга чейин көбөйттү [«ЗК», 20.01.2006].

ЭУП - Эл аралык улуттук парк: Үстүбүздөгү жылдын 15-апрелинде **ЭУП**тын 11 жылдыгы белгиленди [«КБ», 15.05.07].

ЭЭУ – Эл аралык эмгек уюму: **ЭЭУ**нун сунуштамасы боюнча бул чечимдер кабыл алынды [«ЭТ», 14.05.10].

